

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми журналы
Научный журнал Павлодарского государственного
университета имени С. Торайғырова

*1997 ж. құрылған
Основан в 1997 г.*

İ İ Ó
ÕÀÁÀÐØ ÛÑÛ
ÂÃÑÒÍ ÈÊ Ì ÑÓ

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ СЕРИЯ

3-4²⁰¹²

Научный журнал Павлодарского государственного университета
имени С. Торайгырова

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации
№ 4533-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
31 декабря 2003 года

Сарбалаев Ж. Т., к.ф.н., доцент (главный редактор)
Кенжебалина Г. Н., к.ф.н., доцент (зам. гл. редактора)
Демесинова Г. Х., к.ф.н., доцент (отв. секретарь)

Редакционная коллегия:

Брицын В. М., д.ф.н., профессор (Украина);
Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Россия);
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор;
Жусип К. П., д.ф.н., профессор;
Жусупов Н. К., д.ф.н., профессор;
Казимирова И. А., ст. науч. сотр. Института украинского языка
НАН Украина;
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия);
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Россия);
Ыскак Д., д.ф.н., профессор;
Хасанулы Б., д.ф.н., профессор;
Альжанова М. К. (тех. редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна.

МАЗМҰНЫ

Айтқазина Т. Д. Эмоционалды етістіктердің морфологиялық тұлғалар арқылы жасалуы	9
Амренова Г. Л. Жас ұрпақты көп түрлі мәдениетті меңгертудегі шет тілінің маңыздығы, ролі және орны.....	15
Брицын В. М. Орыс тіліндегі бір құрамды сөйлемдер	22
Дементьев В. В. Ауыз әдебиеті эстетикасының ұлттық дәстүрлері мен жанрлары (достық пен махаббат материалдары бойынша)	33
Демесинова Г. Шетелдегі аударматану: жалпы ескертулер	47
Дьячок Н. В. Ономазиологиялық белгілердің типологиясы	55
Жүсіп Қ.П., Жүсіпов Н. Қ. Мәшһүр – Жүсіп – сөз зергері: аз, азаю сипаты	61
Жүсіп Қ. П., Жүсіпов Н. Қ. Мәшһүр – Жүсіп – сөз зергері: алдау, алдану сипаты.....	66
Жүсіпов Н. Қ., Досанов О. С. Мәшһүр-Жүсіп аңыздар жинағының ерекшеліктері.....	73
Иост О. А. В.С. Соловьевтың «Панмонголизм» орыс әдебиетіндегі евразиялық мәселесі	76
Иост О. А. В.С. Соловьевтың «Панмонголизм» және А.Блоктың «Скифы» евразияшылық және имагология айқындамаларынан.....	82
Капанова Д. Е. Нан/хлеб/brot лексика-семантикалық өрісіндегі бірліктердің бейэквиваленттілігі	87
Капанова Д. Е. Нан/хлеб/brot лексика-семантикалық өрісіндегі семалық айырмашылықтар.....	97
Кәрімова К. К. Фондық білімнің аударма үрдісіне әсері.....	104
Карипов Б. С. Телевизиялық айтыстың кейбір мәселелері	113
Кенжебалина Г. Н. Мәдениет пен көп тілділік аспектісінде қазақ ұлысы	121
Кенжебалина Г. Н. Метафора концептісінің бейнелеу тәсілі «Қазақстан»	127
Кенжетеева Г. К. Неміс және қазақ тілдеріндегі көру мәнді фразеологизмдер және олардың «тіл - этнос - мәдениет» ұштаған мәселесі тұрғысынан.....	137

Кулахметова М. С., Сарсенбаева А. С., Харченко Е. А.	
Сөйлеу пайда болу процессіндегі іштей сөйлеу орны.....	147
Маслова В. А.	
Поэзияның әлемді бейнелеп ұсынуы.....	152
Пименова М. В.	
Лингвомәдениеттегі көне және заманауи стереотиптер.....	164
Попович О. А.	
Мәдениетте орыс тілдесімі тарихының ықпалы туралы сұрақтар.....	170
Попович О. А.	
Дауыссыз дыбыстардың жұмсартылғаны: межеле ұстанымдары.....	175
Сарбалаев Ж. Т., Сарбалаев Е. Ж.	
Поэзиядағы азаматтық әуен көрінісі.....	179
Шапауов Ә.	
Қазақ драматургиясының зерттелу мәселелері.....	190
Шапауов Ә., Жүсіпов Н. К.	
Комедиядағы тартыс табиғаты.....	196
Шахметова Н. А., Омарова А. Т.	
Поэтикалық тілдің ұлттық ерекшеліктері.....	203
Шахметова Н. А., Кумысбаева М. О.	
Мақал-мәтелдерді аударудың лингво-мәдени ерекшеліктері (қазақ және орыс тілдері негізінде).....	208
Біздің авторлар.....	214
Авторлар үшін ереже.....	216

СОДЕРЖАНИЕ

Айтказина Т. Д.	
Образование эмоциональных глаголов путем морфологических форм.....	9
Амренова Г. Л.	
Значение, роль и место иностранного языка в поликультурном образовании нового поколения.....	15
Брицын В. М.	
Односоставные предложения в русском языке.....	22
Дементьев В. В.	
Жанр и национальные традиции эстетики словесного творчества (на материале дружбы и любви).....	33
Демесинова Г.	
Зарубежное переводоведение: общие замечания.....	47
Дьячок Н.В.	
Типология ономазиологических признаков.....	55
Жусип К. П., Жусипов Н. К.	
Машхур – Жусип – творец слова: значения «мало», «уменьшение».....	61
Жусип К. П., Жусипов Н. К.	
Машхур – Жусип – творец слова: значения «обмануть», «обманутый».....	66
Жусипов Н. К., Досанов О. С.	
Особенности коллекции легенд Маххур-Жусипа.....	73
Иост О. А.	
«Панмонголизм» В.С. Соловьева: к проблеме евразийства в русской литературе.....	76
Иост О. А.	
«Панмонголизм» В. Соловьева и «Скифы» А. Блока с позиций евразийства и имагологии.....	82
Капанова Д. Е.	
Безэквивалентность лексических единиц в лексико-семантическом поле нан/хлеб/Brot.....	87
Капанова Д. Е.	
Семные разницы в лексико-семантическом поле нан/хлеб/Brot.....	97
Каримова К. К.	
Воздействие культурологических факторов на процесс перевода.....	104
Карипов Б. С.	
Некоторые вопросы телевизионных айтысов.....	113
Кенжебалина Г. Н.	
Казахский этнос в аспекте поликультуры и многоязычия.....	121
Кенжебалина Г. Н.	
Метафора как способ описания концепта «Казахстан».....	127
Кенжетеева Г. К.	
Фразеологизмы с глаголами зрения в немецком и казахском языках и их характеристика с точки зрения проблемы «этнос-язык-культура».....	137

Кулахметова М. С., Сарсенбаева А. С., Харченко Е. А. Место внутренней речи в процессе порождения речи	147
Маслова В. А. Поэзия как образное представление мира	152
Пименова М. В. Древние и современные стереотипы в лингвокультуре	164
Попович О. А. К вопросу о культурных влияниях в истории русской словесности	170
Попович О. А. Палатализация заднеязычных согласных: принципы разграничения	175
Сарбалаев Ж. Т., Сарбалаев Е. Ж. Гражданский пафос в поэзии Машхур-Жусипа	179
Шапауов А. Проблемы исследования казахской национальной драматургии	190
Шапауов А., Жусипов Н. К. Природа конфликта в комедии	196
Шахметова Н. А., Омарова А. Т. Национальные особенности поэтического языка	203
Шахметова Н. А., Кумысбаева М. О. Лингво-культурные особенности перевода пословиц и поговорок (на основе казахского и русского языков)	208
Наши авторы	214
Правила для авторов	216

CONTENTS

Aitkazina T. D. Forming of emotional verbs by morphological forms	9
Amrenova G. I. The importance, the role and the place of the English language in the multicultural education of the new generation	15
Britsyn V. M. Mononuclear sentences in the Russian language	22
Dementiev V. V. Genre and national traditions of written word a esthetics (on the love and friendship examples)	33
Demessinova G. Translation studies abroad: general	47
Dyachok N. V. Typology of onomasiological signs	55
Zhusip K. P., Zhusipov N. K. Mashkhur - Zhusip - the creator of words: the meaning of "little", "reduction"	61
Zhusip K. P., Zhusipov N. K. Mashkhur - Zhusip - the creator of words: the meaning of "cheat", "deceived"	66
Zhusipov N. K., Dossanov O. S. The peculiarities of Mashkhur-Zhusip's collection of legends	73
lost O. A. "Panmongolism" by V.S. Soloviyov: on the issue of Eurasism/Eurasianism in Russian literature	76
lost O. A. "Panmongolism" by V.S. Soloviyov and "the scythians" by A. Blok from the standpoint of Eurasianism and imagology	82
Kapanova D. E. Non-equivalence of lexical units in the lexical-semantic field nan/hleb/ Brot	87
Kapanova D. E. Sema differenses in the lexical-semantic field nan/hleb/ Brot	97
Karimova K. K. Background knowledge impact to the translation process	104
Karipob B. S. Some issues of televisual aitys	113
Kenzhebalina G. N. Kazakh ethnic group in terms of polyculture and multilingualism	121
Kenzhebalina G. N. Metaphor as a way for describing concept "Kazakhstan"	127
Kenzhetayeva G. K. Phraseological units with verbs of vision in German and Kazakh languages and their characteristics from the point of view of the problem "ethnos - language - culture"	137
Kulakhmetova M. S., Sarsenbayeva A. S., Kharchenko E. A. The place of the inner speech in the process of speech production	147

Maslova V. A.	
Poetry as imaginative representation of the world.....	152
Pimenova M. V.	
Ancient and modern stereotypes in linguoculture.....	164
Popovich O. A.	
To the question of cultural influences in the history of the Russian writing system.....	170
Popovich O. A.	
Palatalization of back constants: principles of differentiation	175
Sarbalayev ZH. T., Sarbalayev E. ZH.	
The reflection of civil inspiration in the poetry of Mashkhur Zhusip Kopeyev.....	179
Shapauov A.	
Problems in the study of the Kazakh national drama	190
Shapauov A., Zhusipov N. K.	
The origins of a conflict in comedy	196
Shakhmetova N. A., Omarova A. T.	
National features of poetic language	203
Shakhmetova N. A., Kumysbayeva M. O.	
Linguo-cultural features of proverbs and sayings in translation (Kazakh and Russian languages).....	208
Our authors.....	214
Rules for authors	216

ЭОЖ 811. 512. 122

Т. Д. Айтқазина

ЭМОЦИОНАЛДЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТҮЛҒАЛАР АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ

Бұл мақалада автор эмоционалды етістіктердің жасалу жолдарын, оның ішіндегі етістіктің шақ категориялары арқылы жасалуын қарастырады.

Грамматиканың лексикадан айырмашылығы деп К. Аханов: «Грамматикада ең алдымен қатынас категориясы тұрады» және «Грамматикалық мағына логикалық ұғыммен ұштасады», – деп көрсетсе, Р. А. Будагов: «Грамматикада сөз тіркестерінің ішіндегі және сөйлемдердің әртүрлі типтерінің арасындағы байланыстардың да зерттелетінін» атап көрсетеді [6] және грамматикалық тұлғалардың стильдік мәніне де айрықша тоқталады. Эмо-цияның кереметтігі тілдік құралдар көрінісінің көп қырлылығы мен байлығынан көрінеді. Оған лексика, сөзжасамдық, синтаксистік құрылымдар, айрықша интонация, сөздердің орын тәртібі жатады. Бұл мақалада біз сезім мен эмоцияның стилистикалық аспектіден көрінетін морфологиялық, синтаксистік құрылымдарын қарастырдық. Бұдан шығатын қорытынды, егер сөйлемде грамматикалық тұлғалар орынды әрі дұрыс қолданылса, ой айқындалып, сөйлемнің стильдік бояуы қалыңдайды, мағынасы да жеңіл танылады. Р. Сыздық: «Жазушы тілін немесе жеке бір көркем шығарманың тілін бірнеше тұрғыдан сөз етуге болады» – дей келіп, соның бірі - көркем туындылардың материалын алып, тілдің жалпы құрылымын зерттеу» - деп көрсеткен [1].

Ғалымдардың морфологиялық тұлғалардың жалпы стилистикалық қызметі жайлы тұжырымы да назар аударарлық. Олар морфологиялық категориялардың «көбіне ойдың, хабардың объективтік мазмұнымен тікелей байланысты болып келетіндіктен, стильдік салалар ішінде бір – бірінен алшақтап кетпейді» және «...публицистикалық стиль мен көркем әдебиет стилі бір – бірімен үндесіп жатады. Соған орай публицистикалық стильде жиі кездесетін морфологиялық тұлғалар көркем әдебиет тілінде де біршама жиі қолданылады» – дейді [3]. Стилистикалық бояуы бейтараптық сипатта болып келетін морфологиялық категориялар кейбір шығармаларда қолданылған кезде түбегейлі өзгеріске ұшырайды.

Қимыл, іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтпен байланыстылығын білдіретін етістіктің грамматикалық шақ категориясының қимылдың эмоционалдығын айқындауда ролі басым.

1) Ауыспалы осы, келер шақтағы етістік істің үнемі болып тұратынын, оның тіпті әдетке айналған әрекет екенін ғана емес, автордың эмоциясын да сол әрекетке лайықты етіп жеткізеді.

Әне, сонда, Камал, сен айтқан жұмыс та табылады, тұрмыс та оңалады[2].

Олар үзбей, үзілмей, лек-легімен келіп жатады, кетіп жатады

Адам жанының жықпыл-жықпылын, шо-қио қалтарыстарын ерінбей ақтарады

Н. Оралбаева етістіктің аналитикалық формасының сөйлемге, сөзге экспрессивті-эмоционалды мағына беретін, сөздер мен сөйлемдердің арасындағы қатысты білдіруде кең көлемде қызмет атқаратынын көрсеткен [7]. Ғалым, сонымен қатар: «сөзге қосылған әр морфема өзінің алдындағы морфемалардың мағынасын толық қамтитынын» және «сол морфемалардың бәрі бір тұтастық ретінде алынып, басқа мағына үстелетінін, объект пен субъектінің ұнататыны, я ұнатпайтыны модаль көрсеткіштері арқылы көрсетілетінін» айтады да, етістік категориясын екінші, үшінші және төртінші орындарға жіктейді («келіп қалды», «оқыта бере алады», рай көрсеткіштерінен кейін жалғану арқылы т.б.) [7]. Келтірілген үзінділерден *шыға аламыз, көбейе береді, келіп жатады, кетіп жатады* – етістік құрамында екінші тұратын формалар, олар қимылдың ету сипатын білдіреді (орыс тілінде «категория характера протекания действия» деп аталады). Мұндағы *шыға алудың* модальдық мағынасы әрекеттің орындалу мүмкіндігін білдіру болса, *көбейе беру* – қимылдың қайталанатынын, *келіп жату* мен *кетіп жату* – қимылдың жасалу үстінде екендігін білдіреді. Етістіктердің мезгілден гөрі істі, әрекетті сипаттауы басым. Автор ол әрекеттердің үздіксіздігін және осы әрекетке деген өзінің эмоциясын етістіктің ауыспалы шақ формасы арқылы бергені анық. «Адам сөйлегенде, я жазғанда белгілі бір жайт туралы жалаң хабар беріп қана қоймай, соған қатысты өзінше түйген көзқарасын, көңіл-қошын, ой-құбылысын да қоса білдіріп отырады» [7].

2) Үнемі болып тұратын әрекетке уыттылық мотив енгізу мақсатымен жазушылар ауыспалы өткен шақ етістіктерді қолданып отырған.

Ол осының бәрін жай сөзбен айтпайтын, бізге журналистика жайлы жырлап отырғандай көрінетін.

Ол көп күрсінбейтін, көп күлімсірейтін, студенттермен тең құрбысындай сырласатын. Орайын тауып айтылған қалжыңы бізді ол кісіден қашықтатпайтын.

Сөйлемдердегі ауыспалы өткен шақ формалы етістіктер (*айтпайтын, көрінетін, күрсінбейтін, күлімсірейтін, сырласатын, қашықтатпайтын, дейтін*) тәжірибелі ұстаздың адамгершілік қасиеттерін жан-жақты ашып, автордың оған деген ілтипаты мен сағынышын білдіріп тұр.

3) Бұрынғы өткен шақ етістіктер іс-әрекеттің өткен кезеңде болғанын ғана емес, автор көңіліндегі сағыныш пен құлазуды, сары уайым мен қанағаттанбауды білдіреді.

Не көрмеген Жайық. Исатай мен Махамбет аттарын Жайықтан суарған. Жайық үшін жағаласқан[2].

Қалыпты нормада бұл сөйлем «Исатай мен Махамбет бұл Жайықта аттарын суарған, Жайық үшін соғысқан» болар еді, бірақ ол жағдайда сөйлем тек ақпараттық мазмұнға ғана ие болып қалар еді. Автордың оқиға мен әрекеттің келмеске кеткенін айқындау үшін атаулы тұлғадағы сөйлемді (*Не көрмеген Жайық*) қосу арқылы оның енді қайталанбайтынын білдіріп тұр. Өткен шақ есімше формасындағы *суарған* мен *жағаласқан*ның етістікті білдіруі осылай айқындала түскен. Бұл етістіктер қимылдың қарқынын да баса көрсетіп тұр.

Иесіз қалған есік-терезелері үңірейген үйлер кездесе берді.

Егер осы сөйлемді «иесі жоқ, есік-терезесі жоқ» деп алсақ, онда тек субъектінің бар-жоқтығын сипаттап қана шыққан болар еді. *Иесіз қалған* мен *есік-терезесі үңірейгеннің* эмоционалдық реңкі басым, олар құлазыған тірлікті және оған деген автордың да жан күйзелісін аңғартады.

Қолқаны қабар қою түтінді қақ айыра естілген оның ащы даусын мыжырайған маң даланың аңызақ желі іліп әкетті деген сөйлемде Қ. Тұманбайұлы *дауыс* пен *дала* зат есімдеріне *қою түтінді қақ айыра естілген* және *мыжырайған* есімшелері арқылы айрықша экспрессивті өң берген. Бір қарағанда есімшелер экспрессивті бояулы емес, өз қызметінде тұрған тәрізді көрінгенмен, олардың мағыналық экспрессивтігі басым, мәселен, *қою қара түтінді қақ айырып* дегенде, көз алдымызға да, құлағымызға да қою қара түтіннің ішінен шыққан, қатқыл, жан ұшыра шынғырған дауыс келері анық. Сол сияқты *мыжырайған маң дала* деген тіркестен де көз алдымызға ешкімнің керегіне жарамайтын, ұсқынсыз, сүренсізі құла дүзді елестетеміз.

Созақ ауданының шағын бір бөлімшеснен сорайған мұнара гана қалыпты деген сөйлемде С. Байханов *сорайған* есімшесі тіршіліктің азған сәтіне аяныш сезімін білдіру үшін қолданған. *Сорайған* қандай? деген сұраққа жауап беріп, анықтауыштық қызмет атқарады. Мағыналық жағынан сын есімнен айырмашылығы жоқ, бірақ сын есімдер заттың статикалық белгісін білдірсе, аталған есімшелер қимылдағы өзгеріс-белгілерді білдіріп тұр. Мына сөйлемдегі *сорайған* – бір кезде қажеттігі болса да, қазір бар маңызынан айырылған мұнараның ұсқынсыз кейіпін, автордың қанағаттанбау сезімін білдіреді.

4) Болжалды келер шақ мағынасындағы есімшенің -ар, -ер, -р жұрнақтарын қолдану арқылы авторлар істің болашақта болар-болмасын шамалауды ғана емес, өздерінің жүрек түкпіріндегі арман-ансауы үшін де жеткізеді.

Ашылған қарын тойынар, ашылған етек жабылар [4].

Заман түзелер, адам түзелсе. Тұрмысымыз оңалар, ақиамыз да орнығар [4].

Бұл сөйлемдерде болжалды келер шақ есімшелерге екпін түсіп, олардан автордың эмоциясын, болашаққа деген үмітін аңғару қиын емес.

Зерттеу материалдарында есімшеге «еді» көмекші етістігі болымды, болымсыз формада тіркесе келіп, сөйлемнің экспрессиялығын одан әрі арттыра түсетін жайлар да кездеседі.

Шынында да оны ешкімге ұқсата алмас едіңіз.

Ал егер «жаңа байлар» табысының 10-15 пайызын бюджетке салып отырса (салықтан тысқары) мұғалімдер, басқа «бюджеткерлер» жүдеп-жадамас еді [4].

Сөйлемдерге екпін беріп, эмоционалдығын айқындап тұрған – келер еді, ұқсата алмас еді және жүдеп – жадамас еді есімше формалы етістіктер.

Кейде жазушылар есімшенің -атын, -етін жұрнақтарын -ар, -ер жұрнақтарының орнына алмастырып жұмсайтын кездері де болады.

Қарасы қанша көп болса да, қойшының иттері құйрығын артына қысып, шарасыздық **таньытар еді** сол сәтте [7]. Осы сөйлемдегі **таньытар еді** – «таньытатын еді» деген ауыспалы өткен шақ есімшемен мағыналас, бірақ мына формада ол автордың ойына поэтизм сарынын қосып, үдемелілікті көрсетіп тұр. Әрекеттің үміттен алысырақта екенін байқаймыз.

Әне, сонда дүние бір ыңғайға келер еді. Тауман көкеміз, егер тірі болғанда, 80 жасты **толтырар еді**. Ол университеттің ұзына бойы дәлізімен маң-маң басып, маңғаз кейіпте **бара жатар еді**. Ол бізге сексенде сал-сері, сырбаз қалпында **көрінер еді**. Жас адамға күлімсіреп, қуанып жүрген жарасады **дер еді** [2].

Бұл сөйлемдердегі есімшенің -ар, -ер, -р жұрнағы, интонациямен бірлесе отырып, автордың кейіпкерге деген сағынышын, сүйсіну сезімін білдіріп әрі сөйлемге поэтикалық ырғақ үстемелеген.

5) Жедел өткен шақтағы етістіктер қайталанған бірыңғай тұлғада құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдердің баяндауышы қызметінде тұрып, автордың мақтаныш, сүйсіну сезімін де білдіреді.

М. Әуезовтің көркем туындылары талай ұрпақтың көз нұрына нұр қосты, ақылына ақыл, санасына сана қосты, жүдегенде **жадыратты**, жан дүниесін **байытты** [3].

Бұл етістіктерде қимыл жоқ, статика (қалыпты күй) бар. Сөйлемдер осы құрылымда автордың кейіпін жазушыға тән етіп, мақтаныш сезімін білдірген.

6) Публицист-жазушылардың сондай-ақ, ауыспалы келер шақ мағынасындағы жіктік жалғауының қысқаруы арқылы әрекеттің жылдамдығы мен жазушының өкіну, сүйсіну эмоциясын білдіруі кездеседі.

Өзіңді көргенде өлеңдеріңді еске алып **қуанам** да, өлеңдеріңді оқығанда, өзіңді есіме алып, қызық та қуанышты ойларға **толам**. Өз басым осы **тоңіректі** өмірі ойланым та **көрмеген екем**.

Шын аңшыға ала жаздай бойына ақ май жиган ақбөкенді көзбен ұзатып салудан өткен қорлық жоғын **түсінем**.

Анда-санда бұлақ басында бөлке нанды қара суга батырып жеп отырған Сержант жаққа **көз қырын салып қоям** [3].

Автордың жіктік жалғауын қысқартпай-ақ, қуанамын, ойға шомамын, көрмеген екемін, жаңылғанмын, түсінемін, көз қырын салып қоямын деп жазуына болады, ал қысқартып қолданғандағы мақсаты – сөйлемдерге ауызекі сөйлеу тілінің сипатын бере отырып, әрі ой жылдамдығы мен әсерлігін, әрекет ықшамдығын білдіру.

Бірыңғай тұлғалы етістіктер арқылы ойға үдемелі, экспрессивті сипат береді.

Бұл тармақтар маған **ұнайды**. Ұнағанда да **жай гана ұнап қоймайды, қатты ұнайды** А. Аблаков **ұнау** етістігін, **нану**, **қызығу**, **сүйсіну**, **қуану** т.б. етістіктер сияқты, адамның ішкі көңіл-күйін, сезімін білдіретін етістіктер қатарына жатқызады да, олардың «мағыналық жағынан орайлас жатқан зат есімдермен, есімдіктермен, есімшелермен, қимыл есіммен ғана тіркесетінін» айтқан. Келтірілген сөйлемде **ұнау** етістігі барыс жалғаулы маған жіктеу есімдігімен, **жай**, **қатты** қимыл үстеулерімен тіркесе келіп, автордың жағымды эмоциясын білдірген.

Оның өмірді **көруі** де, **көріп қана қоймай, қабылдауы** да және **суреттеуі** де барында бөлек [2].

Сөйлемде эмоционалды үдемелілікті атау тұлғалы субстантивтенген тұйық етістікті «көруі», «қабылдауы» көрсетіп тұр. Экспрессивтіліктік мәнін арттыруға қайталанып келген **ғана**, **қана** шектеулік демеулік, **да**, **де** жалғаулық шылаулары мен автордың қолданыстағы **барында бөлек** үстеулі тіркесі ықпал етіп тұр.

Етістіктің модальдық құрылымдарының да эмоцияны білдіруге ықпалы зор. Мысалдар келтірейік.

Халықтың санасын ұлап, роботқа, мәңгүртке айналдыру – ежелден өз-өзіңнің арманы, жаратқан құдіреттің өзіне бағынбай, бақ таласқан өз-өзің дию мақсатына **жететін сияқты** [4].

Енді азаптар мен мазақтар дәуірін артқа салып, ел қатарлы, жұрт қатарлы өмір сүретін халге **жетсек керек** [4].

Көші-қон ісін жүрдім-бардым кім болса соған тапсыра салмай, тағдырлы мәселе ретінде мемлекет деңгейінде, алдыңғы қатарлы міндет етіп қою керек [4].

Келтірілген үзінділерде автордың ой-тұжырымы жай ғана хабарлау мақсатымен емес, өзгенің сол мәселеге тікелей көзқарасын, ішкі эмоциясын білдіру мақсатымен айтылған. Мұнда бабалар ойына сүйсіну де, елімізде Батыс мәдениетінің етек жайып бара жатқанына күйіну де, алдағы жарқын болашаққа үмітпен, сеніммен қарау да бар. Осы эмоционалдық жағдайлар етістіктің модальдық құрылымы арқылы беріліп тұр. **Сияқты, керек**,

қажет, тиіс модаль сөздері өздері тіркескен түрлі морфемалы етістіктерге экспрессивті-эмоционалды мағына үстемелеп тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сыздық, Р. Сөз құдіреті. – Алматы : Санат, 1997, – 224 б.
- 2 Смайылов, К. Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2003.
- 3 Кекілбаев, Ә. Азаттықтың ақ таңы. Публицистикалық мақалалары, толғамдары. – Алматы, 1998.
- 4 Мұртаза, Ш. Көркем-публицистикалық шығармалар. 1998.
- 5 Серғалиев, М., Нургожина, Ш. И. Эмоционально-экспрессивная лексика казахского разговорного языка. – Алматы, 1995. – 131 С.
- 6 Будагов, Р. А. Введение в науку о языке. – М. : Просвещение, 1969. – 492 С.
- 7 Оралбаева, Н. Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылысы мен мағынасы. – Алматы : Мектеп, 1988. – 1366 С.

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 24.12.12 редакцияға түсті.

Т. Д. Айтказина

Образование эмоциональных глаголов путем морфологических форм

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 24.12.12.

T. D. Aitkazina

Forming of emotional verbs by morphological forms

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 24.12.12..

В статье рассматриваются способы образования эмоциональных глаголов путем временных категорий глаголов.

In the given article the author analyzes the methods of forming emotional verbs in tense of verbs.

УДК 81'243

Г. Л. Амренова

ЗНАЧЕНИЕ, РОЛЬ И МЕСТО ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ПОЛИКУЛЬТУРНОМ ОБРАЗОВАНИИ НОВОГО ПОКОЛЕНИЯ

В данной статье рассматривается вопрос об усилении значения иностранного языка в жизни современного общества, как действенного фактора социально-экономического, научно-технического и общекультурного прогресса, как средства устного и письменного общения между представителями разных народов и культур. Также в работе обращается внимание на необходимость знания не менее трех языков: казахского, русского и английского исходя из идеи триединства языков предложенной в послании Президента Н. А. Назарбаевым в октябре 2006 года на XII сессии АНК.

В наступившем XXI веке языком межчеловеческого общения становится язык культуры – высокой культуры общественного сознания, общей культуры личности, культуры международного сотрудничества, культуры общества в целом.

Одним из признаков высокой культуры является корректное владение языком. В первую очередь, своим родным, а потом другими языками. Нельзя забывать о той огромной роли, которую в воспитании, формировании личности играет язык, неразрывно связанный с культурой. Человек родился и с первой минуты слышит звуки своего будущего родного языка. Именно через язык человек получает представление о мире и обществе, членом которого он стал, о его культуре, то есть о правилах общежития, системе ценностей, морали, поведении и т.п. Отражение мира в языке – это коллективное творчество народа, говорящего на этом языке, и каждое новое поколение получает с родным языком полный комплект культуры, в котором уже заложены черты национального характера, мировоззрение, мораль и др. Известный афоризм психолога Б. Г. Ананьева: «личность – это продукт культуры» – требует с этой точки зрения уточнения: личность – это продукт языка и культуры.

Таким образом, язык, отражая мир и культуру, формирует носителей языка. Одновременно он является существенным признаком этноса. В современных полиэтнических странах (Финляндии, Бельгии, Швейцарии, Австрии, Пакистане, Турции, Канаде, Мексике и др.) национально-

языковая тема при переписи населения ограничена одним вопросом о родном языке.

Выдающийся представитель немецкого классического гуманизма Вильгельм фон Гумбольдт говорил в свое время: «В каждом языке заложено самобытное мирозерцание. Каждый язык описывает вокруг народа, которому он принадлежит, круг, откуда человеку дано выйти лишь постольку, поскольку он тут же вступает в круг другого языка». Это не есть лишь круг другого языка, а скорее социально-культурная сфера, поскольку культура и социум, язык и культура, языковая личность, межкультурная коммуникация, социокультурная компетенция – эти научные понятия и категории необычайно взаимосвязаны и взаимообусловлены. Таким образом, сегодня актуальным становится говорить о таком явлении, как вторичная и многократная социализация, которая ведет к овладению двумя и более культурами одновременно, а происходит это в процессе длительного, направленного и фундаментального изучения языков.

О важности изучения иностранного языка, его роли при формировании личности написано немало. Знание иностранного языка просто стало требованием времени, это становится – сегодня, можно сказать, внутренним мотивом обучения человека и способствует общемировым тенденциям развития образования, связанные с интернационализацией жизни разных народов, решением глобальных проблем человечества, переходом к постиндустриальному обществу, предъявляющему особые требования к языковым и культурным компетенциям человека. Общественная глобализация диктует сегодня условия социально-культурной модернизации. Не последнюю роль играют интегральные процессы на пути вхождения национального образования в мировое образовательное пространство. Вследствие этого все больше утверждается тезис о том, что иностранный язык в современном обществе востребуется не только как средство коммуникации, а как инструмент познавательной и профессиональной деятельности. Научить людей общаться (устно и письменно), научить производить и продавать различные продукты, а не только понимать иностранную речь – это трудная задача, осложненная еще и тем, что общение – не просто вербальный процесс. Его эффективность, помимо знания языка, зависит от множества факторов: условий и культуры общения, правил этикета, знания невербальных форм выражения (мимики, жестов), наличия глубоких фоновых знаний и многого другого. Казахстан стремительно врывается в мировое сообщество и ставит перед собой высокие цели развития. Именно под этим ракурсом стоит рассматривать и вопросы изучения иностранных языков, казенное знание которых сегодня есть не самоцель, а жизненная необходимость. Без знания иностранного языка трудно обойтись не только за границей, но даже в своей стране. Иностранными словами пестрят афиши и рекламные вывески, слова

непонятного содержания звучат в средствах массовой информации, пишутся в газетах и филиалах, используются в государственной и общественной коммуникации. Каждый грамотный человек для того, чтобы не ошибиться в правильности восприятия иностранного слова, вынужден регулярно обращаться к его словарной интерпретации. Тем более это касается компьютеризации и инновационной технологизации и автоматизации на работе и в быту – здесь без знаний иностранных языков на самом деле не обойтись. Речь идет не просто о знании языков, а об умении использовать их в реальной деятельности и в реальном общении, т.е. о практическом владении языками и, следовательно, о развитии так называемой прагматической языковой компетенции. Войти в число 50-ти наиболее развитых стран и двигаться в этом направлении дальше – задача на многие годы вперед, а это означает, что необходимо общаться с представителями этих и других стран на одном языке и решать с ними общие проблемы. Таким образом, актуальность изучения языков входит в повестку дня – чем больше знаешь языков, тем лучше.

Мир становится ближе, доступнее и интереснее. Появление термина «лингвокреативность» объясняется не только филологической наукой, но и психологией и антропологией. Уметь творчески оперировать языковыми познаниями в угоду человеческой коммуникации, сравнивать языковые явления, переводить с языка на язык, уметь распознавать при этом универсальные и уникальные факты языков, анализировать и совершенствоваться в итоге в своих лингвистических знаниях. Лингвокреативность приобретает человеком в ходе изучения языков и проявляется в процессе их использования. В результате можно говорить о формировании языковой личности, что относится к приоритетным задачам образования. При изучении иностранных языков актуальным становится формирование вторичной языковой личности в условиях вторичной социализации. Знание не одного, а нескольких языков делает человека лингвокреативным, свободным в общении и выражении своих мыслей. Именно к таким знаниям должны стремиться молодые люди, чтобы достичь высокого уровня образованности. Сегодня наиболее востребованы специалисты, для которых характерна не только профессиональная компетентность, но также широкая образованность, нравственная культура, ориентация в профессиональной деятельности на общечеловеческие гуманистические ценности.

Концепция иноязычного образования в Казахстане требует научную трактовку необходимости приближения содержания процесса обучения иностранным языкам к мировым стандартам, в частности, к программе и стандартам «Общеввропейских компетенций уровней владения иностранным языком», унифицирующим требования к уровню обученности языкам для всех стран Европы. В первую очередь, речь здесь ведется о внедрении

уровневого обучения. В основе лежит идея непрерывности и преемственности образовательного процесса.

В качестве целей выступает не «Обучение иностранному языку» как таковое, а именно «Иноязычное образование», при котором содержанием являются, наряду с прагматическими знаниями, навыками и умениями, развитие личности средствами иностранного языка при параллельном и взаимосвязанном изучении языка и культуры. Качество в образовании – это сегодня, наряду с результатами учебы, системность и модульность, которые гарантируют, что обучающиеся получают комплексное личное и общественное развитие, дающее им возможность удовлетворить свои потребности и позволяющее им внести вклад в прогресс и улучшение общества в целом.

Многоуровневая подготовка поддерживает и наращивает интерес к выбранному с юных лет языку. Каждый уровень имеет свое возрастное соответствие и оценивается определением достигнутого уровня языковой компетенции. Особый интерес обучающихся обязан вызвать выраженный межкультурный компонент образования. Это то новшество, которое должно в конечном итоге привести к формированию высококультурной элитарной личности, готовой к ведению международного диалога и способного внести свой вклад в международную и межэтническую интеграцию.

Реализация новой концепции иноязычного образования в Казахстане позволяет надеяться на то, что наряду с английским языком свои места займут и другие языки, в том числе и французский, немецкий, так и становящиеся всё популярнее арабский и китайский языки.

Вопрос о месте английского языка в жизни казахстанского общества в последнее время постепенно приобретает актуальность, и все чаще обсуждается в печати и на научных форумах.

Для начала стоит сделать небольшой экскурс в историю. В советской системе образования, одной из лучших (а по некоторым данным, просто лучшей) в мире, преподавание иностранных языков было одним из ее слабых мест. Причина была проста и понятна: для подавляющего большинства советских граждан, кроме дипломатов, разведчиков и представителей еще двух-трех редких специальностей, владение иностранным языком было практически ненужным балластом в багаже знаний. Выезд за границу, да еще и в «капстрану», был чем-то вроде полета на Марс.

В первые годы после распада СССР в постсоветских странах интерес к иностранным языкам во главе с английским естественным образом повысился. Английский стал своего рода «окном на Запад», и желание многих молодых людей как можно скорее им овладеть было, наверно, во многом похоже на стремление их бабушек и дедушек в молодости овладеть русским языком, что тоже означало своего рода «выход в большой мир». В последующие годы это новое отношение к английскому только укреплялось.

Помимо всего прочего, в Казахстане появился целый ряд образовательных структур с преподаванием на английском языке. В настоящее время это ряд престижных вузов – КИМЭП, КБТУ, КАУ, Сулейман Демирель и открывшийся недавно Назарбаев Университет. В сфере среднего образования это казахско-турецкие лицеи, открытые Казахско-турецким образовательным фондом (КАТЕУ), входящим, в свою очередь, в сеть организаций под патронажем Ф. Гюлена.

Некоторые политологи (А. Сарым) говорят, что наука в Казахстане в будущем должна быть на английском языке, за исключением гуманитарных дисциплин (на казахском).

Последнее особо актуально в контексте известного проекта «Триединство языков», который толкуется очень по-разному.

Как известно, впервые идея триединства языков была озвучена Президентом Н. А. Назарбаевым в октябре 2006 года на XII сессии АНК. Уже в Послании 2007 года «Новый Казахстан в новом мире» глава государства предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков», который был, фактически, выделен как отдельное направление внутренней политики. *«Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык – государственный язык, русский язык – как язык межнационального общения и английский язык – язык успешной интеграции в глобальную экономику»*, – сказал тогда Президент.

В настоящее время идея «трехязычия» вызывает пристальное к себе отношение в обществе. Необходимость знания языков – как минимум, перечисленных трех, – более менее очевидна всем.

Обучение английскому языку уже с детского сада, преподавания отдельных предметов на английском языке в средних и высших учебных заведениях на должном уровне будут способствовать повышению качества отечественного образования, равно как и развитию основных языков Казахстана, особенно казахского. Так хорошая идея дискредитируется, постепенно превращаясь в свою противоположность.

На наш взгляд, первое, что на самом деле необходимо сделать – это разработать и внедрить методику обучения английскому языку казахскоязычных учащихся и студентов. Напрямую, через родной язык, а не через посредство русского, как это было в советское время. Хотя романско-германские языки и не родственны тюркским, но в их грамматике есть определенное сходство – особенно в системе времен глагола, которая, как правило, оказывается самой большой проблемой для русскоязычных учащихся. Например, русскоязычные дети долго путают «I write» и «I am writing» (по-русски и то и другое – «Я пишу»), или, например, “I wrote” и “I havewritten” (по-русски в обоих случаях «Я написал»). Тогда как их казахскоязычным

сверстникам достаточно простого перевода, чтобы сразу понять разницу: «жазамын» и «жазып жатырмын», «жаздым» и «жазып койдым», и т.д.

Помимо объективных черт самого языка, учащиеся казахских школ и казахских отделений вузов, как правило, изначально двуязычны, и уже благодаря этому им легче будет освоить третий язык на высоком уровне. Одним словом, интенсивное обучение мировому английскому языку через родной на самом деле способно повысить, как сейчас модно говорить, личную конкурентоспособность молодых носителей государственного языка. Поскольку доступ к мировому информационному пространству оно и в самом деле открывает. С другой стороны, если русскоязычный казахстанец, еще не успевший овладеть казахским на должном уровне, сможет по-английски объясниться с оралманом из Китая – в этом тоже нет ничего плохого.

Станет ли английский язык в итоге «третьим»? Смотри что под этим понимать. Языком госорганов, по нашему глубокому убеждению, в будущем (причем не откладывая в долгий ящик) однозначно должен быть казахский. Языком культуры – желательно, тоже казахский, но и русскоязычный ее сектор в любом случае никуда не исчезнет полностью, а англоязычный – вряд ли возникнет. Наконец, в сфере фундаментальной науки русский язык, скорее всего, в обозримом будущем сохранит свои позиции, но рядом с ним, вероятно, появится английский. (Повсеместное преподавание на английском языке – на наш взгляд будет благоприятно влиять на выполнение задач, поставленных нашим президентом перед казахстанским обществом).

Знание английского языка – может реально помочь казахскоязычной молодежи повысить свой социальный статус. А значит, косвенным образом, и казахского языка. Нужно лишь действовать не напролом, а правильно выбирая точки приложения силы. Сразу вспоминается Абай: «Ақырын жүріп, анық бас...».

Надо заметить, что в средних общеобразовательных заведениях с углубленным изучением иностранного языка ежегодно большой конкурс при приеме в 1 классы. Возьмем, к примеру, СОШ №25 г. Павлодара, которая работает в режиме преподавания нескольких языков с начальных классов. Высокое качество образования, прямые связи с вузами г. Павлодара, ежегодная деятельность на базе школы иностранных лекторов с ПГУ, ПППИ, новейшее техническое и методическое оснащение играют свою роль. Здесь не только изучается более глубоко иностранный язык, но и ряд дисциплин социально-гуманитарного цикла преподается на изучаемом языке, например география и даже математика, относящаяся к точным наукам. Ученики школы становятся призерами республиканских языковых олимпиад и обладателями образовательных грантов. Многие выпускники выбирают английский язык своей будущей профессией, а потому поступают на языковые факультеты.

Знать язык другого народа – это значит стать отчасти выразителем интересов и стать социокультурным посредником между двумя народами. Не бывает языков, которые были бы неинтересны для изучения. Тем более, если язык живой, развивается и демонстрирует при этом свою уникальность.

Если вернуться к языковому пространству в нашей стране, то билингвизм и даже полилингвизм являются для языковой ситуации в современном Казахстане явлением, не вызывающим удивления. Появление в нашем обществе все большего количества людей других национальностей, владеющих казахским языком наряду со своим языком, стало лингвоэтнокультурным признаком сегодняшнего дня. Представители разных народов находят общий язык, понимают друг друга и учатся жить в согласии. Изучение культуры другого народа должно происходить по доброй воле, и тогда эти знания превратятся в современный рычаг мирного процесса, который ведет к развитию межкультурного общения, к миру и созиданию в общечеловеческом доме.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Фон Гумбольдт.** О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Избранные произведения. – М., 2000. – С. 37-298.
- 2 Концепция иноязычного образования в Республике Казахстан – Алматы, 2004.
- 3 **Мечковская, Н. Б.** Социальная лингвистика. – М., 2003. – С. 89-98.
- 4 **Садохин, А. П.** Теория и практика межкультурной коммуникации. – М., 2004. – С. 35-4.

Общеобразовательная средняя школа № 25, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 09.01.13.

Г. Л. Амренова

Жас ұрпақты көп түрлі мәдениетті меңгертудегі шет тілінің маңызығы, ролі және орны

№ 25 Жалпы білім беру мектебі, Павлодар қ.
Материал 09.01.13 редакцияға түсті.

G. L. Amrenova

The importance, the role and the place of the english language in the multicultural education of the new generation

Comprehensive secondary school № 25, Pavlodar.
Material received on 09.01.13.

Осы айтылған мақалада қазіргі кезеңдегі шет тілінің қоғамдағы орны жайында сұрақтар туындаған, шет тілінің әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және жалпы мәдени дамудағы орны, сонымен қатар, ұлттар мен ұлыстардың ауызша және жазбаша қарым-қатынас құралы екені айтылған. Сонымен қатар, қазақ, орыс, ағылшын тілдерін білу қажет екенін ескертеді. Бұл – КР Президенті – Н. А. Назарбаевтың 2006 жылғы КХА қазан айында өткен XII сессиясында үш тілде меңгеру қажеттілігі жайындағы айтқан ұсынысына орай жүзеге асып жатқаны тағы бір дәлелі.

The article deals with the question of intensifying the meaning of the foreign language in the life of the modern society as a working factor of social and economic, science and technology and common cultural progress, as the mean of oral and written communication between the representatives of different people and cultures. Also the attention is paid to the necessity of knowing no less as three languages: Kazakh, Russian and English. The idea of unity of three languages was proposed by the President Nazarbaev in October 2006 on the XII session of the Academy of Kazakhstan.

УДК 81'367.3

В. М. Брицын

ОДНОСОСТАВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена анализу одного из сложных фрагментов синтаксиса славянских языков – односоставным предложениям. Предложенный автором подход к односоставным предложениям, позволяет расширить представление о синтаксисе простого предложения, его модальности, о системных связях между разными типами предложений.

Так называемые односоставные предложения составляют значительный фрагмент синтаксиса славянских языков. Однако, невзирая на большое количество посвященных им трудов, они остаются наименее изученными среди других типов предложений. В их истолковании наблюдаются значительные расхождения, связанные не только реализацией разных

языковедческих направлений – логико-грамматического, формально-грамматического, семантико-синтаксического, – неоднородность подходов к описанию этих синтаксических единиц присуща и трудам, которые основываются на одинаковых исходных принципах анализа синтаксических явлений, в частности на семантико-синтаксическом подходе.

Поиск путей адекватного описания односоставных предложений делает необходимым рассмотрение ряда методологических вопросов: являются ли односоставные предложения производными образованиями от двусоставных, если же они являются таковыми, насколько возможно применять к ним понятийный аппарат, пригодный для анализа двусоставных предложений. Важной в решении этих проблем кажется позиция, обоснованная в трудах А.С. Мельничука, что «односоставные предложения являются специальной формальной категорией, которая появилась одновременно с категорией двусоставных предложений в результате развития и формальной дифференциации первобытных грамматически не оформленных предложений» [2, 144].

Признание мысли об историческом или даже современном осознании наличия в безличной, неопределенно-личной или обобщенно-личной формах некоего имплицитного субъекта не исключает другого вопроса: какие словоформы в формально односоставных предложениях предоставляют им информационную полноту. Невзирая на наличие имплицитной связи с субъектной синтаксемой, трудно согласиться, что образования типа *Поют; Читают; Пишут, а не рисуют* имеют информационную завершенность. Наше языковое сознание, непосредственно отражающее ментально-психические процессы, сопутствующие формированию и распознаванию высказываний, однозначно говорит о семантической неполноте и таких, например, образований, как *Надо; Стыдно; Вредно*. Однако они сразу же приобретают законченность при добавлении подлежащего синтаксем: *В лесу поют; Книгу читают; В тетради пишут, а не рисуют; Ходить надо; Ему стыдно; Курить вредно*. Из всех односоставных неопределенно-, обобщенно-личных и безличных предложений главный член сам по себе является достаточным для информативной полноты лишь в предложениях, которые обозначают природные явления, : *Вечерет; Светает* и т.п.

Отмеченное дает основания для поддержки двух исходных предположений. Первое состоит в том, что с семантико-синтаксической точки зрения односоставные предложения, за незначительными исключениями, не являются однокомпонентными структурами. Этот вывод вытекает не только из анализа фактического материала, но и из соображений о необходимых условиях для реализации категории предикативности, с помощью которой происходит соотношения содержания высказывания с действительностью. Оно связано с ориентацией этого содержания относительно бытийности говорящего,

который, как справедливо отмечала Т. Б. Алисова, «обладает признаками пространственной и временной определенности, конкретности» [1,15]. Пространственная ориентация связана с противопоставлением говорящему некоторой субстанции в структуре предложения. Эта субстанция может быть как денотативно существующей, так и такой, которая сформирована говорящим: его субстанциональным взглядом на действия или признаки. Данное свойство пространственной ориентации объясняет причину того, что мы можем образовать высказывания типа *Чтешие было, будет, Краснота есть, была, будет* и не можем сказать *Читать было, будет, Красный есть, был, будет*. Неотмеченность последних предложений имеет чисто логическое объяснение: нельзя противопоставить из-за отсутствия логического основания для такой операции субстанцию и признак или действие.

Временная ориентация связана с противопоставлением признака «бытийность в момент речи» с признаком бытийности некоторой центральной субстанции предложения – бытийности относительно момента речи.

Таким образом, предикативность предполагает наличие в предложении минимум двух компонентов: субстанционального и признакового.

Второе предположение, которое будет использоваться в дальнейшем анализе, опирается, в частности, на взгляды Д. Н. Шмелева, который отмечал, что предикативные отношения наблюдаются не только в подлежащно-сказуемых конструкциях, они имеются и в структурах типа *Кататься весело; У нее радость; Радистов трое; Дождя не было; Нет никого; За окном море* и тому подобное. «Хотя, – отмечает Д. Н. Шмелев, – много из подобных предложений по традиции относят к односоставным, их двукомпонентность, если отказаться от представления о сказуемое подлежащего двусоставность, в целом, не может вызывать сомнений» [3, 145-146]. Значительную роль в формировании наших подходов к односоставным предложениям сыграли также взгляды американских синтаксистов, в трудах которых достаточно убедительно доказанное свойство синтаксем менять свой синтаксический ранг.

Признание такого взгляда относительно неопределенно- и обобщенно-личных предложений означает необходимость поиска новых актуализированных предикативных связей вместо дезактуализованных между предикатом и имплицитно выраженным неопределенным или обобщенным субъектным членом. Это требует описания инвентаря синтаксем, способных приобретать свойства предикативно характеризуемой единицы, а также формальных и семантических показателей для определения таких единиц. Необходимым элементом этой работы является также формирование понятийного аппарата для обозначения компонентов, которые отходят от подлежащно-сказуемого стандарта, и отношений между ними.

Рассмотрим эту проблему на примере неопределенно-, обобщенно-личных и безличных предложений.

Обращение к неопределенно-личным предложениям, для которых свойственное актуальное временное значение предиката, свидетельствует, что круг синтаксем, способных приобретать признаки предикативно характеризуемого члена, здесь достаточно ограничен. По семантике этих синтаксем в составе неопределенно-личных предложений можно выделить две разновидности.

Первую, самую распространенную, формируют предложения, в которых облигаторными, то есть такими, которые обеспечивают необходимую семантическую полноту схемы, являются разнообразные лимитативно-пространственные синтаксемы. Например: *В лесу поют; Около двора работают; Под домом ссорятся* и тому подобное. Отмеченные предложения находятся в синонимических связях со сложными предложениями типа *Те, кто находятся в лесу, поют; Те, кто находятся около двора, работают; Те, кто находятся под домом, ссорятся*. В них предикаты местонахождения выступают в качестве средства пространственного ограничения, уточнения круга лиц, которые производят определенные действия, названные в главной части. Эта же функция сохраняется у предикатных синтаксем местонахождения и в простом формально односоставном предложении. Поэтому, хотя между этими локативными синтаксемами и предикатом устанавливаются предикативные отношения, их семантически нельзя считать непосредственным субъектом предикативной характеризованности: им все же остается пространственно определенный круг лиц, которые производят действие. Обозначим такие синтаксемы с функцией метонимии как псевдоподлежащие, а их отношение с предикатом псевдоподлежащно-сказуемым. Соответственно на семантическом уровне рассмотренные предложения могут быть подведены под двукомпонентные схемы *А Лок. мет. - Pged.*, а на семантико-синтаксическом - *псевдоподлежащееЛок. (...)* - *сказуемое (...)*.

В случае изменения актуального членения и выдвижения в позицию ремы локативной синтаксемы (*Поют в лесу; Ссорятся под домом*) функции двух предикатных знаков изменяются: средством определения круга лиц становится предикат действия, а на позицию сказуемого перемещается предикат местонахождения

В отличие от проанализированной разновидности неопределенно-личных предложений, в которых сохраняются, хотя и в трансформированном виде, актуальные предикативные связи между частично определенными субъектами и их действиями, выделяется другая разновидность, для которой свойственна дезактуализация предикативных связей между исполнителем действия и действием. Вместо этого у них наблюдается актуализация предикативных связей предикатного знака с другими аргументами. Такую функцию выдвижения на центральную предикативно характеризуемую

позицию в неопределенно-личных предложениях чаще всего имеет аргумент при переходных глагольных предикатах. Например: *Дерево уже рубят; Брата встретили* и тому подобное. В подобных предложениях предикаты действия становятся средством обозначения процессов, которые происходят из денотатами повышенных в ранге бывших прямых объектов. Между новым субъектом и предикатом устанавливаются актуализированные предикативные отношения, содержание которых отражает ответ на вопрос **Что происходит (произошло)?** Пор: *Что происходит с деревом? – Его уже рубят; Что произошло с братом? – Его встретили.* Такая трактовка семантико-синтаксических отношений в анализируемой разновидности предложений в значительной степени опирается на основы рассмотрения семантики предложений, заложенные в трудах У. Чейфа. В частности, рассматривая предложения с переходными предикатами, он отмечал семантическую бифункциональность этих предикатов: относительно агентов - это предикаты действия, что же касается объективов, то они актуализируют свою дополнительную функцию – обозначать процессуальность. Ср. возможные логические вопросы к предложению *Мальчик рубит дерево: Что делает мальчик? и Что происходит с деревом? – Его рубит мальчик.* Обычно последний из вопросов мы ставим в случае, когда объект находится в тематической позиции. При условии неопределенности агента, что характеризует неопределенно-личные предложения, такое перенесение центра внимания на объект и соответственно актуализация его связей с предикатом становится еще более закономерным явлением, чем в предложении подлежащно-сказуемостной схемы. Обозначим предикативно актуализированную функцию объектива в неопределенно-личных предложениях как подлежащную, а сами такие предложения соответственно будем квалифицировать в семантико-синтаксическом плане как двукомпонентные подлежащно-сказуемостные.

Предлагая этот термин, который имеет уже определенную традицию использования в синтаксисе, отметим некоторую его условность, ведь, как отмечалось выше, семантические изменения здесь касаются не только аргумента, но и предиката. На семантическом уровне анализируемая разновидность неопределенно-личных предложений представляет схему **А объект. - Ргед. процесс**, а на семантико-синтаксическом – **неподлежащн. объект. (...)** - **сказуемое (...).**

Подобное разнообразие видов облигативных синтаксем демонстрируют и предложения с главным членом в форме 2 лица единственного числа, передающие значение невозможности названной ситуации: *Шилом море не нагреешь; Всех не обогреешь; Без труда не вынешь рыбку из пруда.*

Завершая рассмотрение неопределенно-личных предложений, отметим, что в отличие от подлежащно-сказуемостных предложений, в которых

выделение центрального аргумента опирается на формально-грамматические показатели, которым, в частности, есть форма именительного падежа, интерпретация проанализированных двух разновидностей неопределенно-личных предложений основывается на актуальном членении. Поэтому в случае предложений с переходными глагольными предикатами определения актуализированного центрального аргумента полностью зависит от того, какая, лимитативно-локативная или объектная, синтаксема выносится в позицию темы. Например, относительно предложения *В лесу: рубят деревья* существуют основания для отнесения его к первой - разновидности псевдоподлежащно-сказуемостной, что же касается предложения с актуализированным объектом *Дерево: рубят в лесу*, то оно принадлежит ко второй – неподлежащно-сказуемостной разновидности. По нашему мнению, актуальное членение, как очень давний способ организации предложенческой структуры, который в предложениях подлежащно-сказуемостной схемы вступает иногда в определенное противоречие с их формально-синтаксической организацией (ср: *Дерево: рубят ребята*), в односоставных с формальной точки зрения предложениях в полной мере раскрывает свои различительные свойства.

Обобщенно-личные предложения, хотя по форме предикатов и очень подобны неопределенно-личным, имеют выразительные семантико-синтаксические отличия. Они заключаются, во-первых, в том, что в них используется совсем другой семантический тип предикатов: предикаты класса действия, класса процесса, предикаты, обозначающие свойства, привычки, постоянные занятия и тому подобное. Их денотаты не лежат непосредственно на временной оси, а поэтому они являются определенными обобщениями. Этот признак - отсутствие актуального временного прочтения – дает основания для сближения их с предикатами качества, типичным представителями которых являются адъективные предикаты. Но не только это составляет специфику обобщенно-личных предложений. Они по сравнению с неопределенно-личными предложениями демонстрируют еще один шаг к еще большей дезактуализации виртуальной связи предиката с обобщенным субъектом. Это, очевидно, связано не только с семантической спецификой используемых здесь предикатов, но и с чистой логикой, ведь признак, который касается всех субъектов (обобщенного субъекта), имеет низкую информативную насыщенность, что «провоцирует» актуализацию иных, информационно более насыщенных связей.

Как следствие дезактуализации виртуальной связи с обобщенным субъектом в этих предложениях наблюдается установление предикативных связей с неподлежащими компонентами, благодаря чему последние повышают свой семантико-синтаксический ранг, становясь облигативными предикативно характеризующими компонентами схемы предложения. Если в неопределенно-

личных предложениях предикат активно вступает в связь фактически лишь с двумя типами синтаксем, то в обобщенно-личных предложениях он может сочетаться с абсолютным большинством синтаксем. Например: *Его не обманешь; Ему не позавидуешь; Книжки читают, а не рисуют в них; Топором рубят; В библиотеке читают; С друзьями не ссорятся* и тому подобное. Во всех примерах между центральным актуализированным неподлежащим аргументом и предикатом наблюдаются предикативные отношения. Предикат при этом выражает постоянный качественный признак актуализированного аргумента.

Это достаточно хорошо видно при сопоставлении неопределенно- и обобщенно-личного предложений. Если в первых, как отмечалось выше, обычным вопросом к актуализированной объектной синтаксеме является *Что происходит?*, то для вторых - *Какой признак свойствен кому-то или почему-то?* Это касается и случаев актуализации локативных синтаксем, которые в отличие от неопределенно-личных предложений не приобретают функции ограничения круга действующих лиц, они однозначно называют определенное место, которому с помощью предиката приписывается определенный стабильный признак. Например: *В школе учатся, а не развлекаются.* К синтаксеме *в школе* естественным будет лишь вопрос **Какой признак имеет школа?**

Как и в неопределенно-личных предложениях, средством выделения среди многих одной центральной актуализированной синтаксемы выступает актуальное членение предложения.

Рассмотрение безличных предложений также убеждает, что с семантико-синтаксической точки зрения они, за незначительными исключениями, не являются односоставными образованиями. В последнее время эта мысль получает все большее распространение, а также находит конкретную реализацию в грамматиках славянских языков. Шире всего она представлена в грамматиках русского и чешского языков. Однако и здесь она реализуется не всегда последовательно, не всегда убедительными являются попытки выделения схем предложений с некоординированными главными членами. Это, как свидетельствует анализ, не в последнюю очередь связано с недостаточностью внимания к семантико-грамматическим свойствам предикатов безличных предложений, а также с недостаточным учетом такого фактора, как информативная полнота схем, которые выделяются.

Приведем лишь несколько примеров из «Русской грамматики». Здесь к однокомпонентным предложениям относят две больших группы предложений: спрягаемо-глагольный класс и неспрягаемо-глагольные классы.

К первому классу, в частности, относятся предложения, которые имеют схему Vf 3s. Это предложение типа: *Светает; Знобит; Случается; Приходится; Бывает; Везет* и тому подобное. Нетрудно заметить, что информативная достаточность из приведенного ряда предложений

свойственна лишь первому - *Светает*, которое обозначает состояние окружающей среды. Все другие предложения демонстрируют информативную неполноту, которая снимается разными способами. Средством придания полноты предложению *Знобит* является включение в его состав родительного субъекта состояния: *Его знобит*. Предложению *Приходится* сообщает информативную полноту уже не родительный носитель состояния, а инфинитив: *Ходить приходится*.

Еще один пример. Среди неспрягаемо-глагольных предложений в «Русской грамматике» выделяется класс однокомпонентных наречных предложений, к которым относятся образования со словами типа *весело, далеко, известно* и тому подобное. Здесь также ярко видно, что сам по себе главный член не может образовать информативно полное предложение, и каждый из приведенных предикатов имеет свои специфические компоненты окружения, способные ликвидировать неполноту предложения. По признаку специфической роли в построении безличных предложений в составе указанных предикатов можно выделить по крайней мере три группы: предикаты состояния, предикаты оценки и модальные предикаты.

Информативная неполнота предложений с предикатами состояния наиболее естественно ликвидируется с помощью дательного носителя состояния: *Ему весело*. Смысловую достаточность предложений с предикатами состояния могут обеспечить и другие формы: инфинитив, различные синтаксемы, обозначающие пространство, время, условия и тому подобное: *Кататься весело; В лесу весело; Теперь весело; 3 друзьями весело* и др.

Среди названных синтаксем по природности и простоте истолкования связей выделяются отношения между дательным субъекта состояния и предикатом состояния. Это проявляется и в том, что в подлежащно-сказуемых предложениях типичным вопросом к подлежащему является *Какой он?, Что он делает? Что с ним происходит?* К анализируемым предложениям можно поставить другие вопросы: *В каком он состоянии?.* Подобного или какого-то близкого вопроса, который свидетельствовал бы о предикативной характеризованности, в предложении *Кататься весело* к инфинитиву поставить нельзя. Следовательно, будем считать, что между дательным субъекта и предикатом состояния существуют предикативные неподлежащно-сказуемые отношения.

Это предположение открывает и путь к толкованию предложений типа *Кататься весело; В лесу весело; 3 друзьями весело* и тому подобных. Их можно рассматривать как неопределенно- или обобщенно-личные модификации личной схемы типа *Ему весело*, наподобие рассмотренных выше образований типа *В лесу поют*. Синтаксемы *кататься, в лесу, с друзьями* в приведенных предложениях выступают в качестве средства метонимии ограничения круга носителей определенного состояния, а следовательно,

предложение с ними при отсутствии дательного носителя состояния по аналогии к рассмотренным выше неопределенно-личных предложениям следует рассматривать как двухкомпонентные псевдоподлежащно-сказуемые. Этот вывод расходится с позицией «Русской грамматики», в которой предложения типа *Кататься весело* квалифицируются как подлежащно-сказуемые. Таким образом, безличные предложения с предикатами состояния выступают в качестве определенного аналога подлежащно-сказуемых предложений, они демонстрируют потерянные во многих западно-европейских языках реликтовые формы связи предиката с предикативно характеризуемым членом.

Предложение с предикатами оценки имеют другую схемную структуру, отличную от той, которую наблюдаем в только что рассмотренных предложениях с предикатами состояния. Это связано с лексико-грамматической природой слов категории оценки, назначением которых, в отличие от предикатов качества, является исключительно характеристика денотатов предикатных знаков. В безличных предложениях таким предикатным знаком выступает инфинитив, который выражает модально неориентированную модель ситуации. Например: *Ссориться незачем; Заниматься этим делом нерационально; Идти туда долго* и тому подобные. Он и выступает облигаторным предикативно характеризуемым компонентом двухкомпонентной схемы **Inf - P_{gaed.} оц.** Что же касается дательного субъекта, который в предложениях с предикатами состояния входит в состав схемы, то в анализируемых предложениях он остается вне схемы и выступает в качестве субъекта действия, обозначенного инфинитивом, а иногда он может также получать дополнительное значение субъекта оценки.

Предложения с модальными предикатами представляют еще один очень большой фрагмент безличных предложений, который демонстрирует свои специфические особенности в реализации предикативных отношений. Как и в рассмотренных выше предложениях, модальный предикат не может самостоятельно выразить законченную мысль: *Надо; Можно; Необходимо* и т.п. Анализ компонентов, способных ликвидировать смысловую неполноту предложения, обнаруживает двух «претендентов» на эту роль. Во-первых, это инфинитив, который обозначает определенную модель действительности, которая получает со стороны модального предиката предикативную характеристику: *Работать надо; Читать можно; Ходить необходимо*. Этим модальные предикаты напоминают оценочные предикаты. Как и в случае с оценочными предикатами, только что приведенные предложения трактуются нами как двухкомпонентные, которые имеют схему **Inf - P_{gaed.} мод.**

Но модальные предикаты имеют и свои специфические черты. Они касаются связей с субъектом модального отношения, который

выступает другой синтаксемой, появление которой в способствует информативной завершенности предложения. Правда, в отличие от предложений с предикатами состояния, дательный модального отношения в сочетании лишь с модальным предикатом не способен сформировать законченную мысль: **Ему можно; *Ему необходимо*. Обязательным компонентом предложения при употреблении дательного субъекта модального отношения является инфинитив, подчиненная изъяснительная часть, иногда – существительное: *Ему надо работать; Им можно читать; Мне надо ходить; Ему надо, чтобы мы работали; Мне надо, чтобы он ходил; Мне надо воды*. В предложениях с дательным субъектом модального отношения модальный предикат реализует свои две валентности, свойственные всем предикатам отношения. Следовательно, здесь мы имеем дело с трехкомпонентной схемой **N дат. – P_{gaed.} мод.** – **Inf**, куда входят субъект модального отношения, предикат модального отношения, делиберативный инфинитив, который обозначает модель действительности, которая является содержанием модального отношения

Правда, такая трактовка данных предложений справедлива лишь при условии, что предложение имеет повествовательную модальность и выражает необходимость осознанную субъектом или разрешенность субъекту реализовать определенную модель действительности, обозначенную инфинитивом.

Анализируемым предложением свойственна также способность выражать побуждение или разрешение со стороны говорящего на реализацию определенной модели действительности - значения, которые в двусоставных предложениях обычно имеет специальные грамматические формы выражение, в частности глаголами повелительного наклонения.

О наличии грамматической омонимии в предложениях с модальными предикатами свидетельствует возможность их объединения с разными синонимическими соответствиями. Ср.: *Ему надо ходить – Хождение принадлежит к его потребностям; и Надо, чтобы он ходил!, Пусть он ходит!* Как видно из второго соответствия, где выражается не прямое побуждение к действию, модальный предикат характеризует всю подчиненную часть в целом.

Такие же отношения наблюдаются и в предложении *Ему надо ходить*, где модальный предикат отдельно не касается дательного субъекта и, наоборот, дательный субъекта не выступает в качестве носителя модального отношения, это модальное отношение ему лишь рекомендуется со стороны говорящего. Поэтому рассмотренные предложения с оттенком императивности следует рассматривать как модификации базовой двухкомпонентной схемы **Inf - P_{gaed.} мод.**, которая, кроме повествовательности, может передавать и обобщенную императивность. Ср: *Надо ходить! – Надо, чтобы ходили!* Наличие дательного субъекта в таких случаях приводит лишь к ограничению круга лиц, которые должны реализовывать определенную модель действительности.

Таким образом, рассмотрение даже небольшого фрагмента односоставных предложений убеждает, что в своем абсолютном большинстве они являются односоставными лишь формально, с точки зрения сравнения их с двусоставными подлежащно-сказуемостными конструкциями. Расширение представлений о возможных способах выражения предикативных отношений, реализация предположения, что предикативные отношения могут передаваться не только подлежащно-сказуемостными образованиями, открывают возможности для взгляда на так называемые односоставные предложения как специфические синтаксические единицы, где сохранились особенные формы выражения мысли, несвойственные подлежащно-сказуемостным схемам. В частности, в односоставных предложениях плотно переплетаются, а иногда синкретически сочетаются, лексическая и грамматическая семантика, наявна синтаксическая омонимия и метонимия, представлены синтаксемы, в частности топика, которые обычно считаются принадлежностью очень экзотических языков. В синтаксическом оформлении этих предложений важную роль играет актуальное членение. Предложенный подход к односоставным предложениям, синтаксический феномен которых во многих индоевропейских языках практически потерян, позволяет расширить представление о синтаксисе простого предложения, его модальности, о системных связях между разными типами предложений. Он является необходимой предпосылкой дальнейшего изучения синтаксически представляемых концептов, проблем синтагматики в мыслительно-чувственной деятельности человека.

Однако реализация такого подхода требует значительного обновления понятийно-терминологического аппарата синтаксиса, в частности выработки четкой системы выделения и обозначения компонентов, между которыми наблюдаются предикативные отношения. Очень важным является и дальнейшее изучение частеречного репертуара языка, его лексико-грамматических групп, которые очень важны для анализа формально односоставных предложений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Алисова, Т. Б. Очерк синтаксиса современного итальянского языка (Семантическая и грамматическая структура простого предложения). – М., 1971.

2 Мельничук, О. С. Розвиток структури слов'янськогоречення, – К. : Наукова думка, 1966.

3 Шмелев, Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. – М. : Наука, 1976.

Институт языковедения имени А. А. Потебни,
Национальная академия наук, Украина.
Материал поступил в редакцию 24.12.12.

V. M. Britsyn

Орыс тіліндегі бір құрамды сөйлемдер

А. А. Потебни атындағы тіл ғылым институты,
Ұлттық ғылым академиясы, Украин.
Материал 24.12.12 редакцияға түсті.

V. M. Britsyn

Mononuclear sentences in the Russian language

Institute of Linguistics after A. A. Potebnja,
National Academy of Sciences, Ukraine.
Material received on 24.12.12.

Бұл мақала синтаксистің ауыр фрагменттерінің бірі – славяндық тілдердің бір құрамды сөйлемдерін талдауға арналып отыр. Автордың бір құрамды сөйлемдерді зерттеу барысы жай сөйлемнің синтаксисі, оның модельін, әртүрлі типтегі сөйлемдердің өзара байланысы жайында мол мағлұмат береді.

This article covers mononuclear sentences, which are one of the most complicated pieces of syntax of Slavic languages. The author's approach to mononuclear sentences enables to expand the notion of simple sentence syntax, its modality, its systemic interactions between different types of sentences.

УДК 81-1/-9

В. В. Дементьев

ЖАНР И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ ЭСТЕТИКИ СЛОВЕСНОГО ТВОРЧЕСТВА (НА МАТЕРИАЛЕ ДРУЖБЫ И ЛЮБВИ)

В статье рассматривается теоретическая проблема «жанр и творчество» на материале непосредственно-коммуникативного, непосредственно-жанрового содержания любви и дружбы как

феноменов культуры. Автор считает, что эти феномены имеют глобальный, общечеловеческий характер, однако в каждой национальной культуре они получают уникальное преломление.

Настоящая статья стала своеобразным (пожалуй, несколько неожиданным) итогом размышлений над проблемой «жанр и творчество», когда я собирал и редактировал одноименный выпуск сборника «Жанры речи» (Жанры речи. – Саратов; М. : Лабиринт, 2012. – Вып. 8. Жанр и творчество) и одновременно писал редакторскую статью [Дементьев 2012а]. Тогда в какой-то момент я обнаружил, что от поставленной теоретической проблемы (и без того, конечно, чрезвычайно сложной, обширной) начал «уходить в сторону» – настолько, что в конце концов решил освободить от всего этого изрядно «утяжелившуюся» статью, цели которой были все же другие. Однако эти появившиеся размышления «в сторону», как мне сейчас кажется, тоже могут представлять интерес, и я решил свести их вместе и по возможности систематизировать. Так появилась эта статья.

Делов том, что кроме довольно многочисленных и разнообразных аспектов проблемы «жанр и творчество», выделяемых в [Дементьев 2012а] (языковой, речевой (дискурсивный), семиотический (включая интерпретативный и людический), персонологический, литературоведческий), существует еще один аспект, имеющий непосредственное отношение к проблеме «жанр и творчество», причем аспект в равной степени литературоведческий, лингвистический и лингвокультурологический, – **жанр и национальные традиции эстетики словесного творчества.**

У тех жанров речи, которые «задают» своим пользователям творческий импульс (или требуют его), складываются определенные традиции, нормы, известные всем или большинству компетентных членов культурного сообщества, – групповые, корпоративные, национальные; при этом последние относятся к важнейшим историко-культурным характеристикам этноса.

С этим положением вряд ли кто-то станет спорить – оно давно стало общим местом в теории и истории мировой литературы, теории и практике сравнительного анализа национальных литературных направлений. Правда, с одной существенной оговоркой: имеются в виду только жанры художественной литературы и (в значительно меньшей степени) фольклора. Традиции выявлять и систематизировать национальные особенности различных литературных жанров, направлений (как авторских, так и фольклорных) составляют основу литературоведческой, искусствоведческой и т.д. теории и методики – ср. детально изученные, как по отдельности, так и в сопоставлении, *античную драму, французский сентиментализм и символизм, немецкий романтизм, японские хоку и хайку, английский/ирландский лимерик, русскую былинку, частушку* (а также *акмеизм и футуризм... социалистический реализм*).

Однако науки, которая занималась бы «коммуникативным аналогом» национальных литературных направлений, не сложилось. Отдельные наблюдения, локальные закономерности в этой области фиксируются фольклористами, диалектологами – так, в последнее время обнадеживает активное обращение «коммуникативных диалектологов» к речевым жанрам (в традиции М. М. Бахтина) [Гольдин 1997; Иванцова 2002, 2011; Казакова 2005], но до создания полноценного научного направления пока еще очень далеко.

В то же время есть отчетливые признаки того, что подобное научное направление может сложиться, причем далеко не из праздного любопытства «несерьезных» исследователей – и далеко не на пустом месте.

Эти признаки, смежные проблемы, решаемые исследователями, подробно анализировались в упомянутой статье [Дементьев 2012а]; сейчас кратко повторим основные выводы.

Как известно, революционность бахтинской концепции речевого жанра состояла в распространении понятия жанра, которое до этого связывалось исключительно с художественной литературой, на «весь словесный материал», «речь вообще», включая разговорную непосредственную. При этом, настаивал Бахтин, суть, важнейшие механизмы речевого жанра во всех случаях одни и те же. (Так, для Бахтина не было принципиальной разницы между письменными и устными речевыми жанрами [Бахтин 1996: 235].)

Но очевидно, что точно так же распространяются «на весь словесный материал» и творчество, и отношения жанра с творчеством: творчество следует искать не только в литературных жанрах, но и в разговорной речи и ее жанрах:

«Даже в самой свободной и непринужденной беседе мы отливаем нашу речь по определенным жанровым формам, иногда штампованным и шаблонным, иногда более гибким, пластичным и *творческим (творческими жанрами располагает и бытовое общение)*» [Бахтин 1996: 180];

«Наряду с подобными стандартными жанрами существовали и существуют, конечно, и *более свободные и творческие жанры устного речевого общения*: жанры салонных бесед на бытовые, общественные, эстетические и иные темы, жанры застольных бесед, бесед интимно-дружеских, интимно-семейных и т.д. <...> Большинство этих жанров поддается *свободно-творческому переоформлению (подобно художественным жанрам, а некоторые, может быть, и в большей степени)*, но *творчески* свободное использование не есть создание жанра заново – жанрами нужно хорошо владеть, чтобы свободно пользоваться ими» [Там же: 182].

Конечно, изучение творческих моментов в разговорной речи и ее жанрах объективно очень затруднено – прежде всего потому, что ни в лингвистике, ни в литературоведении практически не разработана теория

и методика такого исследования (хотя такая теория и методика, полагаем, нужны не меньше, чем, например, теория фольклора, который отделился от литературоведения на основании «всего лишь» анонимности и устности). В то же время использование идей Бахтина при решении таких задач выглядит очень заманчиво.

Следует отметить, что отдельные теоретические идеи в этой области высказывались и до Бахтина, осуществлялись даже начальные исследования. Однако тогда это был именно начальный опыт, так как не было эффективного лингвистического инструментария, который позволил бы работать с конкретным речевым материалом.

Филологические идеи, созвучные данному подходу, высказывались достаточно давно: «Поэтика имеет своим предметом вовсе не только так называемое «поэтическое произведение», где моменты поэтики в нашем смысле превалируют над остальными, а именно <...> поэтические моменты, которые могут встретиться не только в книжке стихов, а решительно повсюду, даже в самой обыденной речи, будучи перемешаны с явлениями иного порядка» [Винокур 1990: 28-29]; «В элементарной форме всякое удачное выражение, запомнившееся и повторяемое, является литературным произведением. Таковы изречения, пословицы, поговорки и т. п. <...> То есть твердой границы между речью практической и литературой нет» [Томашевский 1999: 4-5]. Явление, о котором мы говорим, не только не может считаться неизвестным или новым объектом филологии, но и должно быть отнесено к наиболее общим и наиболее важным свойствам человеческого языка. Роман Якобсон доказал, что поэтическая функция языка, выделяемая через отношение высказывания к самому высказыванию, присуща любому высказыванию (как известно, Якобсон выделял поэтическую функцию языка на материале рекламных текстов): «Поэтика занимается проблемами речевых структур точно так же, как искусствоведение занимается структурами живописи. Так как общей наукой о речевых структурах является лингвистика, поэтику можно рассматривать как составную часть лингвистики» [Якобсон 1975: 194]; «<...> поэтика – это лингвистическое исследование поэтической функции вербальных сообщений в целом и в частности» [Якобсон 1987: 81]. Для А. А. Потебни, как известно, слово письменное и слово устное были одинаково творческим осмыслением и представлением мира. Ученый говорил о ближайшем значении слова (значение слова «для всех», благодаря которому мы можем понимать друг друга) и дальнейшем значении слова («личное значение») [Потебня 1964: 146-147].

В литературоведении существуют достаточно давние традиции рассматривать интересующее нас явление как часть художественного текста: как отражение различных аспектов диалога в репликах персонажей. Этим аспектам уделяли много внимания, например, [Бочаров 1963; Бродский 2004;

Гуковский 1957; Лотман 2003; Набоков 1998; Синявский 2005]. Кстати, это вновь возвращает нас к Бахтину: многие его литературоведческие рассуждения суть не что иное, как рассуждения о коммуникации персонажей (например, целая глава «Диалог у Достоевского» в книге «Проблемы поэтики Достоевского»). Возьмем на себя смелость утверждать, что Бахтин занимался именно поэтикой человеческого общения, рассматривая сложные идеи, выражаемые и передаваемые друг другу персонажами Достоевского в процессе межличностной коммуникации – и по законам семиотики и поэтики межличностной коммуникации.

В современной лингвистике – прежде всего, конечно, лингвистике речи, коллоквиалистике, конверсационном анализе – данное направление заметно активизировалось в последние годы.

Обращение к данным темам обусловлено различными причинами: и внутренней логикой развития названных дисциплин, и внешними по отношению к науке факторами, такими как изменение соотношения официальной и неофициальной речевых культур в общем коммуникативном пространстве носителя языка, появление целого ряда сфер общения, где эстетический компонент очень значим (например, некоторые жанры интернет-общения, такие как *имиджборды*, *пирожки* – см. [Дымарский 2012]).

Важно, что во многих современных исследованиях действительно оказались в высокой степени востребованы бахтинские идеи, прежде всего – понятие речевого жанра, противопоставление первичных и вторичных жанров. Это касается и тех исследователей, кто традиционно изучал разговорную речь в связи с речевыми жанрами (М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова), и тех, кто до этого жанрами не занимался (Б. Ю. Норман, В. В. Химик). Таких работ появляется все больше (см. работы самых последних лет: два выпуска «Логического анализа языка» – «Концептуальные поля игры» и «Языковые механизмы комизма» [2006; 2007], исследования «языкового позитива» [Харченко 2005; 2006], языковой игры и «жаргонной языковой картины мира» у молодежи [Балаян 2006; Бульина 2011; Яхина 2012]). В этих исследованиях выделяется целый ряд аспектов проблемы «жанр и творчество», не изучавшихся ранее.

Анализ этих идей, в связи с размышлениями над теоретической проблемой «жанр и творчество», вывел меня на проблему непосредственно-коммуникативного, непосредственно-жанрового содержания *любви* и *дружбы* как феноменов культуры. Конечно, эти феномены имеют глобальный, общечеловеческий характер, однако в каждой национальной культуре получают уникальное преломление.

Как феномены коммуникативной культуры, *любовь* и *дружба*, с одной стороны, обладают несомненными эстетическими потенциями (говоря другими словами, заставляют людей испытывать тонкие,

возвышенные, катартические переживания), с другой – питают мощные пласты национальных литератур («мотивы любви» и «мотивы дружбы» в них соответственно).

Любовь в этом плане изучена гораздо лучше.

Стихи о любви (прежде всего), а также любовная проза, составляющие самую большую по объему долю как мировой литературы, так и каждой из национальных литератур, детально проанализированы с точки зрения их эстетики. Как известно, одним из главных источников авторской поэтики, экспрессии в них является сам концепт *любовь*, метафоры *любви*: какой она предстает в творчестве того или иного писателя, поэта [Барт 1999; Воркачев 2007; Тарасова 2003]. Автор любовной лирики (1) *повествует* о своих чувствах, истории своей любви и отношений с возлюбленной; или (2) *описывает* возлюбленную, выделяя при этом именно те качества, которые вызывают умиление и восторг; или (3) *рассуждает*: что есть любовь. Наконец, (4) в архитектонику любовной лирики накрепко впаяно описание собственно коммуникативной «ситуации любви» – встреч, отношений влюбленных (в прозе это, конечно, представлено обычно более последовательно и подробно, чем в стихах).

Сами по себе эти вещи, в традиционном литературоведческом смысле, имеют не много отношения к поэтике любовной лирики – ее в наибольшей степени составляет *восторг*, звучащий в речи влюбленного автора, когда тот *повествует, описывает, рассуждает* – обычно непрямо, вполголоса, восторг же как бы прорывается сквозь повествование, описание, рассуждение, за счет единственно точной, «говорящей» формы поэтического текста: звучания срывающегося от избытка чувств голоса повествователя, интонации, *дыхания* (включая, естественно, выбор именно тех слов, которые могут назвать, передать умиление, нежность, восторг).

И этот же «чисто-эстетический» аспект делает повествование, описание, рассуждение лишь в очень небольшой степени коммуникативными явлениями (так сказать, один «предмет речи» в стандартной структуре коммуникативной ситуации, по К. Бюлеру и Р. Якобсону).

С точки зрения качеств собственно текста, всё это не что иное, как национальная формализация восторга в литературе. Возвращаясь к речевому жанру – он играет в рассматриваемой проблеме двойную роль: с одной стороны, коммуникация, впоследствии поэтизируемая в литературе, членится на жанры, среди которых есть в этом отношении особые – «особо творческие», типа упоминавшегося *русского разговора по душам*; с другой – в литературе складываются определенные традиции изображения таких явлений, *восторга* от них (национальные литературные традиции) и *вторичные жанры*, тоже восходящие к жанрам непосредственной коммуникации...

Вот, вкратце, мы выделили те вещи, которые в *любви* изучает не лингвистика (психология, эстетика, литературоведение).

Что же остается на долю лингвистики?

По-видимому, два аспекта: во-первых, коммуникативная лингвистика рассматривает отношения «автор ~ повествователь ~ читатель» и структуру коммуникативной-ролевой ситуации «любви» («влюбленный персонаж ~ влюбленный персонаж») [Кудрякова 2005; Кузнецова 2005].

Во-вторых, лексическая семантика, стилистика, когнитивная лингвистика изучают семантику, стилистику слов, называющих любовь, ее аспекты и оценочные измерения [Воркачев 2007; Кузнецова 2005], а также компоненты коммуникативно-ролевой ситуации «любви» и отношений влюбленных, включая семантику и прагматику выражений типа «я *тебя люблю*» [Барт 1999; Матвеева 2009].

Что можно в этом отношении сказать о *дружбе*? К сожалению, немного: она, в отличие от *любви*, в этом плане почти не рассматривалась литературоведами (за редким исключением: см., например, [Лиотар 2001]), хотя философские рассуждения о *дружбе* восходят к античности, «пронизывают» средние века, эпохи Возрождения и Просвещения и продолжают оставаться актуальными вплоть до нынешних времен. Проблемами дружбы занимались Аристотель, Платон, Эпикур, Эпиктет, Феофраст, Диоген Лаэртский, Сенека, Цицерон, Плутарх. В новое время Монтень, Гольбах, Гельвеций, Ларошфуко, Честерфилд, Юм, Кант, Шопенгауэр, Гегель, Ницше и мн. др.

Это кажется странным, потому что, представляется, *дружба* имеет в целом больше значения для *русской* поэтики: *русская* коммуникация подарила миру коммуникативную задушевность, *русская* литература – полифонический роман Достоевского (описанный, кстати, *русским* Бахтиным)...

Прежде всего, рассмотрение образцов «дружеской лирики» показывает, что эстетический алгоритм представления *дружбы* (а также отношений и общения друзей и дружеских разговоров) в литературе в целом тот же, что и *любви*, – это такой же *восторг* – а значит, и формализация его может осуществляться теми же способами.

В мировой литературе, начиная, по-видимому, с эпохи романтизма, множатся определения и описания дружбы, среди них – широко известные, исключительно трогательные, которые приводили в восторг читателей – романтических юношей и девушек, – которые выписывали и заучивали их – ср. «Три мушкетера» Дюма, «Три товарища» Ремарка...

Вспомним «Обыкновенную историю» И. А. Гончарова:

– <...> *Вот я всегда носил с собой эти строки, которые казались мне вернейшим определением этих двух чувств, как я их понимал и как они должны быть, а теперь вижу, что это ложь, клевета на людей или жалкое незнание их сердца... Люди не способны к таким чувствам. Прочь – это коварные слова!..*

Он достал из кармана бумажник, а из бумажника две осьмушки испанской бумаги.

– Что это такое? – спросил дядя, – покажи.

– Не стоит! – сказал Александр и хотел рвать бумаги.

– Прочтите, прочтите! – стала просить Лизавета Александровна.

– Вот как два новейшие французские романиста определяют истинную дружбу и любовь, и я согласился с ними, думал, что встречу в жизни такие существа и найду в них... да что! – Он презрительно махнул рукой и начал читать: «Любить не тою фальшивою, робкою дружбою, которая живет в наших раззолоченных палатах, которая не устоит перед горстью золота, которая боится двусмысленного слова, но тою могучею дружбою, которая отдает кровь за кровь, которая докажет себя в битве и кровопролитии, при громе пушек, под ревом бурь, когда друзья лобзаются прокопченными порохом устами, обнимаются окровавленными объятиями... И если Пилад ранен насмерть, Орест, энергично прощаясь с ним, верным ударом кинжала прекращает его мучения, страшно клянется отомстить и сдерживает клятву, потом отирает слезу и успокаивается...»

Петр Иванович засмеялся своим мерным, тихим смехом... (как известно, под «двумя новейшими французскими романистами» Гончаров подразумевал Э. Сю (цитирован роман «Атар-Гюль») и Г. Друино («Зеленая рукопись»))

Собственно, поэтизация дружбы, ее «высокие» образцы были в литературе гораздо раньше: еще Гектор в «Илиаде», Буй-Тур Всеволод в «Слове о полку Игореве»...

По данным О. М. Фрейденберг, *дружба* как *верность* является гораздо более древним сюжетом мировой литературы, чем даже *любовь*: «Такие образы, как дружба, вражда или верность, измена, становятся загробными метафорами: «верен» тот, кто сопутствует в преисподнюю, «изменяет» тот, кто не прошел обновляющей фазы смерти. <...> Верный друг, подобно вавилонскому Гильгамешу, спускается в преисподнюю за своим товарищем. Верные жены Алкеста и Савитри умирают за мужа или сопутствуют мужу в странствиях смерти. <...> Отсюда мотивы любви являются, собственно, мотивами верности: древняя литература не знает эротики, и даже, когда последняя с эллинистической эпохи начинает становиться литературным мотивом, то и тогда под ней можно прощупать или мотив верности, или мотив производительности» [Фрейденберг 1997: 239].

Но в этих самых ранних образцах поэтизировалась (и собственно описывалась) фактически только верность как жертвенность, восторга от *времяпрепровождения друзей* как такового еще не было. Не было его и в народных сказках, где отразилось видение мира и людей, присущее крестьянам, у которых, вероятно, просто не было времени на такие вещи.

В результате в сказках роль замечательного собеседника-друга играет волшебный спутник, часто даже не человек: конь, волк, кентавр. Герой может общаться с учителем, слугой или помощником, может даже предаваться гедонистическому общению (*на свадьбе был, мед-пиво пил*), но фактически никогда не общается сравним себе с целью приятного времяпрепровождения. Для того чтобы появились высокие «романтические» образцы дружеского общения, людям требуется хотя бы минимум свободного времени, досуга, а отсюда – хотя бы минимальное отвлеченное мышление, хотя бы минимальное интеллектуальное и нравственное развитие.

Как и в случае с *любовью*, могут быть выделены два лингвистических аспекта описания *дружбы*: во-первых, коммуникативная лингвистика в том же аспекте рассматривает отношения «автор ~ повествователь ~ читатель» и структуру коммуникативной-ролевой ситуации «общения друзей»; во-вторых, лексическая семантика, стилистика, когнитивная лингвистика обеспечивают анализ семантики, стилистики слов, используемых и называющих дружбу, ее аспекты и оценочные измерения.

Так, в русском глаголе *общаться* уже звучит восторг и «роскошь общения», радость от «процесса» и возможность чуда. Все эти качества передаются распространенными характеристиками общения через посредство слов, ключевых в русском языке: *душевный* и *задушевный*. Подобную экспрессию несут *гулять* и *загулять*, *закуска* и *закусочка* [Зализняк, Левонтина, Шмелев 2005; Шмелев 2002], пленительные для иного русского уха фразы *давай вытьем* и ласковсе *По пивку?* (см. анализ этих фраз в т/с «Глухарь» в моей статье [Дементьев 2012b]).

Для анализа национальных традиций речеванровой эстетики *дружбы*, думается, представляют интерес наблюдения над одним явлением русской речевой культуры, имеющим значение в рассматриваемом аспекте, – явлении настолько ярком и значительном, что осмысление его могло значительно обогатить и изменить существующие представления об эстетике русской речи в целом – к сожалению, именно «могло», но почему-то пока не изменило.

Все носители русского языка: и жанроведы, и нежанроведы – согласятся с тем, что *жанр русского разговора по душам* является несколько не менее уникальным, известным, важным явлением русской культуры, чем, например, *жанр русской частушки*. Каждый русский знает (а оказавшись на чужбине, грустит) о его поистине чудодейственных свойствах – тревожить и воодушевлять, заставлять переживать величайшее эмоциональное, интеллектуальное напряжение – и радость, отдохновение.

Ср. контексты, случайно взятые из современной русской прессы:

Есть одно качество, которое между нами, русскими, можно считать действительно общенациональным, – это культура общения, в частности, ***способность разговаривать по душам со всяким встречным-поперечным,***

почувствовать кровную близость с человеком, вовсе тебе незнакомым – вот в этом смысле мы точно народ, который един как перст. Версты, Москва; 25.02.1999;

Гости, оказавшиеся в этот вечер в Центре «Семья», попали на теплый семейный праздник, где за чашкой чая можно *поговорить по душам, поплакать и посмеяться*. Самарская Газета; 18.12.2002;

Великое *удовольствие* звонить ему, встречаться с ним, пить кофе, говорить по душам. Коммерсантъ; 22.08.2007;

Увы, частенько в будничной суете мы, взрослые, забываем о том, *насколько важен и дорог разговор по душам*. Московская правда; 10.09.2005.

А ведь все эти, катартические явления и составляют сущность поэзии (согласно аристотелевской теории), а не повседневного общения! Данный жанр, кроме того, совсем не редко отображался русскими писателями – а следовательно, не мог не привлекать внимания ученых-литературоведов уже как часть архитектоники романа, повести и т.д. (Ср. произведения Ф. М. Достоевского, Л. Н. Толстого, А. П. Чехова и др.).

Это же касается национальных коммуникативно-персоналогических моделей, культурных типажей, таких как, например, *русский интеллигент* и *актуализатор*, богато отраженных в наиболее ярких образах русской литературы (ср. таких персонажей, как князь Мышкин, солдат Тёркин, профессор Преображенский). В культурах, где подобных национальных типов не сложилось (английской, японской), нет и соответствующих литературных персонажей.

Следует подчеркнуть, что многие национальные литературные жанры несут на себе печать поэтики общения в данной национальной культуре – в литературе все эти «поэтические» особенности непосредственной коммуникации преломляются по законам вторичных РЖ, выявленным и описанным Бахтиным. Широко известны такие явления, как отражение традиций дружеского общения пушкинского круга в *пушкинской дружеской лирике* (к вторичным речевым жанрам, развившимся на базе *разговора по душам*, можно отнести не только дружескую лирику, например, «Послание к Чаадаеву» Пушкина, но и «кружковые разговоры» пушкинской эпохи: литературные кружки, письма, эпиграммы, кружковая речь, *causerie*, «дружеские враки» с особой семантикой, понятной только «своим» – например, в «Зеленой лампе», «Арзамасе», кружке Оленина, – все эти жанры оказались в очень высокой степени востребованы в России, начиная с 20х годов XIX века, и практически не востребованы на Западе [Бродский 2004; Лотман 2003; Паперно 1978; Синявский 2005]), из более поздних явлений – *разговор по душам* в советской *авторской/бардовской песне* [Дьякова 2007; Дьякова, Стернин 2005; Лассан 2009]. Традиции, в т.ч. коммуникативные, позднесоветского андеграунда составляют неотъемлемую

часть поэтики писателей Василия Аксенова, Венедикта Ерофеева, режиссеров Сергея Соловьева, Рашида Нугманова, рок-музыкантов Виктора Цоя, Бориса Гребенщикова, художников Дмитрия Шагина, Александра Флоренского.

Конечно, те или иные коммуникативные традиции только тогда имеют шанс войти в язык, когда привлекательны для широких групп влиятельных людей. Так, то, что именно Пушкин столь сильно повлиял на становление русского литературного языка, всей русской коммуникативно-речевой культуры, объясняется не только тем, что он опирался на народные традиции, выражал всем своим творчеством высокие идеи служения Родине, патриотизма и т.д., но и тем, что *общение пушкинского круга* было красивым и в этом отношении привлекательным для многих. Из новых на что-то подобное могли претендовать разве что музыканты группы «Кино» и их неформальный женско-мужской круг да питерские «митьки». В новейшей российской истории с очевидностью ничего подобного нет (ср.: [Лассан 2011]) – а как нашему тяжело-больному современному русскому языку не хватает такой подпитки!

В этом отношении очень показателен отличный фильм Натальи Разлоговой «Кино» (2012), снятый к 50-летию Виктора Цоя: она разыскала и вновь свела вместе бывших музыкантов группы «Кино», а также 25-летнего сына Цоя Александра – который, отметим, сам «вполне современный неформал», музыкант и владелец клуба, но никогда не встречался с коллегами отца и понятия не имел о таком стиле общения!

Другим заметным явлением масс-культуры последнего десятилетия стал телесериал «Глухарь» (2008-2010), на мой взгляд, в очень высокой степени поэтизирующий дружбу – в отличие от «Кино», не между деятелями культуры, артистами и т.д., а между «самыми обыкновенными» милиционерами, в очевидно грубоватом, «соленом» общении которых порой проскальзывают очень трогательные, высокие, катартические мотивы. Данному феномену я посвятил уже упоминавшуюся статью ««Актуализатор» и «актуализаторство» в парадигме когнитивной генристики» [Дементьев 2012b], где пытаюсь рассмотреть *задушевное* общение друзей в «Глухаре», опираясь на разработанную для русской коммуникативной культуры концепцию *актуализатора* К. Ф. Седова [Седов 2011].

С рассматриваемой точки зрения, представляют интерес случаи, когда *дружба* в фильме, с одной стороны, пытаются «говорить красиво» (иногда это вызывает улыбку или насмешку собеседника и, конечно, зрителей):

А. (Антошин) *Ну, смотри, чтобы не получилось, как в сказке про золотого петушка.*

Г. (Глухарев) *Чё?*

А. *Ну, там, это, царю подарили эту штуку...*

Г. *Какую? (смеется) Петушка, что ли?*

А. Ну, петушка, который его о врагах оповещал. Вот. А он сказал, что взамен отдаст все, что угодно. Ну, а потом к нему пришли и потребовали взамен царевну. Он отказался – его и вальнули.

Г. (смеется)

А. Чё ты ржешь?

Г. Забавный пересказ!

с другой – выстроенные, риторические формы речи оказываются фактически под запретом в по-настоящему важных разговорах:

А. Ты куда вчера делся-то? Мы тебя обыскались.

Г. (глядя в сторону; не сразу) Да эта девка, которую ты с гаишем поймал...

А. Ну, и чё с ней?

Г. (многозначительно молчит, потом улыбается)

А. (широко улыбается) Да ладно! А как же товарищ майор?

Г. (улыбается) Не знаю! (быстро, несколько смущенно) Да ладно, все нормально, ну! Ну чё ты... Ну, чё я с этой... Один раз всего, да и всё...

Думается, рассмотренный (скорее, впрочем, – лишь намеченный) аспект проблемы «жанр и национальные традиции эстетики словесного творчества» может не только стать вкладом в активно разрабатываемую в последние годы проблему «жанр и творчество» (см. уже упоминавшийся восьмой выпуск тематического сборника «Жанры речи», специально посвященный данной проблеме), но и стать основой полноценного научного направления, логика развития которого уже намечена и отчасти подсказана развитием и жанроведения, и дискурсивной лингвистики, и литературоведения, и филологии в целом, – национальные традиции эстетики феноменов, имеющих частично или преимущественно коммуникативную природу (не только дружбы и любви, но и, например справедливости, верности, чести, ревности, измены) – как в речевом парадигме, так и вне ее.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Балаян, Э. В.** Роль метафоры в формировании языковой картины мира (на материале современного молодежного жаргона): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Саратов, 2006.
- 2 **Барт, Р.** Фрагменты речи влюбленного. – М., 1999.
- 3 **Бахтин, М. М.** Проблема речевых жанров. Из архивных записей к работе «Проблема речевых жанров». Проблема текста // Бахтин М. М. Собр. соч.: В 5 т. – М., 1996. Т. 5. Работы 1940-х начала 1960-х годов.
- 4 **Бочаров, С. Г.** Роман Л. Толстого «Война и мир». – М., 1963.
- 5 **Бродский, Н. Л.** «Евгений Онегин», роман А. С. Пушкина. – М., 2004.

6 **Бульина, Ю. В.** Языковая игра в речи студентов и преподавателей как способ создания смыслового пространства в общении: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Саратов, 2011.

7 **Винокур, Г. О.** Филологические исследования: Лингвистика и поэтика. – М., 1990.

8 **Воркачев, С. Г.** Любовь как лингвокультурный концепт. – М., 2007.

9 **Гольдин, В. Е.** Теоретические проблемы коммуникативной диалектологии: Диссертация в виде научного доклада ... доктора филол. наук. – Саратов, 1997.

10 **Гуковский, Г. А.** Пушкин и проблемы реалистического стиля. – М., 1957.

11 **Дементьев, В. В.** Парадоксы жанра: к проблеме «жанр и творчество» // Жанры речи. – М. ; Саратов, 2012. Вып. 8. Жанр и творчество. (Дементьев 2012а).

12 **Дементьев, В. В.** Понятия «актуализатор» и «актуализаторство» в парадигме когнитивной генристики (на материале общения друзей в т/с «Глухарь»).

13 **Дымарский, М. Я.** Между жанром и творчеством, или к становлению пирожкового мышления языковой личности // Жанры речи. – М. ; Саратов, 2012. Вып. 8. Жанр и творчество.

14 **Дьякова, Л. Н.** Русская авторская песня в лингвистическом и коммуникативном аспектах: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Воронеж, 2007.

15 **Дьякова, Л. Н., Стернин И. А.** Жанр разговора по душам и русская авторская песня // Жанры речи. – Саратов, 2005. Вып. 4.

16 **Зализняк, А. А., Левонтина, И. Б., Шмелев, А. Д.** Ключевые идеи русской языковой картины мира. – М., 2005.

17 **Иванцова, Е. В.** Феномен диалектной языковой личности: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – Томск, 2002.

18 **Иванцова, Е. В.** Речевой жанр потчевания в традиционной народной культуре // Жанры речи. – Саратов, 2011. Вып. 7. Жанр и языковая личность.

19 **Казакова, О. А.** Языковая личность диалектоносителя в жанровом аспекте: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Томск, 2005.

20 **Кудрякова, А. С.** Речевое поведение лирических героинь А. Ахматовой и М. Цветаевой: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2005.

21 **Кузнецова, Л. Э.** Любовь как лингвокультурный эмоциональный концепт: ассоциативный и гендерный аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2005.

22 **Лассан, Э.** Лирическая песня как идеологический феномен // Политическая лингвистика. – Екатеринбург. 2009. № 4 (30).

23 **Лассан, Э. Р.** Виктор Цой: грамматика последнего героя // Жанры речи. – Саратов, 2011. Вып. 7. Жанр и языковая личность.

- 24 **Лиотар, Ж. Ф.** Феноменология. – СПб., 2001.
- 25 Логический анализ языка 2006 – Логический анализ языка. Концептуальные поля игры. – М., 2006.
- 26 Логический анализ языка 2007 – Логический анализ языка. Языковые механизмы комизма. – М., 2007.
- 27 **Лотман, Ю. М., Роман, А. С.** Пушкина «Евгений Онегин»: Комментарий: Пособие для учителя // Лотман Ю.М. Пушкин: Биография писателя; Статьи и заметки; «Евгений Онегин». Комментарий. – СПб., 2003.
- 28 **Матвеева, Е. И.** Ситуация признания в любви и ее дискурсивная реализация в английском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Иркутск, 2009.
- 29 **Набоков, В. В.** Комментарий к роману А. С. Пушкина «Евгений Онегин». – СПб., 1998.
- 30 **Паперно, И. А.** О реконструкции устной речи из письменных источников. Кружковая речь и домашняя литература в пушкинскую эпоху // Учен. зап. Тартг. гос. ун-та. Тарту, 1978. Вып. 442. Семантика номинации и семиотика устной речи: лингвистическая семантика и семиотика.
- 31 **Потебня, А. А.** Из записок по русской грамматике // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч. 1. – М., 1964.
- 32 **Седов, К. Ф.** Дискурс как суггестия: Иррациональное воздействие в межличностном общении. – М., 2011.
- 33 **Синявский, А. Д.** (Абрам Терц) Прогулки с Пушкиным. – М., 2005.
- 34 **Тарасова, И. А.** Идиостиль Георгия Иванова: когнитивный аспект. – Саратов, 2003.
- 35 **Томашевский, Б. В.** Теория литературы: Поэтика. – М., 1999.
- 36 **Фрейдберг, О. М.** Поэтика сюжета и жанра. – М., 1997.
- 37 **Харченко, В. К.** О понятии «языковой позитив» // Этнокультурные константы в русской языковой картине мира: генезис и функционирование. – Белгород, 2005.
- 38 **Харченко, В. К.** Спонтанная русская коммуникация: в поисках языкового позитива // Коммуникативное поведение. – Воронеж, 2006. Вып. 22.
- 39 **Шмелев, А. Д.** Русская языковая модель мира. – М., 2002.
- 40 **Якобсон, Р.** Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975.
- 41 **Якобсон, Р.** Работы по поэтике. – М., 1987.
- 42 **Яхина, Д. И.** Образные средства как способы преодоления конфликта в сфере обиходно-бытового общения // Проблемы речевой коммуникации. – Саратов, 2012. Вып. 12.

Саратовский государственный университет, Россия.
Материал поступил в редакцию 24.12.12.

V. V. Dementiev

Ауыз әдебиеті эстетикасының ұлттық дәстүрлері мен жанрлары (достық пен махаббат материалдары бойынша)

Саратов мемлекеттік университеті, Ресей.
Материал 24.12.12 редакцияға түсті.

V. V. Dementiev

Genre and national traditions of written word a esthetics (on the love and friendship examples)

Saratov State University, Russia.
Material received on 24.12.12.

Бұл мақалада автор «жанр мен шығармашылық» теориялық мәселесін тікелей коммуникативтік, мәдениеттің феномені махаббат пен достық мазмұнындағы тікелей жанрлық тұрғыдан қарастырады. Автордың пайымдауына бұл феномендер галамдық, жалты адамдық мінезге тән. Алайда, кез келген ұлттық мәдениетте олар өзінің мағынаға ие болып кетеді.

The article considers theoretical problem of «genre and imagination» on the material of directly-communicative, directly-genre component of love and friendship as cultural phenomena. The author considers that these phenomena have global, universal human nature, however in every national culture they have unique interpretation.

UDC 81'25

G. Demessinova

TRANSLATION STUDIES ABROAD: GENERAL

The aim of the article is to outline the object named in the headline. For translation teachers it is necessary to familiarize future translators with the most significant works of foreign translatoologists. This article is the first in the series that highlights this subject written in English.

The object of the present article is to make an outline of the tendencies of the most significant works of foreign translatoologists with a view to familiarize future translators with the development of translation history outside the CIS.

Though translation has a long history, modern translatology was formed as a self-dependent scientific discipline mainly in the second half of the twentieth century. The post-war extension of international contacts in all spheres of human intercourse caused a sharp necessity in translations and translators, which fact became a powerful stimulus for the growth of the number of theoretical researches of translation activity. For the past 50 years, scientific publications in translation problems were so numerous that it is hardly possible to give a comprehensive survey of these translation studies. Modern translatology is characterized by a great variety of theoretical conceptions and methods of research. The accumulated scientific store of knowledge needs to be analyzed and interpreted. Creation of the history of the twentieth century translatology is of indubitable theoretical and practical interest.

Modern translatology may be characterized as the result of the interdisciplinary researches using methods of many sciences. The study of translation is conducted from the positions of literary criticism, cognitive and experimental psychology, neurophysiology and ethnography. However, by virtue of many objective and subjective reasons, the majority of works in the field of the theory of translation has a more or less strongly pronounced linguistic basis. Linguistic researches brought the basic contribution to the development of the science about translation. For the successful formation of linguistic translatology there were a lot of important preconditions [1, p. 15].

In the second half of the twentieth century, linguistics considerably expanded the area of its interests. From exclusive attention to the development and structure of language systems, it turned to the broad range of problems that determine the opportunity of using the language as an instrument of thinking and means of speech communication. In the center of attention of linguists, there was semantic side of language units and speech products, connection of language with thinking, reality, with the society and its culture, with other sign systems. There were new linguistic disciplines and areas of research, such as cognitive linguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, text linguistics, theory of speech acts and so on. Linguistics turned into a genuine macrolinguistics – a whole complex of linguistic disciplines studying all variety of forms, ways, results and features of existence of language in a human society. Only such linguistics could take up the theoretical judgment of modern translational activity, which is necessary in view of its new unknown scopes, the increased requirements to the quality of translations and problems of mass preparation of professional translators.

It became obvious that inclusion of translation activity in the sphere of linguists' interests could give much to linguistics. Translation can be considered as a large-scale natural experiment on comparison of language and speech units in two languages in real acts of interlingual communication, and its study allows finding out the important features which can remain unrevealed within the framework of "monolingual" researches in each of these languages.

Attraction of linguists' attention to translation activity was promoted also by the attempts to create a machine translation system, to transfer the functions of a translator to a computer that would be capable of performing this work much more quickly and cheaper. Having convinced that the basic obstacles in this area lay not in the limited opportunities of a computer, but in the insufficiency of our knowledge of the essence of the translation process (which is necessary for creation of high-grade software) many developer linguists turned to the study of "human" translation and hoped to solve the arisen problems in such way.

The subjective factor played a certain role too. The arisen necessity of large-scale preparation of professional translators led to the creation of numerous translation schools and branches which were basically created at universities and institutes of foreign languages. In the role of teachers of translation alongside with translators, there were university scholars – philologists and linguists, – which were the first to realize the necessity of theoretical judgment of translation activity for the development of scientifically proved curriculums.

The linguistic orientation of the theory of translation was connected also with the change in the character of translation activity. In the twentieth century - both in the volume and social importance - translations of texts of special character: informational, economic, legal, technical and so on, began to occupy a more important place. Unlike translations of works of fiction where the basic translation difficulties were connected with the problem of transfer of the aesthetic merits of the original created, in particular, by an individual author's use of language in translation, in such translations purely language problems came to the foreground. The texts which can be characterized as informative or pragmatic, were often anonymous, more or less standard in their form and language means, and the translator first of all had to solve purely linguistic problems caused by the distinctions in the semantic structure and features of the use of the two languages in the process of communication. And consequently, it was expedient to study such translation problems by means of linguistic methods.

At the same time many scholars who made a significant contribution to the development of modern translatology did not consider themselves as linguists though they were engaged in communicative-language aspects of translation, and some of them especially emphasize the limitation and illegitimacy of the linguistic approach to the research of translation activity. Such rejection of linguistic concept of translation is mainly explained by two reasons. First, translatology as a whole is, undoubtedly, a special scientific discipline that has many inter-disciplinary aspects. Linguistics can describe and explain a lot of major factors defining the character and results of translation, but it cannot reveal the whole many-sided nature of this complicated kind of human activity. This circumstance, however, does not belittle the important role of linguistic concepts for studying the basic mechanism of translation.

Secondly, criticism of the linguistic approach to translation obviously starts with the idea of linguistics as a discipline that is confined by the description of different language systems. One mainly means structural linguistics that was not interested in the semantic aspects of language and did not consider the structure of units that were larger than sentences. It is clear that such micro-linguistics cannot really pretend to the all-round description of the translation process, which object is the contents of texts created in different languages. As it has been specified, modern linguistics has overcome this narrow understanding of its subject.

With the macro-linguistic approach, linguistic translatology can deal with the problems that were traditionally considered non-linguistic. So, the outstanding American linguist E. Nida who made a big contribution to the development of modern translatology suggests reducing various theories of translation to four basic approaches which he calls accordingly philological, linguistic, communicative and sociosemantic [2]. E. Nida briefly characterizes each of these approaches, and it turns out that he deals with the problems which mostly enter the sphere of interests of modern macro-linguistics. So, the philological direction which historically arose earlier than the others, concentrated basically on the problem of conformity of translation to the text of the original, on the principles of adequacy of translation, based on the philological interpretation of translated texts. Definition of concepts of adequacy and equivalence remains in the center of attention of translators today, and this problem is solved much more successfully owing to the use in comparison of texts of the original and translation of the methods involving the analysis of the contents and structure of the text developed within the framework of text linguistics.

The linguistic approach is assumed by E. Nida as a natural consequence of the fact that translation always deals with two languages. He notes that the supporters of such approach give their basic attention not to formal, but to the substantial relations between the original and translation. Unfortunately, from the big number of translational researches E. Nida refers only to the works of five authors (including his own ones). At the same time, he mentions many works of philosophical and psychological orientation which, in his opinion, brought an indirect contribution to the development of the linguistic approach to translation.

In the basis of the communicative approach E. Nida sees borrowing the basic concepts from the theory of communication, such as source, message, receptor, feedback, and processes of coding and decoding. As we have already noted, the communicative approach makes one of the major principles of modern linguistics, and consequently, it is an integral part of linguistics of translation. It is no mere chance that characterizing this approach, E. Nida speaks about the role of sociolinguistic works of W. Labov, D. Hymes and others, about the importance of pointing out the basic functions of language, about the works of such well known linguists, as R. Jakobson and J. Grimes. It is worthy of note that among

the leading developers of the communicative approach there are J. Mounin and C. Reiss, whose translational works have a clearly pronounced linguistic basis.

The socio-semiotic approach concentrates attention on the social aspects and interaction of various sign systems (codes) in real acts of verbal communication. Here again, many factors are included in the sphere of interests of macro-linguistics which studies the correlation of linguistic, extra-linguistic and paralinguistic components in the process of speech dialogue, the whole complex of problems connected with the influence of language features, culture and thinking of the person on this process,.

Certainly, among the numerous works on the theory of translation, there are many works that cannot be directly referred to linguistics, even in the widest understanding of this term; however, linguo-translational researches make the major part of modern translatology. They cover various aspects of translation activity that are one way or another connected with the use of language in the process of communication. Informative and literary, written or oral translations can serve as a material for research. In the center of attention of the researcher can also be the problems of the general theory of translation that discloses the laws underlying any act of translation in any combination of languages, of the particular theory of translation that describes translational difficulties within the framework of a concrete pair of languages, or one of the special theories of translation that study the features of particular kinds of translation.

The majority of such researches are focused on one of the main components of inter-lingual communication: the source text (original), translation process, the text of translation or the receptor of translation for whom it is intended. The works that are oriented towards the original start with the precondition that the main task of translation consists in the fullest reproduction of the source text. Their authors try to define the theoretical opportunities and practically achievable degree of affinity of texts of the original and translation in view of the distinctions in the respective languages and cultures, and also the type of the text to be translated, the purpose of translation and the character of the prospective receptor. The main problem in such researches is the development and application of objective methods of comparison of the structure and contents of texts in different languages.

An important place in the theoretical translatology is occupied by the researches of the translation process, cognitive operations of the translator, his / her strategy and techniques. As such, such operations are inaccessible for direct observation, that's why they develop indirect methods of studying the translation process. Various theoretical models and possible operations of transition from the original to translation (translational transformations), and also the possible psycholinguistic experiments are widely applied.

Orientation towards the text of translation directs the research idea in two different measurements. On the one hand, the status of translated texts is considered

in literature and culture. It is supposed that the primary goal of the translator consists in the fact that the text of translation should provide the achievement of the set goal. Such approach presupposes a different strategy of the translator giving him a much greater freedom in relation to the text of the original.

On the other hand, the text of translation is considered as a means of achieving a certain practical purpose set before the translator by the person who pays for his work (the customer, or the client), and the success of translation (its quality) is determined exclusively by the fact to what extent it meets this requirement.

Huge contribution to the development of modern translatology was made by the researches focused mainly on the receptor of translation, analyzing the pragmatic influence or the communicative effect of translation and ways of achieving such effect. The translator can seek to reproduce the communicative effect of the text of the original, or achieve another desirable influence on the receptor of translation. Thus, it can be guided by a concrete person or a group of people or by some "average" receptor as a typical representative of a certain culture. It is supposed that the source text will be translated differently depending on the addressee of the translation. In any case, it can become necessary to make some changes in the translation to adapt it to the requirements of the receptor and his / her culture.

These basic directions of *linguo-translational* researches do not exclude, but supplement each other. Many translato­logists study various aspects of inter-lingual communication seeking to comprehensively research translation activity.

Like any other scientific discipline, modern translatology was created thanks to efforts of scholars of many countries. It is natural that special contribution to the development of the theory of translation was made by the researchers of the countries where translation activity had got a wide range. A considerable merit in this area belongs to the Soviet (Russian) science.

Many valuable results were achieved by the scholars of the USA, Great Britain, France, Germany and some other countries.

The theoretical judgment of translational activity has a doubtless practical value. The professional competence of the translator presupposes awareness of the essential principles of modern translatology and the skill to use them in the solution of practical problems. The study of works of the domestic and foreign theoreticians of translation makes an important part of preparation of future translators.

In the Republic of Kazakhstan, university curricula for professional translators, as a rule, include special courses of the theory of translation. However, familiarization of students with the works of foreign translato­logists is difficult because the works are hard to obtain. Written in various languages they have essentially not been translated into Kazakh or Russian and are not available even in the leading libraries of the Kazakhstan or Russia. It is necessary then to create a

survey course which would contain at least a brief reproduction of the chief works of foreign translato­logists who made a serious contribution to the development of the science of translation.

Of course, within a survey course, the numerous literature sources of the theory of translation cannot be represented in a wide scope. The choice of the authors and their works, the statement of contents of these works will be inevitably subjective and to some extent fragmentary. Professor V. N. Komissarov who was the first to make such survey proposed the following criteria for the selection of material:

1. The review should include basically fundamental works (monographs). Mention is should be made of some articles that played an important role in the rise of modern translatology.

2. The works that deal with the problems of the general theory of translation are considered. As a rule, the research is conducted on the material of translations with a certain set of languages, but its author seeks to reveal the problems and laws that are common for all translations with any combination of languages.

3. The works of linguistic or quasi-linguistic orientation are considered. It means that the essential part of their contents is directly or indirectly connected with the units, factors, processes and methods of the analysis which enter the sphere of interests of modern linguistics. The linguistic character of the approach is determined by a range of problems instead of material studied which can include any translations – literary and informative, written and oral.

4. The survey presents in the first place the treatises of translato­logists of the countries where translation researches are most numerous and significant. However, in some cases the country can be presented by individual works that made an essential contribution to modern translatology. The limited choice of the leading "translato­logist" countries does not, of course, mean absence of significant works in the theory of translation in other countries.

5. The choice of analyzed works in each country is also limited and does not mean less importance or absence of other researches of translation in this country, that have not been included in the review.

6. In most cases, the national identity of the author and his works do not raise doubts irrespective of the language in which they are written. However, some authors live, work and publish their works (or part of them) outside the native land. It should be emphasized that the science of translation does not know national borders, and the geographical principle was accepted only for convenience of statement.

7. Some works in the theory of translation can be united on the basis of commonness of the initial assumptions, general-theoretical concepts or applied methods of research that allows speaking about separate scientific schools or directions. However, as a rule, in each country various directions of researches coexist.

8. The sequence of sections of the survey is substantially arbitrary and does not mean the comparative value of the contribution of scholars of different countries.

The brief characteristic of separate works can give only a general idea about their content and importance. A fuller picture of the history of modern foreign translatology can be made by a self-dependent study of these and other works of foreign theoreticians of translation.

LIST OF REFERENCES

1 **Комиссаров, В. Н.** Общая теория перевода. Проблемы переводоведения в освещении зарубежных ученых: Учебное пособие. – М. : «ЧеРо», совместно с «Юрайт», 2000. – 136 с.

2 **Комиссаров, В. Н.** Современное переводоведение: Учебное пособие. – М. : «ЭТС», 2001. – 424 с.

3 Хрестоматия по теории перевода [Текст]: Выдержки и извлечения. – Алматы : АГУ им. Абая, 2001. – 231 с.

4 **Eugene, A.** Nida. Theories of Translation. In. : TTR, Volume IV, Number I, 1st. Semester, 1991. – Pp. 19-32.

Pavlodar State university named after S. Toraiyrov,
Pavlodar. Material received on 28.12.12.

Г. Демесинова

Шетелдегі аударматану: жалпы ескертулер

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 28.12.12 редакцияға түсті.

Г. Демесинова

Зарубежное переводоведение: общие замечания

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 28.12.12.

Аталмыш мақаланың мақсаты тақырыпта берілген нысанды белгілеу. Аударма мамандығының оқытушылары болашақ аудармашыларды шетел аудармашыларының маңызды еңбектерімен таныстырулары қажет. Бұл мақала осы мәселеге арналған алғашқы мақала болып табылады.

Целью данной статьи является сформулировать объект изучения, намеченный в ее заглавии. Преподавателям перевода

необходимо ознакомить будущих переводчиков с наиболее значительными работами зарубежных переводоведов. Данная статья является первой в серии, раскрывающей данную тему, на английском языке.

УДК 811.161.1=81'373.611

Н. В. Дьячок

ТИПОЛОГИЯ ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИХ ПРИЗНАКОВ

Статья посвящена определению понятия «ономасиологический признак» для номинатем типа «словосочетание + эллиптический универб». Показано формальное воплощение признаков элементов в универбах – вербальных реализациях номинатем. Предложена типология ономасиологических признаков, соответствующих исследуемому материалу.

Целью данной статьи является решение вопроса об определении понятия **ономасиологический признак** по отношению к универбам как вербальным реализациям номинатем типа «словосочетание + эллиптический универб» а также демонстрация основных разновидностей ономасиологических признаков.

Академический взгляд на универбацию объясняет ее как проявление синтетизма в словообразовании, то есть выражение одним словом комплекса значений, выражаемых в аналитических конструкциях сочетаниями слов. В русской лингвистической литературе существуют и другие термины-синонимы: включение (Сиротинина, 1974), стяжение или семантическая конденсация (В. Н. Немченко, О. В. Исаченко, 1958; Л. А. Капанадзе, 1973), семантическая компрессия (В. В. Лопатин, 1977), универбация (Е. А. Земская, 1968; И. П. Глотова, 1977; Л. И. Осипова, 1994). Но все ученые едины во мнении, что универбация – явление деривационного характера, хотя тождественность семантики словосочетания и соответствующего ему слова дает нам право предположить, что между словосочетанием и словом реализуются отношения совсем не словообразовательные.

В. И. Теркулов считает, что такие «дериваты» являются на самом деле универбализованным (вербальным) эквивалентом словосочетания. То есть универб рассматривается им как «слово, которое возникло в результате

словесной интерпретации словосочетания, имеет абсолютно тождественные словосочетанию лексическое и грамматическое значение и синтаксическую функцию» [4, с. 134], а данная словесная интерпретация возникла благодаря процессу эллиптической универбации.

В связи с этим под универбом нами понимается семантически и грамматически тождественное определенному словосочетанию слово, могущее стилистически отличаться от этого самого (эквивалентного) словосочетания чертами разговорности, сленговости либо стилистически совпадать с ним, являющееся наряду со словосочетанием дублетом одной номинатемы.

Характеристиками основной номинативной единицы языка выступают понятия ономасиологической структуры и ономасиологической категории. Таким образом, ономасиологическая структура любой номинатемы – это «номинативная структура языкового знака, результат мотивации как лингвопсихоментальной операции» [3, с. 512], которая объединяет формальную и семантическую связь мотиватора и мотивированного. Ономасиологическая категория – это «интегрирующий признак совокупности номинативных единиц языка, что характеризует регулярный, одинаковый механизм их создания, который отвечает определенной общности семантики, категориально-понятийного значения и частеречного статуса» [3, с. 512].

Указанные понятия разработаны наиболее полно в словообразовании и позволяют описывать «акт номинации словообразовательного порядка как состоящий в подведении обозначаемого под определенную ономасиологическую категорию (предметности, процессуальности или признаковости и их разновидностей) и потому связанный прежде всего с оформлением ономасиологического базиса будущего наименования» [1, с. 346].

Поскольку вербальный дублет номинатемы исследуемого типа – универб – по своей структуре является имитацией результата словообразовательного акта, вышеуказанные понятия могут быть применены по отношению к нему.

Ономасиологическая модель – это схема формирования номинативных единиц и их реализаций – результатов, соответственно, языковой и речевой номинации. Как было указано в одном из предыдущих подразделов, Е. А. Селиванова определяет ономасиологическую модель на основании следующих признаков: 1) общего смысла ономасиологического базиса (формантной структуры); 2) конкретного содержания двух или более ономасиологических признаков (отсылочной части); 3) их валентного потенциала и смысловой связи; 4) типа отношений между базисом и признаком.

Напомним, что В. И. Теркулов определяет структуру ономасиологической модели как двучленную, которая включает ономасиологический базис, эквивалентный архисеме главного компонента исходной конструкции, и ономасиологический признак, эквивалентный семантическому множителю

главного компонента исходной конструкции, актуализированному в ее зависимом компоненте.

В нашем случае ономасиологическая модель конкретного эллиптического универба практически повторяет ономасиологическую модель исходного словосочетания.

Таким образом, структура ономасиологической модели видится в соединении ономасиологического базиса и ономасиологического признака с необходимыми дополнениями в разных конкретных случаях. Общий вид ономасиологической модели таков: [ономасиологический базис] + [ономасиологический признак].

Мы классифицируем ономасиологические признаки на основании «аргументов диктума» Е. А. Селивановой, предложенных ею для деривационных номинативных моделей. Аргументами диктума лингвист называет «различные ориентиры бинарной коннекции уровней субъектов и предикатов» [2, с. 136].

Для номинатем исследуемого типа мы выделяем несколько типов ономасиологических признаков, которые соответствуют определенным слотовым позициям.

Пациентив. Ономасиологический признак указывает на лицо или предмет, к которому обращено информативное, донативное или эмотивное действие, например, *бакалейщик – владелец бакалей:* Таким позавидует любой парижский **бакалейщик!** (КПвУ, 18.02.2011) – ; *глазник – глазной врач:* Неважно, к хирургу они пришли или к **глазнику** (АиФ, 30.04.2008) – До 40 лет, при отсутствии генетических предрасположенностей к глазным болезням, **глазного врача** нужно посещать каждые 3 года (КПвУ, 24.12.2007).

Субъект. Ономасиологический признак указывает на лицо, выполняющее какое-либо действие, какую-либо функцию, например, *царствовать – быть царем:* сознательно ставящий перед собой недостижимые цели, ибо только ради них стоит **царствовать**, то есть жить, то есть быть в этой жестокой комедии (www.aif.ua/society/article/11511/6) – ... со старой датой он не **станет «царем»** России», – уточнил Юрий Буянов (АиФ, 21.12.2010).

Объект действия. Ономасиологический признак указывает на лицо или предмет, подвергающийся действию или каузативному воздействию, например, *вальсировать – танцевать вальс:* В залах роскошного отеля будут **вальсировать** первые лица города и области, мэры, бизнесмены, светские персоны (КПвУ, 28.10.2011) – Учю сынишку Лешу **танцевать вальс** ... хорошая возможность не только заняться собой, но и научиться танцевать (КПвУ, 07.04.2007).

Инструментив. Ономасиологический признак указывает на орудие производимого действия, например, *зондировать – исследовать посредством зонда:* ... прибор, позволяющий **зондировать** состояние любого материала (КП, 25.11.2009) – Иногда, когда консервативная терапия не дает желаемого

результата, мы делаем цистоскопию, **исследование** с помощью **зонда** (КПвУ, 09.10.2007); **гипнотизировать** – **воздействовать гипнозом**: И он в этом прав, потому что людей с невероятной энергетикой, способных **гипнотизировать** окружающих (КПвУ, 11.10.2007) – И не смотрите им в глаза: на вас могут **воздействовать гипнозом** (КПвУ, 07.09.2007).

Медиатив. Ономасиологический признак указывает на способ, средство действия, например, **ветряк** – **ветряная мельница**: Я в детстве запомнил в нашем селе три **ветряка** (КПвУ, 26.06.2006) – **Ветряная мельница** получила ряд серьезных повреждений: одна из лопастей ее была покорежена, а вторую и вовсе оторвало (КПвУ, 09.01.2009).

Комитатив. Ономасиологический признак указывает на сопровождающее действие, признак, сопутствующий предмет, например, **надпочечник** – **надпочечная железа**: **Надпочечники** начинают в больших количествах выбрасывать половые гормоны - андрогены (КПвУ, 18.07.2008) – Указательный палец состояние – гипофиза, средний палец – **надпочечные железы**, безымянный палец – вилочковой железы (КПвУ, 30.03.2011); **конвоировать** – **вести под конвоем**: И там им пришлось соревноваться в мастерстве не только грамотно заламывать руки преступникам и правильно **конвоировать** (КПвУ, 13.10.2009) – Например, как **вести под конвоем** приговоренного к пожизненному заключению (КПвУ, 02.11.2010).

Фабрикатив. Ономасиологический признак указывает на материал, вещество, из которого сделан или состоит предмет, например, **овсянка** – **овсяная каша**: **Овсянка** вместо Ботокса или старинные рецепты красоты (КПвУ, 31.01.2012) – Как известно, чаще всего эксперименты с диетами проводят молодые женщины, но в **овсяной каше** нет животных белков (КПвУ, 17.05.2011); **каменка** – **каменная печь**: Электрическая печь-**каменка**, нагревающая воздух (КПвУ, 18.03.2012) – Сложить настоящую **каменную печь** – дело сложное и ответственное, и надо еще найти хороших мастеров (КПвУ, 20.09.2007); **медяк** – **медная монета**: Она была бедна - в карманах у неё нельзя было найти даже одного **медяка** (КПвУ, 05.01.2012) – Боль в ногах хорошо снимают старые **медные монеты**. Надо положить их в носки и ходить с ними (КПвУ, 03.06.2011).

Делибератив. Ономасиологический признак указывает на социальное действие или восприятие, например, **пушкинист** – **исследователь творчества Пушкина**: По подсчётам **пушкинистов**, столкновение с Дантесом было как минимум двадцать первым вызовом на дуэль в биографии поэта (КПвУ, 06.06.2010) – **Исследователи жизни и творчества А.С. Пушкина** многие годы по крупицам собирают все интересное о нем (КПвУ, 18.03.2011); **искусствовед** – **специалист в области искусства**: Если кто не знает, Виталий Яковлевич – **искусствовед**, киновед, литературовед, переводчик, теле- и радиоведущий, критик (АиФ, 22.05.2010) – 25 ноя 2009 ... Художник Михаил Шемякин: Я **специалист по искусству Африки** (КП, 25.11.2009).

Дестинатив. Ономасиологический признак указывает на назначение предмета, например, **молочник** – **сосуд для молока**: Оригинальное преподнести красиво упакованный чайный набор на одну персону – чашка, блюдце и **молочник** (КПвУ, 06.03.2007) – Питчинг – нанесение рисунков с помощью питчера (специального **сосуда для молока**) (КПвУ, 25.04.2011).

Финитив. Ономасиологический признак указывает на цель, назначение действия, например, **жениться** – **взять в жены**: Джим Керри **женится** на молоденькой студентке из России (КПвУ, 20.12.2007) – Любой мужчина просто мечтает **взять в жены** разумную женщину (КПвУ, 13.05.2011).

Трансгрессив. Ономасиологический признак указывает на результат каузации превращения, например, **овдоветь** – **стать вдовой**: Чтобы не **овдоветь** или не развестись, скажите тут же: «Господи, не допусти лихого. Аминь» (КПвУ, 14.11.2009) – И именно Жаклин предстояло в скором времени **стать** безутешной **вдовой** Пикассо (КПвУ, 06.10.2009).

Дистрибутив. Ономасиологический признак указывает на распределительные отношения, например, **почасовка** – **почасовая оплата**: Опасная «**почасовка**». Казалось бы, все правильно: чтобы не обидеть тех, кто работает на ставке, депутаты как бы уравнивали их (m.kr.ua/kyev/pda/articles/040607/5556/) – **Почасовая оплата** труда может привести к уменьшению зарплаты горняков (КПвУ, 27.06.2008).

Локактив. Ономасиологический признак указывает на местонахождение в пространстве, например, **Заполярье** – **местность за Полярным кругом**: После 30 лет службы (не отдыха и пьянки) на Дальнем Востоке, в Забайкалье и **Заполярье** все внутренние органы повыходили из строя! (КПвУ, 11.04.2012) – Это самый северный **город Норвегии**, находящийся **за Полярным кругом** (КПвУ, 03.02.2012).

Темпоратив. Ономасиологический признак указывает на временные характеристики, например, **десятилетка** – **десятилетний период**: ... которые, по прогнозам экспертов, в ближайшую **десятилетку** добьются прорыва в агропромышленном комплексе (КПвУ, 18.06.2010) – Таким образом, за **десятилетний период** обвиняемые из простых дворовых хулиганов превратились... (КПвУ, 31.05.2011).

Коррелятив. Ономасиологический признак указывает на соответствие / несоответствие предмета другому предмету, назначению, норме, например, **формат** – **форматный проект**: Потому что длинные волосы – это и немножко не **формат**, и немножко неудобно было (КПвУ, 05.04.2012) – Для ведущего **форматной передачи** возможностей для маневра масса (КПвУ, 27.01.2012).

Таким образом, каждый конкретный ономасиологический признак в составе ономасиологической структуры отдельной номинатемы выполняет функцию семантического конкретизатора, являясь необходимым компонентом указанной структуры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 688 с.
- 2 Селиванова, Е. А. Когнитивная ономазиология (монография) / Елена Александровна Селиванова. – Киев : Фитосоциоцентр, 2010. – 248 с.
- 3 Селіванова, О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
- 4 Теркулов, В. И. Еще раз об основной единице языка // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. – Луганськ, 2006. – №11 (106). – С. 127-136.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- 1 АиФ – Аргументы и факты.
- 2 КП – Комсомольская правда.
- 3 КПВУ – Комсомольская правда в Украине.

Горловский институт иностранных языков,
Донбасский государственный педагогический университет,
г. Горловка, Украина. Материал поступил в редакцию 04.01.13.

Н. В. Дьячок

Ономазиологиялық белгілердің типологиясы

Шетел тілдеріндегі Горлов институты, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті, Украин, Горловка қ.
Материал 04.01.13 редакцияға түсті.

N. V. Dyachok

Typology of onomasiological signs

Horlivka Institute for Foreign Languages,
Donbass State Pedagogical University, Horlivka, Ukraine.
Material received on 04.01.13.

Мақала «сөзтіркесі+эллиптиктік универб» типінің номинатақырыбы үшін «ономазиологиялық белгілер» ұғымын түсіндіруге бағытталған. Универб – номинатақырыптың вербальді іске асырылуының бағытты элементтердің формальді белгілері көрсетілген. Зерттелетін материалға байланысты ономазиологиялық белгілер типологиясы ұсынылған.

The article deals with the definition of “onomasiological sign” for nominatheam of “word-combination + elliptic univerb” type. Formal realization of the sign elements in univerbs (as verbal realization of nominatheams) is shown. The onomasiological signs’ typology is proposed.

ӘОЖ 398.224(574)

Қ. П. Жүсіп, Н. Қ. Жүсіпов

**МӘШҺҮР – ЖҮСІП – СӨЗ ЗЕРГЕРІ:
АЗ, АЗАЮ СИПАТЫ**

Мақалада Мәшһүр-Жүсіп шығармашылығындағы тілдің ерекшелігі қарастырылады.

Қазақтың белгілі ақыны Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының 1917 жылдан көп бұрын 20 томдық шығармалар жазғанын ескеріп, алдымен жол бастаушы ретінде Мәшһүр-Жүсіп шығармалары тілін танытуды мақсат еттік.

Бұл орайда ескерте кететін тағы бір мәселе – Мәшһүр-Жүсіп қағазға түсірген ауыз әдебиеті нұсқалары мәтіндерінің Мәшһүр-Жүсіп шығармалары ретінде қарастырылуы орынды болады деп шешкенімізді еске саламыз. Себебі ауызша айтылғанды саралап қағазға түсірген Мәшһүр-Жүсіптің сол ел арасында бұрын ауызша ғана таралып келген ауыз әдебиетіндегі сөздерді теруі, бағалауы – бәрі жатқанын, оны Мәшһүр-Жүсіптің төл туындыларындағы сөздерге ықпал еткенін ескеріп, осы 20 томдықтағы сөздерді «Мәшһүр-Жүсіп тілі»- деген аталыммен жариялап, соңынан соның жалғасы ретінде кейінгі қаламгерлер: Б. Майлин, М. Әуезов, Ф. Мүсірепов, Ә. Нұрпейісов т.с.с. шығармалары тілін топтастыруды жөн санадық. «Мәшһүр-Жүсіп тілі» дегенде, оның ішіндегі тақырыптарды (оқырман іздеуін жеңілдету үшін) алфавит ретімен бергенді жөн көрдік. Сонда «Адамның оң сипаттары», «адамның теріс сипаттары» – тақырыптарының алдымен берілуін ескертеміз. Осы орайда мысалдар өрілуі тұсында белгілі томның қай жылы қай баспадан шыққанын ескерте бермей-ақ (бірінші томы С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті баспасынан 2003 жылы шыға бастағаны белгілі) алдымен том реті, ізінше кітап бетін келтірумен, қажет сөзді астын сызып, яғни неғұрлым баттитып көрсетіп, берумен шектелетінімізді еске салғымыз келеді.

Аз, азаю сипаты

Азай // Кему, саны аз болу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, – А. : Ғылым, 1974. - 76 б.

1. Және де арам қан **азайды**. (11-76 б.).

2. Есек...

– Егер мен дүниеде сондай азаппенен жүретін болғанда, менің ғұмырымды 20 жылдай **азайтса**, тәуір болар еді, – дейді. (13-290 б.).

Бағзы// Кейбір, қайсыбір. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 12 б.

3. [Мұхаммед баян етуін естіген соң]

Мигражға нанған адам мұрит болды,

Кем ақыл-мұсылманның **бағзылары**. (13-278 б.).

Бәсеңде // Азаю, кему, төмен түсу, солғындау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 198 б.

4. Бірінен-бірі төмен, **бәсеңдеген**,

Біз көрдік тірлікте әрбір түрді. (1-181 б.).

Жұта// Құру, біту, таусылу, жетіспеу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 238 б.

5. Өзіңнің рахматың кез келмесе,

Жұтаған жақсылықтан біз бір пақыр! (2-230 б.).

Жырма // Бөліп-жару, бөлшектеу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 323 б.

... Кенесары... қайта Сарыарқаға келіп, Қуандық, Сүйіндік деген елдің шетінен **жырма**лап азын-аулақ ел қолына түсіріп алып... ақырында... шәһитшілік дәрежесін тапты. (9-162 б.).

5. ...Кенесары, Наурызбай барымташыдай шеттеп, **жырма**лап жүріп, екі мыңға анық толмайтұғын жігіт-желеңмен оған бір тиіп, бұған бір тиіп, бас-көті сегіз жыл бір ауылға болса да «хан» атанды. (11-116, 117 б.).

Жіңішке // Жіңішке қалыпқа келтіру, созу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 340 б.

6. Сөзім көп, айта берсем, мұнан да әрі,

Жіңішкелеп, азайтып келген жері. (13-14 б.).

Кемі // Азаю, кем тарту. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 604 б.

7. Егер шүкірлік қылмай, кіпран нығмет болсаңыздар,

Өз-өзінен **кеміп**, аяғынан жидіп, жоқ бола береді... (11-69 б.).

10. Дұғағөй **кеміді** ғөй әрбір жайда,

Кешегі Сейітқожадай қожа қайда?! (11-293 б.).

Қат // Мұқтаж, зәру, тапшы. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 136 б.

11. Енді дүние бола алмас қатынға **қат**,
Маған десен, зым-зия көрінбей жат. (3-134 б.).

Қаш // Бір нәрседен қорқып безу, зыту. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 176 б.

12. Қонақ кетіп, құт **қашып**, құп-қу болып,
Кім бар дейсің зорығып болдырмаған?! (1-182 б.).

13. Ақылды аузын жауып, ділін ашқан,
Бұл күнде ғақыл, білім бізден **қашқан**. (11-121 б.).

Қысқар// Қысқа болып қалу, шолтию. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 22 б.

[Алла есекке 25 жыл ғұмыр бергенде, есек тілегі]

14–Маған он бес жас та болады, ғұмырымды **қысқарт**-деп. (13-340 б.).

15. [Жиреншеге ханның сауалы]

– Апа-қарындасы өлсе, қайтеді, шешенім?! – депті.

– Ұзын өрісі **қысқарған** есепті-дағы, – депті. (6-78 б.).

Ойсыра // Бір нәрсенің күрт төмендеуі, азаюы, баудай түсу, күйреу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 396 б.

17. Жоңғарлар жеңгенде, қазақты **ойсыратып** шауып, шаншып, талап жүрген. (8-27 б.).

Олқы // 2. Ауыс. Жетіспей, кемдеу тұрған, кеміс. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 419 б.

18. –Шырақтарым, қонағасыларыңды **олқы** қылғаным жоқ... Далаға жатасындар!-де[ді]. (6-98 б.).

Өш // Құру, кему, жоғалу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 599 б.

19. **Өшпейді** өсіп зорайған өтірік, ұрлық!

Қалған жоқ әлімжеттік, әлі озбырлық! (1-96 б.).

Селдіре// Жиілігі сиреу, сұйылу, азаю. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 257 б.

20. Бұл күнде қалған жылқы жондағы киік сықылды **селдіреп** қалды. (12-296 б.).

Серпі// 3. Ауыс. Жоқ қылу, аластау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 98 б.

21. [Олжабайдың «қожа» – деп санағанының айтқаны] – Өзің түгіл, «Олжабай!»- деп, атыңды айтқанның алдынан пәле-жала, жын-шайтан **серпіле** береді! – деп, батасын беріп, ғайып болды дейді. (9-117 б.).

22. Сонда Қаз дауысты Қазыбек айтты:

...-Сегіз деген саныңыз-

Серпілмеген қайғы жаман. (13-194-195 б.).

Тай //3. Ауыс. Тайқу, айну, өзгеру. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 536 б.

23. Тастамай сол әдетін қылып кетті
Күнінде қол қысқа боп, дәулет **тайған**. (3-328 б.).
Тақа // Жақындау, жуықтау, таяну. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 548 б.
24. Білмеді сақтаған сыр ішке сыя,
Тақалды нәпсі өлуге тыя-тыя. (1-17 б.).
Тапшылық // Жетімсіздік, кемшілік. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 12 б.
25. [Абылай хан бір жорықта жүргенде]. От жағып, ыстық қылып ішуге бұтасыз жер, отын да **тапшылық** қылды. (9-138 б.).
Тарқа // Бөлініп-бөлініп жан-жаққа тарап кету, бытырау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 25 б.
26. Мұнымды ішімдегі шығармасам,
Уайымнан **тарқамайды** қайғы, санам. (2-280 б.).
27. Бәрі **тарқаған** кезде Ботагөз сұлуды жалғыз алып қалып, мейлінше жалынып:
—...деп жабысыпты. (11-11 б.).
28. [Құдай] ... Мұндылардың мұнын **тарқатады**... (11-125 б.).
29. Азырақ **тарқатайын** іштің шерін,
Қызыл тіл тұрған шақта тілге келіп. (11-246 б.).
Тарт // Бір затты біреуге сыйлап беру, ұсыну, арнау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 31 б.
- Тартылды** биылғы жыл көк рахматы
Пенденің пейілі азған ыңғайына. (4-17 б.).
- Тарық** // Қиыншылық, жоқшылық, көру, зәру болу, қысылу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 40 б.
30. Қонағасы берді, тамақ жағынан **тарықтырмай** күтіп сыйлады. (6-185 б.).
Тарыл // Бір нәрсенің тарауы, кішіреюі. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 40 б.
31. Жайлауы баратұғын **тарылған** соң,
Айырылды мал да, жан да несібінен. (4-60 б.).
32. Мұнан біздің Сүйіндік деген халқының малының қонысы **тарылып**, шаруасынан берекесі кете бастады. (13-326 б.).
Үнемде // Затты тиімді ұқыпты пайдалану, жұмсау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 553 б.
33. Кемпір-шал қара биенің етін үш жыл өтемге жеткізіп, **үнемдеп** жейді. (6-22 б.).
Шақты // Реті, ыңғайына қарай мөлшерлеу, шамалау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10-том, А., Ғылым, 1986, 100 б.

34. Жеткізбей-ақ қойындар сендер мақтап,
Періштелер, сендер де сөйле **шақтап**. (3-130 б.).
Шолақ // Қысқа, ұзын емес, келте. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10-том, А., Ғылым, 1986, 247 б.
35. Сонда Жиренше:
... – Ей жаным, бірімізге-біріміз- аз күн қонақ, ойласаң, мына дүние тіпті **шолақ**. (6-89 б.).
Шыжымдап // Аз-маздап, ептеп. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10-том, А., Ғылым, 1986, 324 б.
36. **Шыжымдап** ақырын ғана тартады-міс,
Алғандай үзіп қана наннан қылды. (3-337 б.).

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 23.07.12 редакцияға түсті.

К. П. Жусип, Н. К. Жусипов

Машхур–Жусип – Творец слова: значения «мало», «уменьшение»

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 23.07.12.

K. P. Zhusip, N. K. Zhusipov

Mashhur - Zhusip - the creator of words: the meaning of «little», «reduction»

Pavlodar State university named after S. Toraiyrov,
Pavlodar. Material received on 23.07.12.

*В статье рассматриваются особенности языка произведений
Машхура – Жусипа.*

*This article discusses features of the Mashkhur - Zhusip works
language.*

Қ. П. Жүсіп, Н. Қ. Жүсіпов

МӘШҲҮР–ЖҮСІП – СӨЗ ЗЕРГЕРІ: АЛДАУ, АЛДАНУ СИПАТЫ

Мақалада Мәшһүр-Жүсіп шығармашылығындағы тілдің ерекшелігі қарастырылады.

Қазақтың белгілі ақыны Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының 1917 жылдан көп бұрын 20 томдық шығармалар жазғанын ескеріп, алдымен жол бастаушы ретінде Мәшһүр-Жүсіп шығармалары тілін танытуды мақсат еттік.

Бұл орайда ескерте кететін тағы бір мәселе – Мәшһүр-Жүсіп қағазға түсірген ауыз әдебиеті нұсқалары мәтіндерінің Мәшһүр-Жүсіп шығармалары ретінде қарастырылуы орынды болады деп шешкенімізді еске саламыз. Себебі ауызша айтылғанды саралап қағазға түсірген Мәшһүр-Жүсіптің сол ел арасында бұрын ауызша ғана таралып келген ауыз әдебиетіндегі сөздерді теруі, бағалауы – бәрі жатқанын, оны Мәшһүр-Жүсіптің төл туындыларындағы сөздерге ықпал еткенін ескеріп, осы 20 томдықтағы сөздерді «Мәшһүр-Жүсіп тілі» – деген аталыммен жариялап, сонынан соның жалғасы ретінде кейінгі қаламгерлер: Б. Майлин, М. Әуезов, Ф. Мүсірепов, Ә. Нұрпейісов т.с.с. шығармалары тілін топтастыруды жөн санадық. «Мәшһүр-Жүсіп тілі» дегенде, оның ішіндегі тақырыптарды (оқырман іздеуін жеңілдету үшін) алфавит ретімен бергенді жөн көрдік. Сонда «Адамның оң сипаттары», «адамның теріс сипаттары» - тақырыптарының алдымен берілуін ескертеміз. Осы орайда мысалдар өрілуі тұсында белгілі томның қай жылы қай баспадан шыққанын ескерте бермей-ақ (біріші томы С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті баспасынан 2003 жылы шыға бастағаны белгілі) алдымен том реті, ізінше кітап бетін келтірумен, қажет сөзді астын сызып, яғни неғұрлым баттатып көрсетіп, берумен шектелетінімізді еске салғымыз келеді.

Алдау, алдану сипаты

Алда// Емексіту, қызықтыру, дәмелендіру. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 211 б.

1. Бұрынғы заманда надан кара халықты нандырып, малын **алдап** алу үшін, Қаратаулық, Өгізтаулықтардың... қулықпен жасаған құлақ қағазын қашанғаша қолданып, әуре болып, адасқандық та жетер. (11-243 б.).

Алдан // Айналып қалу, тоқтау, бөгелу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 241 б.

2. – Дүниемен күміс-алтын **алдандырып**,
Талайды шығарарсың жолдан!- дейді. (3-10 б.).

Амал-айла //Қулық-сұмдық, айла- тәсіл.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 248 б.

3. Осылай болып біздің заманымыз,
Құрып тұр бұған **айла-амалымыз**. (11-261 б.).

Арба // Әртүрлі айламен алдау, көндіру.//Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 316 б.

4. «Әлек қылып көңілін **арбайын!**» – деп,
Лағын шайтан тағы да келді жетіп. (3-73 б.).

5. Әркімді **арбауына** түсірем деп,
Түлкіше құйрықтарын бұландатқан. (4-8 б.).

6. Әркімді **арбауына** түсірем деп,
Түлкіше сол құйрығын бұландатқан. (434 б.).

7. Ағайын кінәласып **арбасады**,
Әркімнің талас жері сөз болғанша. (4-48 б.).

Ауалан //Көңілін алдау, тоқмейілу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 455 б.

8. Деп айтады: «Иа, сұңқар, яки лашын,
Ауаланып ешкімге бұрмас басын. (4-134 б.).

Аузы аңқиды // Алданды, сеніп қалды.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1-том, А., Ғылым, 1974, 279 б.

9. Көзімен көргендер **аузы** ашылып **аңқиып**, танаулары танқиып, ... ілгері басып жүрерін де білмеді, кейін қайтарын да білмеді. (5-294 б.).

Бекер// Босқа, текке, әншейін, жайдан-жай. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 236 б.

10. Бұрынғылардың: «Ат-биеден, алып анадан туады» – дегені **бекер** болмайды. (8-114 б.).

11. [Мұхаммед Миғраж сапарын айтқанда]
[Бір]ғанат Әбужаһил бір айтқанда:

– Көргенің жоқ, бұл айтқаның **бекер!** – дейді. (13-278 б.).

Бүз // Біреуді азғыру, айныту.//Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 481 б.

12. Адамның денесіндегі қаннан туып жасалған бауырда байланатұғын рух шаһуаны- бұл жын есебінде. Адамды **бұза** бастайтұғын-осы. (11-70 б.).

Бұлаңда //Қулыққа басу, қутындау, алдамшы әрекет істеу.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 514 б.

13. Кімде-кім қорыққанына алдауменен,
Түлкіше қылып хайла **бұлаңдаған**. (4-20 б.).

14. Кімде-кім (кемде-кем) қорыққанын алдауменен
Түлкіше қылып хайла **бұлаңдаған**. (4-40 б.).
15. Дүние- бір **бұлаңдаған** қызыл түлкі,
Қалмайды, қаза жетсе, кімнің мүлкі?! (4-237 б.).
16. [Абылай түсін жорыған қария сөзі]:
-... онан түлкі болғаны – түлкіше **бұлаңдап** жүріп,
күнелтетугын заман болады. (9-82 б.).
- Бұлтар** //Бір шетке қарай шұғыл бұрылу, жалтару. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 531 б.
17. [Абылай ханға қасындағы қария айтқаны]: – Онан қарсақ, қоян, түлкі заманы болады. Түлкіше жортып **бұлтарып** күн көреді. (9-79 б.).
- Бүк**// Ашық айтпау, жасыру.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 561 б.
18. Келгенді мен ойыма қашан **бүктім**?
Көзімнің арзан жасын бейпіл төктім. (4-157 б.).
- Бүрке** //Шынын білдірмей, көлегейлеп жасыру. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2-том, А., Ғылым, 1976, 572 б.
19. Біз бұған шүкірлік қып, қуанамыз,
Залымдар түн **бүркенген** ұнатар ма?! (1-318 б.).
- Ғайбат** // Өсек-аян, жалған сөз.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 6 б.
20. Залалы жоқ адамға **ғайбат** қылма,
Аллаға тіл тигізбе, үміт етсең. (11-189 б.).
- Жала жапты** //Өтірік кінә тақты, даттады. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 557 б.
21. Адамға **жала жаппа**, қастық қылма:
«Махшарда тартпан десең-шын уайымды!» (13-51 б.).
22. – Біреуге **жала жауып**, ант ішкен,- деп,
Жебірейіл пайғамбарға айтты мұны. (13-228 б.).
- Жалақта** //Жалмандап жұтынып, жалаң қағу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 558 б.
23. [Ханым туралы]
Қиналып отыр екен, толғақ түтіп,
Жалақтап кіріп барды бұлар жетіп. (4-363 б.).
- Жалған** // Шындығы жоқ, өтірік. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 569 б.
24. Жаралған ұрғашы боп әуел бастан-
Бұл сөзім кітапта бар, деме: «**Жалған!**» (3-36.).
25. Таң қалғандай болмас па баста пішін,
Жалғаны жоқ сөзімнің, бәрі де шын. (4-249 б.).

26. Қазы айтты:
- Айтқан сенің сөзің **жалған**,
Дау екен бір өтірік жала салған. (13-13 б.).
- Жап** //Өзі істеген істі өзгеге аудару, басқа адамды кінәлы етіп көрсету.
// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 656 б.
27. [Ғалы Күзембайұлының Мәшһүр-Жүсіпке айтқаны]
Кей надан көпірліктен қылмас қауіп,
«Обалы сіздерге!» – деп, сізге **жауып**. (13-103 б.).
- Жапсыр** // Қосып айту, ұлғайту. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 665 б.
28. [Күдері қожа Ұлбикеге]:
Ұлбике, сен сенбейсің тақсырыңа-ай,
Жалған сөзді отырсың **жапсырып**-ай! (6-252 б.).
- Жасыр** //Сыр бұғу, құпиясын жария қылмау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 3-том, А., Ғылым, 1978, 727 б.
29. Жақсыбай – дұға қылдым қажы орнына,
Жасырып кететугын мен сорлы ма?! (2-31 б.).
30. Шын жақсы ішкі өнерін **жасырмаса**,
Халқынан бойын биік асырмаса. (4-25 б.).
31. [Жангел Ұлбикеге]
А, Ұлжан, кедейлігім **жасырдым** ба,
Мен саған: «Кедеймін!» – деп, бас ұрдым ба? (6-256 б.).
32. Жангел сөзі:
А, Ұлжан, кедейлігім **жасырдым** ба,
Мен саған: «Кедеймін!» – деп, бас ұрдым ба? (11-186 б.).
33. Бұл Құран – жаратушы Хақтың сөзі,
Жасырып оны ешкімнен қоя алмаймын. (11-311 б.).
- Жылпылда** //3. Ауыс. Біреудің асты-үстіне түсіп жағымпаздану жарамсақтану.// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 293 б.
34. ... Кейбіреуі қабыршағы жоқ балықтай қолға тұрмай **жылпылдап**...
замананың халі сондай болды. (2-22-23 б.).
35. **Жылпылдап** кейбіреулер қолға тұрмас
Жылмағай, қабыршағы жоқ балықтай. (4-132 б.).
- Жылтыра** //2. Ауыс. Жақсы көрінуге тырысу, көлгірсу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 296 б.
36. Жыландай құр сыртымен **жылтырайды**,
Уменен кісі өлтірер толған іші. (4-248 б.).
- Жылым** // 3. Ауыс. Қу, сұм, сұмырай, пасық (адам).// Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 301 б.
- Сұрқия сопы молда алма тілін,
Беті тұнық, асты ылай, ол бір-**жылым**. (4-346 б.).

Жымпи // Дым болмағандай түр көрсету, тымырау, тымпию. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 308 б.

37. Бір қыз:

- Ағатайлар-ай, көріп, көрмегенсіп, біле тұра, білмегенсіп, **жымпиғаннан жымпиып** тұрғандығы жаза емес пе? – де[ді]. (6-96 б.).

38. Хан жарлық қылған соң, екі жігіт ілгері озып барып, бірі ақырет оранып, ішіне түсіп жатып, бірі қайта **жымпитып**, өзінікіндей қылып жауып тастап, екі атпен бір өзі сайға барып, жасырынып жатты. (8-185 б.).

Зинашы /Зинақор : нәпсі құмар, жезөкше. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 4-том, А., Ғылым, 1979, 393 б.

39. Үшінші- кісі өлтірген нақақ жерде,

Төртінші- **зинашы** дүр, дінге дұшпан. (13-58 б.).

Көлгірсі //Жасанды қылық көрсету. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 5-том, А., Ғылым, 1980, 142 б.

40.... **Көлгірсініп** көз жасын сүртетін де ағайын. (4-265 б.).

Құпияла //Құпия сыр қылып жария етпеу, жасыру. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 6-том, А., Ғылым, 1982, 488 б.

41. Көкпары, бірін-бірі, қылып бұл жұрт,

Құпиялап бір-бірінен сөз ұрлаған. (4-12 б.).

Лақап //Алып қашты сөз, жалған хабар, қауесет, дақпырт. //Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 48 б.

42. Бала жұрттан бұрын өзі сөйлеп қоя берді:

-Атым-Уыз, **лақабым**-Қысрау! – деді. (8-5 б.).

Мекер // Ку, зальым, айлакер. //Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 184 б.

43. Білмейтін дәнемені жаман ұстар,

Мекермен алдап байын нандыруға. (4-169 б.).

Монтансы //Момын болғансу, момақансу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 231 б.

44. [Кемпірбай Шөжеге]

Мен білмейтін кісідей **монтанысып**,

Сөйлейсің енді мақтан, соқыр хайуан! (6-269 б.).

Сынықтық //Адам мінез-құлқына тән сыпайылық, ізеттілік, әдептілік, ибалылық. (Бізше, сырт қарағанда қулық – сұмдықтан ада, момақан, бейкүнә-Қ.Ж.). //Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 484 б.

45. Бек көркем, хош иісті жігіт болып,

Мүләйім **сынықлықпен** тұрған онда! (2-318 б.).

Нақақ / Көпе-көрнеу өтірік, жалған. //Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7-том, А., Ғылым, 1983, 312 б.

46. **Нақақтан** құса менен қан жұтқызып,

Тұтқынға салған жоқ па талай ерді?! (4-7 бет).

47. **Нақақтан** бір – біріне жала жауып,

Дауласып, үш сыпырып аққан терді. (4-34 б.).

48. Зынданда не шаһбаздар **нақақ** жатыр,

Ұлықтың қылған зорлық кесімінен. (4-60 б.).

Рия // Бірденені шын көңілімен емес, тек басқаға көз қылып көрсету үшін ғана істелген іс, екі жүзділік, сайқалдық. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 73 б.

49. **Рия** жоқ: «Парыз іске мақтан!»- деген,

«Бетінді сол қайтарма Хақтан!» – деген. (3-252 б.).

50. Оған шыққан жапырақтар – бәрі де у болып жатқаны-хылақ-зымимадан пайда болған: төкаппарлық, күпірлік, мұнафиқлық, **рия**, күншілдік, сараңлық, хырыслық... (11-75 б.).

51. **Рия**- жұрт аузына іліну үшін, жұрт көзіне түсу үшін,

Пенделерге сүйкімді көріну үшін қылынған жұмыс. (11-98 б.).

52. Жария болған соң, **рия** болады. (12-164 б.).

53. ... Намаз оқушылар не қылса, **риядан** қылады. (13-41 б.).

54. Іс қылсаң, Құдай үшін қыл ниетпен,

Риямен өз ісінді өзін жойма! (13-51 б.).

55. Істеген жақсылығын **рия** қылмай,

Күндіз-түн ақыреттің қамын жеген. (3-21 б.).

Сат // Өз пайдасы үшін, біреуге опасыздық, арамдық істеу. //Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 200 б.

56. Қадірім жоқ күнде көрген ағайынға,

Ағайын **сатып**, «Алаш» алайын ба? (1-124 б.).

Сиқыр // Алдап-арбау, көз байлау қабілеті бар адам, жәдігер. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 289 б.

57. Жағында жапырақ ет жоқ ашаң қудың,

Си қырына неше түрлі көз жетпейді. (4-15 б.).

Тан //Айтқан сөзінде тұрмау, уәдеден шықпау, жалтару, бұлтару, мойындамау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 8-том, А., Ғылым, 1985, 582 б.

58. Мойнына салып тұрған сөзден **танғанмен**, құтыла аламысың? (11-53 б.).

59. [2 ұры ұрлығымен қолға түскеннен кейін]

Соқыр **танады дейді**:

– Менің екі көзім дәнемені көрмейді. (13-97 б.).

Тасала // Бір нәрсеге жасырыну, қалқалау. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 43 б.

60. Сараң кейін жүреді **тасаланып**,

Жомарттың көзге түсер бұл бір жері. (3-334 б.).

61. Қуаланды болыпты әр жерден-ақ,
Бой **тасалар** жер таппай, қылар салық. (3-123 б.).
Тұзаққа түсті// Алдауға түсті, ұсталды. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 264 б.
62. Адамды **тұзағына түсіруге**
Еркіне бердім,- дейді,-қатындарды. (3-9 б.)
63. [Алланың шайтанға жауабы]
- ... Адамды **тұзағына түсіруге**
Еркіне бердім дейді, – қатындарды. (11-279 б.).
Тығыл // Көрінбей бой тасалау, жасырыну. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 356 б.
64. Нәпсімді өмір бойы тыйғаным жоқ,
Тығылып тар тесікке сыйғаным жоқ. (4-210 б.).
65. – Ұшырып алып келсін, бұйыр желге,
Қоймасын **тығылса да**, көрден-көрге. (11-258 б.).
66. [Қаршығаның пайғамбарға айтқаны]:
- Қылмаңыз қиянатты маған, – дейді,
- Көгершін **тығылып** тұр саған,- дейді. (12- 6 б.).
Тық // Көзден таса қылып жасыру, көрсетпей қою. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 360 б.
67. Ін түбіне **тығады** кей жан өзін,
Оқпақтай: «Күндіз ұшсам, тиед деп көз!». (4-133 б.).
68. Дүние деген бір пұлдан жинай берсе,
Тыға берсе, қапшыққа, жатар сыйып. (4-149 б.).
69. Өзі апарып ұлыққа **тығар** малын
Ішпес, жемес, шық бермес Шығайбайлар. (4-170 б.).
Тық // Бір заттың ішіне екінші бір затты салу, сұғу. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 9-том, А., Ғылым, 1986, 359 б.
70. Алла тәбәрік отғылы маған бұйырды:
...Соның ұнын қап-мабымен алып келіп, кемеңнің жарығына **тық!**
– дейді. (11-237 б.).
71. Кәне, біреу берместен **тығып** бақты,
Қайсысы асты, ақырын ел-жұрт көрді. (3-34 б.).
72. «Тәңірі берген нығыметті **тығып** қоймай,
Жұрт көзіне түсіріп шаш!» – деп айтқан. (3-167 б.).
Шоңқитып кетті //Жер соқтырып алдады, отырғызып кетті. // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 10-том, А., Ғылым, 1986, 256 б. б.
73. Сен тастамасаң да, әлі-ақ бір күн ол тастап: «Дат!» – дегізіп,
шоңқитып кетеді. (13-94 б.)

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 23.03.12 редакцияға түсті.

К. П. Жусип, Н. К. Жусипов

Машхур – Жусип – творец слова: значения «обмануть», «обманутый»
Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 23.03.12.

К. P. Zhusip, N. K. Zhusipov

Mashhur - Zhusip - the creator of words: the meaning of «cheat», «deceived»

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 23.03.12.

*В статье рассматриваются особенности языка произведений
Машхура – Жусипа.*

*This article discusses features of the Mashkhur - Zhusip works
language.*

UDC 801. 81 (574)

N. K. Zhusipov, O. S. Dossanov

THE PECULIARITIES OF MASHKHUR-ZHUSIP'S COLLECTION OF LEGENDS

Mashkhur-Zhusip was one of collectors of the Kazakh folklore. It was gained from wide steppes of the Kazakh land spread by word of mouth to pertain various historic facts. Then Mashkhur-Zhusip wrote down those turned into legends. He also made numerous works about manufacture. After all any history of the people is written by and for the people. We conclude that the history has the historical basis and has been told by people. Thus in M.Zh.Kopeyev's collection there are many legends of folklore, historic facts, history of the Kazakh people.

The story “Zharylgap pen Abylai khan” contains the following information: “People would say: “Such things as the richness, nobleness, and

sealing cannot combine in one person. Zharylgap managed to combine them all. Why? Because he got the blessing from Abylai khan. We saw the elder son of Baimuryan Shotaq bai. He was a modest, noble person, almost a saint. His children from his first wife Isaq, Ermek- Musa, and Sekerbai were the greatest thieves of their time. The notorious Qyshqysh was also the descendant of Zharylgap” [1].

After reading that extract, we make the conclusion that the story has a historical basis and was told by people who knew Zharylgap and his family well. Giving the explanations was the peculiar feature of Mashkhur-Zhusip’s collection work. It showed that his manuscripts were close to history. The academician N. Tsertelev also paid great attention to the historical background of the composition. According to V. P. Kirdan Tsertelev always provided readers with the notes elucidating the meanings of the names of the places [2].

Mashkhur-Zhusip explained the meaning of place names, too. For example, in the story “Toite tauip” the name of the place is “aulieli Aqqol” (holy Aqqol). Mashkhur-Zhusip wrote: “Toite tauip from Qozgan clan spent winter in Qyzyltau at the place called Zhosaly. He had his morning namaz there and when the time of second namaz reading came, he went to the side of the river Aqqol. He stayed on the riverside overnight and returned home only next day. That is why Aqqol was called “Aulieli Aqqol”.

The manuscript “Abylai khannyn tusi” contains the following information: “Abylai appointed Abdirahman to be his deputy in the cities of Shymkent and Sairam. In Tashkent Myrzakhmet was set as a ruler. In Zhizaq he was on a visit in the house of one rich person from Qonyrat clan. At the same night that person’s daughter-in-law gave birth to a son. The child was named Abylai. His offspring of Qaiyp told us this story” [3].

From the abstract we learn that when Abylai khan visited the house of one rich person in Zhizaq his daughter-in-law gave birth to a son and the son was named Abylai. The story was taken from the descendant of Abylai whose name was Qaiyp. It seems that he lived not far away from Tashkent.

In his work “Atasynyn aty bilinbei oz aty shyqqan erler” [4] wrote about Qypshaq Qorlybai bi’s son Dosbol who could enumerate all his ancestors till Adam and even knew the name of Adam’s father.

We repeat once more: giving full information on when, how, where and by whom the story was told shows that Mashkhur-Zhusip had his own method of collecting the folklore samples. According to V. P. Kirdan the scholar I. Sreznevskiy used the same method in his collection work [5].

In the next story titled “Tulegen uly Zhangabyly” the poem written by Kariboz akyn was given in order to prove that such event had taken place in history:

You could not live in the Lesser Horde
And migrated to another place

Tulegen uly Zhangabyly killed ninety people from your clan

Scalped you gave your territory to Kokand

Thus, we can say that the story reached us partly thanks to Kariboz akyn.

The same connection of the poem and historical event can be seen in the following composition. The aitys between Dosan akyn and Eltai akyn underlay the plot of a famous story “Shorman”. The strife for land between two tribes (Qarzhaz and Qanzhygaly) caused the death of seven warriors. That was the main topic of the aitys, which was described in the story. “Eltai akyn replied: “You, Kerei and Qanzhygaly, were kept together with my cattle, were not you? Remember who made seven people of your tribe pass away?”

On hearing these words, Dosan akyn became confused and gave in” [6]. Though the person who told that story remained unknown, Mashkhur-Zhusip mentioned the names of Eltai and Dosan akyn – that information can be included into the data.

That extract shows that the plot of the story that formed the basis of the composition was well-known by Kazakh people.

LIST OF REFERENCES

- 1 **Kopeev, M. Zh.** Zharylgap pen Abylai khan (prepared by Zhusipov N.), Qazaqstan mektebi, № 6, 1993, p. 79.
- 2 **Kirdan, B. P.** Sobirateli narodnoi poezii, – M., Nauka, 1974, p. 37.
- 3 **Abylai khan.** Volume 1, Almaty, Zhazushy, 1993, p. 324. (compiled by Dauitov S.).
- 4 **Kopeev, M. Zh.** Atasynyn aty bilinbei oz aty shyqqan erler (prepared by Zhusipov N.), Aq Orda, № 2, 1993, p. 77–78.
- 5 **Kirdan, B. P.** Sobirateli narodnoi poezii, – M., Nauka, 1974, p. 90.

Pavlodar State university named after S. Toraiyrov,
Pavlodar. Material received on 29.11.12.

Н. Қ. Жүсіпов, О. С. Досанов

Мәшһүр-Жүсіп аңыздар жинағының ерекшеліктері

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 29.11.12 редакцияға түсті.

Н. К. Жуситов, О. С. Досанов

Особенности коллекции легенд Махмур-Жусипа

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 29.11.12.

Мәшһүр-Жүсіп қазақ фольклорын жинаушылардың бірі болды. Ол әр түрлі тарихи фактілерді сақтап қалу үшін қазақ жерінің кең даласынан ауыздан-ауызға таралған мәліметтерді жинады. Мәшһүр-Жүсіп көптеген аңыздарды жазып алған. Оның әр түрлі кәсіптер туралы да еңбектері көп. Халықтың қандай да болмасын тарихи халық үшін жазылады. Біз тарихтың тарихи негізі бар және ол адамдармен сақталады деген қорытындыға келдік. Осылай, М.Ж. Көпейұлы жинақтарында көптеген аңыздар, фольклор, тарихи мәліметтер, қазақ халқының тарихы туралы мәліметтер сақталған.

Мәшһүр-Жүсіп был одним из коллекционеров казахского фольклора. На широких степях казахской земли он собирал сведения, которые распространились из уст в уста, чтобы сохранить различные исторические факты. Мәшһүр-Жүсіп записал множество легенд. У него также много работ про различные ремесла. Любая история народа написана для людей. Мы пришли к выводу, что история имеет историческую основу и сохраняется людьми. Таким образом, в коллекции М.Ж. Копеева сохранилось много легенд, фольклора, исторических фактов, данных об истории казахского народа.

УДК 82.092

О. А. Иост

«ПАНМОНГОЛИЗМ» В.С. СОЛОВЬЕВА: К ПРОБЛЕМЕ ЕВРАЗИЙСТВА В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассматривается проблема непосредственных литературных истоков евразийства на материале стихотворения В. С. Соловьева «Панмонголизм», которое несет в себе мощный апокалиптический заряд и напрямую связано с «русской идеей»

Актуальная сегодня в казахстанской и российской гуманитарной науке проблема евразийства включает в первую очередь вопрос о генезисе данного явления, истоки которого непосредственно связаны с русской словесностью [1]. Особенно важной представляется в этом плане ситуация в русской литературе конца XIX – начала XX в., выступающая в качестве непосредственной предтечи евразийства. Реализуя заявленную нами ранее

задачу детально изучить с позиций функционирования в ней евразийского компонента и на основе анализа творчества конкретных авторов выявить меру связи каждого из них с евразийской проблематикой [2], мы обратились к анализу показательного в названном ракурсе произведению. В данной статье объектом рассмотрения является стихотворение В. Соловьева «Панмонголизм», написанное в 1894 г. и опубликованное лишь после смерти автора – в 1905 г.

Произведение содержит мысль об исторически и, более того, метафизически неизбежном поглощении России Востоком: «Панмонголизм! Хоть слово дико, // Но мне ласкает слух оно, // Как бы предвестием великой // Судьбины Божией полно» [3]. По Соловьеву, восточная угроза предопределена собственно российской утратой должной духовности - процессом, имевшим уже место в мировой истории: «Когда в растленной Византии // Остыл божественный алтарь // И отреклись от Мессии // Иерей и князь, народ и царь, - // Тогда он поднял от Востока // Народ безвестный и чужой, // И под орудьем тяжким рока // Во прах склонился Рим второй» [3]. Но урок не выучен: «Судьбою павшей Византии // Мы научиться не хотим, // И всё твердят льстецы России: // Ты – третий Рим, ты – третий Рим» [3].

Как видим, в центре стихотворения – так называемая «русская идея», суть которой традиционно для русских мыслителей и художников слова (достаточно назвать Пушкина, Гоголя, Тютчева, Достоевского) заключается в том, что Россия является вослед за Римом и Византией хранительницей и носительницей истинной христианской веры – православия. В. Соловьев вовсе не против последнего утверждения в принципе (как это зачастую трактуют, приводя в подтверждение восприятие его текста известным российским государственным деятелем, носителем консервативного мировоззрения, четверть века – в том числе и во время публикации данного стихотворения - занимавшим пост Обер-прокурора Святейшего Синода К. П. Победоносцева); напротив, он согласен с тем, что Россия имеет свыше данное предназначение (о чем свидетельствует его восклицание). Но поэт указывает на то, что современная ему Россия не соответствует должному духовному состоянию для исполнения великой миссии, и потому наказание неминуемо: «Пусть так! Орудий Божьей кары // Запас еще не истощен // Готовит новые удары // Рой пробудившихся племен». [3].

Как и ранее, восточные племена избраны в качестве инструмента Божьего суда за духовное предательство, за отпадение от Истины: второй Рим (Константинополь) пал под ударами ближневосточных мусульман, третьему Риму (Москве) угрожают племена, собирающиеся с дальне- и юго-восточных территорий: «От вод малайских до Алтая // Вожди с восточных островов // У стен поникшего Китая // Собрали тьмы своих полков. // Как саранча, неисчислимы // И ненасытны, как она, // Нездешней силою хранимы, //

Идут на север племена» [3]. Как известно, этносы указанных территорий имеют монгольские корни, объясняющие их воинственность. Так, о периоде возвышения монгольских народов в средние века читаем: «Со времени древних монголов-сяньби, некогда разгромивших державу хунну, их потомки вплоть до начала X века не создавали сильной государственности. Разрозненные монгольские племена населяли Забайкалье и Внутреннюю Монголию, кочевали в Великой Степи... из монгольского племени тоба (тобгачей) вышла возглавившая Китай династия Тан... в Западной Маньчжурии создавалось и крепло государство киданей – союза восьми монгольских племен. Пользуясь смутами в Поднебесной империи, кидани покорили Северный Китай, а также подчинили себе Уйгурию, создав таким образом обширную державу. В 937 году кидани дали своему государству название – империя Ляо (Жерезная). Еще через девять лет глава киданей Дэгуан овладел и Южным Китаем, а затем провозгласил себя всекитайским императором» [4]. Вот и в новое время, по Соловьеву, монгольские племена проявляют воинственные имперские амбиции. Поэт рисует картину победы «желтых» племен Востока: «О Русь! забудь былую славу:// Орел двуглавый сокрушен, // И желтым детям на забаву // Даны клочки твоих знамен» [3].

Заканчивает свой текст Соловьев на том же метафизическом уровне, с которого и начинал: крах России напрямую связан с потерей Святой Руси мощного духовного заряда, полученного в момент крещения и создания русской государственности, Нового Завета – завета любви: «Смирится в трепете и страхе, // Кто мог завет любви забыть... // И третий Рим лежит во прахе, // А уж четвертому не быть» [3]. Апокалиптические мотивы, явно слышащиеся здесь, вполне объяснимы для сознания человека конца века (как известно, В. Соловьев умер в 1900 году, не перейдя через порог столетий). Главной же причиной ощущения близкого конца света в указанный период все-таки были духовные реалии, которые и привели в результате к краху российской империи, наступившему не в следствии внешней угрозы, а исключительно по духовно-нравственным обстоятельствам русской жизни. Ожидавшийся В. Соловьевым конец мира не наступил (как не наступил он и в других случаях, даже в периоды всеобщих предсказаний и чувствований, сугубо характерных в том числе и для настоящего времени), ибо сказано: «О дне же том, или часе, никто не знает, ни Ангелы небесные, ни Сын, но только Отец» [5].

Зато в начале XX века наступил крах многовековой российской государственности, основанной на православной религии, предчувствуемый многими задолго до октябрьской революции 1917 г. В этом смысле В. Соловьев продолжает традицию русской классической литературы, наиболее яркие представители которой объективно выступали с предостережением об опасности нигилизма и необходимости духовного

трезвения (А. Пушкин, Ф. Тютчев, Ф. Достоевский, Н. Лесков, А. Островский, И. Тургенев, М. Салтыков-Щедрин). Кстати, отдельные предшественники В. Соловьева также соотносили неблагоприятное духовно-нравственное состояние современного русского человека и общества в целом с возможностью и даже неизбежностью конца мира. Так, апокалиптические мотивы сильны в антинигилистических романах, получивших жанровое определение как романы-предостережения (например, «История одного города» Салтыкова-Щедрина, «Бесы» Достоевского).

Специфика В. Соловьева состоит в том, что он, выводя закономерность наступления Апокалипсиса как результата предания христианских заветов, напрямую связывая его с неисполнением Россией своей миссианской роли, видит провиденциальное наказание ее посредством нашествия «желтых детей», «нездешней силою хранимых», сокрушающих на своем пути всё. И если в предыдущей истории монголо-татарского нашествия на Русь угроза для нее менее всего была связана с духовной экспансией («... русские княжества, принявшие союз с Ордой, полностью сохранили свою идеологическую независимость и политическую самостоятельность. Например, после победы в Орде мусульманской партии в лице Берке никто не требовал от русских обращения в ислам» [6]), то теперь ситуация иная: по Соловьеву, цель панмонголизма – уничтожить именно духовную русскую субстанцию.

Средневековое татаро-монгольское нашествие, которое русские люди также воспринимали как Божью кару за отступление от веры (как писали древние русские летописцы: «по грехам нашим пришли народы незнаемые» [7] <выделено нами – О.И.>), приведя к покаянию, послужило средством спасения, в том числе и от западной католической экспансии. Здесь вполне логично привести мнение Л. Гумилева, который вопреки сложившему стереотипу, утверждает, что татаро-монгольского ига как такового не было в принципе: «Русь была не провинцией Монгольского улуса, а страной, союзной великому хану, выплачивавшей некоторый налог на содержание войска, которое ей самой было нужно» [6]. Если тогда монголы по итогу сыграли позитивную роль в духовном развитии русского народа, заставив его отрезвиться, найти внутренние резервы и нравственно восстав, продолжить в новом статусе движение к третьему Риму, то панмонголизм современности, с точки зрения В. Соловьева, с его реальностью уничтожения этого самого третьего Рима, который не оправдал доверия Божьего, есть конечный итог погрязшего во грехах русского мира.

Данную позицию не приняли многие. Большинство русских людей, действительно ощущая и понимая всю опасность духовного расслабления, все-таки верили в возможность исполнения Россией своей миссии именно из-за промыслительного ее характера. Вера эта не оставляет русского человека, даже и в периоды наибольшего отступления от заветов Создателя.

Так было и в 20-30-е годы прошлого столетия, когда вынужденные эмигрировать в результате революции и гражданской войны русские мыслители, задавшись поиском новой русской идеологии, могущей спасти Россию, создали на Западе новое течение, ориентированное на Восток. Опыт В. Соловьева при этом явно был учтен: евразийцы создают свое учение, оттолкнувшись от его позиции. Полностью разделяя «русскую идею», которая стала генетической основой их идеологии, они не согласны с вынесенным России приговором В. Соловьева, категорически не приемля апокалиптический заряд его мысли, замешанный на панмонголизме, и в противовес ему указывая перспективу дальнейшего развития России именно как евразийской державы, при чем с Восточным приоритетом.

Таким образом, позицию В. Соловьева, выраженную поэтическим образом в стихотворении «Панмонголизм», можно считать непосредственным литературным истоком евразийства, создатели которого в процессе сложной рефлексии приняли «русскую идею» в качестве основополагающей составляющей своей теории и на базе переосмысленного панмонголизма выстроили перспективу будущего России и мира. Значимость указанного произведения определяется и тем, что оно дало непосредственный толчок для актуализации восточной проблематики в русской литературе конца XIX – начала XX века и в самосознании русского народа в целом, что в итоге и привело к созданию евразийства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Иост, О. А.** Русская идея в евразийстве (на материале литературы: Пушкин, Тютчев, Блок)// Мир Евразии: история, современность, перспектива. Труды Пятого Международного Евразийского научного форума. – Астана, 2006. – С. 365-369; Проблема «всеславянства» в русской классической литературе и «евразийство»// Славянские языки и культуры в современном мире: Международный научный симпозиум (Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова, филологический факультет, 24-26 марта 2009 г.): Труды и материалы. – М., 2009. – С. 387-388; «Русская идея» и «евразийство»: генезис, идеология, метафизика// Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии: Материалы II-го международного конгресса. – Астана, 2009. – С. 694–700; Евразийский компонент русской литературы: к постановке проблемы сегодня// Материалы международной научно-практической конференции «IV Торайгыровские чтения». – Павлодар, 2010. – с. 90-97.

2 **Иост, О. А.** Евразийство как актуальная проблема современной науки// Русская словесность в России и Казахстане: аспекты интеграции. Материалы международной научно-практической конференции. – Барнаул, 2011. – С. 10–17.

3 **Соловьев, В. С.** Панмонголизм// Электронный ресурс. Путь доступа: <http://solovjev.ouc.ru/panmongolizm.html>

4 Митрополит Ташкентский и Среднеазиатский Владимир (Иким). По стопам апостола Фомы. Христианство в Центральной Азии. – М., 2011. – С. 144.

5 От Марка святое благовествование. Гл. 13, ст. 32// Библия. – М., 1989. – С. 1170.

6 **Гумилев, Л.** От Руси до России. Очерки этнической истории. – М., 2004. – С. 131–132.

7 Повесть о битве на реке Калке// Электронный ресурс. Путь доступа: <http://bibliotekar.ru/rus>.

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 24.12.12.

О. А. Иост

В. С. Соловьевтың «панмонголизм» орыс әдебиетіндегі евразиялық мәселесі

С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 24.12.12 редакцияға түсті.

О. А. Iost

“Panmongolism” by V. S. Soloviyov: on the issue of eurasis/eurasianism in russian literature

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 24.12.12.

Бұл мақалада евразияшылық мәселесі жарқылдақ әдеби өлең-жырдың шығуын В.С. Соловьевтың «Панмонголизм» өлеңі негізінде материалында қарастырылады мықты апокалипстік алғырлық тұспалсыз «орыс ойымен» тоқулы.

The paper considers the issue of direct literature sources of Eurasism/ Eurasianism on the basis of poem by V.S. Soloviyov “Panmongolism” which carries vigorous apocalyptic charge and is directly related to “Russian Idea”.

УДК 82.092

О. А. Иост

«ПАНМОНГОЛИЗМ» В. СОЛОВЬЕВА И «СКИФЫ» А. БЛОКА С ПОЗИЦИЙ ЕВРАЗИЙСТВА И ИМАГОЛОГИИ

В статье дан сравнительный анализ двух показательных с позиций явленных в их содержании евразийских по сути идеи произведений, включающих в том числе оппозицию «свой-чужой», которая представлена как «Запад-Восток» с особым положением России.

В продолжение разговора о литературных истоках евразийства необходимо и далее обратиться к произведениям, созданным в конце XIX – начале XX века, в содержании которых присутствуют евразийские по сути идеи, еще не имевшие на тот период терминологического обозначения. В данной статье объектом рассмотрения является стихотворение В. Соловьева «Панмонголизм», о котором речь шла в предыдущей статье журнала, и стихотворение А. Блока «Скифы», которому так же уже было уделено наше внимание [1]. Ранее указанные произведения были каждое само по себе в центре исследования, при этом оно могло рассматриваться в том числе и в контексте времени, литературы. Теперь же мы представим сопоставительный анализ этих двух показательных в ракурсе евразийства произведений, которые принципиально интересны еще и с позиций имагологии. Возникшая «как учение об образах» составная часть сравнительно-исторического метода в литературоведении [2], и «активно развивающаяся дисциплина, связанная с потребностью понимания особенностей «чужих» и необходимостью изучения механизмов формирования их «образов» [3], имагология является сегодня одним из актуальных направлений литературоведческих изысканий. Думается, что выявление имагологических составляющих рассматриваемых произведений В. Соловьева и А. Блока дополнят наши представления о специфике их евразийского наполнения.

Как известно, стихотворение «Скифы», традиционно относимое наряду с одноименными текстами В. Брюсова и К. Бальмонта, которые написаны в последнем году XIX столетия, к произведениям, ориентированным на азиатскую проблематику и тем самым определяющим будущую евразийскую направленность русской идеологии, написано Блоком в 1918 г. Используя данное название, он, безусловно, ориентируется на указанные тексты предшественников. Кроме того, Блок приводит в

качестве эпиграфа к своему стихотворению строки из «Панмонголизма» В. Соловьева, который создал свое стихотворение на пять лет ранее предшественников Блока в скифской тематике. Указанные факты свидетельствуют о сложной ориентации Блока при создании произведения, которое будет одним из последних опубликованных при его жизни. Взяв эпиграф из В. Соловьева, Блок, несомненно основывавшийся на опыте Брюсова и Бальмонта (которые, кстати, создавая свои тексты, скорее всего, не знали стихотворение Соловьева, т.к. оно было напечатано только шесть лет спустя написания ими «Скифов»), указывает на факт того, что он учитывает и его позицию. Но Блок изменил в цитировании авторский текст: у В. Соловьева - «Панмонголизм! Хоть слово дико, // Но мне ласкает слух оно, // Как бы предвестием великой // Судьбины Божией полно» [4]; у Блока - «Панмонголизм! Хоть имя дико, // Но мне ласкает слух оно» [5, 253] <выделено нами – О.И.>. Думается, что сам факт правки соловьевского текста принципиально значим, свидетельствуя как минимум об определенной корректировке Блоком основной мысли предшественника. Действительно, поэт XX века, перекликаясь с Соловьевым, тем не менее, создает произведение с оригинальной позицией, которая отличает его и от авторов «Скифов», и от автора «Панмонголизма».

Если В. Соловьев пишет об угрозе для России восточных «желтых» - монгольских по происхождению - племен, не только кардинально противопоставляя тем самым данные этнические группы, но и показывая превосходство последних; то Блок, напротив, подчеркивает тождество русского народа и восточных, в данном случае скифских, племен, которые, будучи генетически родственными азиатскими этносами, противопоставляют «чужому» европейскому Западу. Причем противопоставление это у Блока – крайне враждебное именно со стороны Запада, который чувствует всю мощь азиатского мира:

Миллионы – вас. Нас – тьмы, и тьмы, и тьмы.
Попробуйте, сразитесь с нами!
Да, скифы – мы! Да, азиаты – мы,
С раскосыми и жадными очами! [5, 253].

Поэт говорит об особой исторической миссии русских, которые отличаются и от европейцев, и от азиатов, сочетая, тем не менее, в себе начала и тех, и других. Миссия эта заключается в примирении Запада и Востока. Причем русские, по Блоку, всегда осознавали ее и пытались выполнить, что воспринималось «старым» Западом как холопство «малых»:

Для вас – века, для нас – единый час.
Мы, как послушные холопы,
Держали щит меж двух враждебных рас
Монголов и Европы! [5, 253].

Если у В. Соловьева панмонголизм угрожал непосредственно России, то в данном стихотворении монголы противопоставлены Европе, которая, не понимая спасительной для нее роли русского этноса, предельно враждебна по отношению к нему, считая его «чужим»:

Вы сотни лет глядели на Восток,
Копя и плавя наши перлы,
И вы, глумясь, считали только срок,
Когда наставить пушек жерла! [5, 253].

На самом деле, у европейцев есть основания для враждебности, ибо они чувствуют метафизическую «чуждость»: несмотря на кажущуюся с русскими общность христианской религии, они оказались в результате искажения вероучительных основ «иными», отошедшими от Истины, предавшими Ее. Если у В. Соловьева таковой представала Россия, за что и наказуема посредством панмонголизма, то у Блока она как раз изо всех сил пытается выполнить свое предназначение, совершенно не понятое Западом:

О старый мир! Пока ты не погиб,
Пока томишься мукой сладкой,
Остановись, премудрый, как Эдип,
Пред Сфинксом с древнею загадкой!
Россия – Сфинкс. Ликуя и скорбя,
И обливаясь черной кровью,
Она глядит, глядит, глядит в тебя,
И с ненавистью, и с любовью [5, 253-254].

Поэт подчеркивает: Запад не способен понять эту неизбежную родственную близость русских к Европе, которая неоднократно пыталась уничтожить Святую Русь, что и вызывает сложный комплекс отношения русских к европейцам: любовь – ненависть:

Да, так любить, как любит наша кровь,
Никто из вас давно не любит!
Забыли вы, что в мире есть любовь,
Которая и жжет, и губит! [5, 254].

Блок предостерегает: русские, поддавшись темному воздействию «черной крови», могут отклониться от Христового завета всепрощения, и тогда Западу есть чего реально опасаться со стороны русских, которые в его представлениях – варвары и азиаты:

Виновны ль мы, коль хрустнет ваш скелет
В тяжелых, нежных наших лапах?
Привыкли мы, хватая под уздцы
Играющих коней ретивых,
Ломать коням тяжелые крестцы,
И умирать рабынь строптивых. [5, 254].

Поэтому пока не случилось непоправимого, пока Россия еще любит «дар божественных видений», пока она еще не отказалась от исполнения миссианской роли защиты Запада от Востока, звучит повторный призыв:

Придите к нам! От ужасов войны
Придите в мирные объятия!
Пока не поздно – старый меч в ножны,
Товарищи! Мы станем – братья! [5, 254].

И далее в стихотворении говорится о возможной опасности изменения поведения русского народа по отношению к Европе:

А если нет, – нам нечего терять,
И нам доступно вероломство! [5, 254],

что будет на самом деле означать духовную гибель России. Если в стихотворении В. Соловьева Россия гибнет физически от панмонголизма вследствие метафизических процессов, то у Блока рисуется иная картина:

Мы широко по дебрям и лесам
Перед Европою пригожей
Расступимся! Мы обернемся к вам
Своею азиатской рожей!

Идите все, идите на Урал!
Мы очищаем место бою
Стальных машин, где дышит интеграл,
С монгольской дикою ордою! [5, 254-255].

Русские лишь будут наблюдать «смертный бой» между Востоком и Западом:

Но сами мы – отныне вам не щит,
Отныне в бой не вступим сами,
Мы поглядим, как смертный бой кипит,
Своими узкими глазами.

Не сдвинемся, когда свирепый гунн
В карманах трупов будет шарить,
Жечь города, и в церковь гнать табун,
И мясо белых братьев жарить!.. [5, 255].

Блок, в противовес Соловьеву, показывает реальную опасность физического уничтожения именно европейских народов со стороны «монгольской дикой орды» – при условии российского «нейтралитета» в этой поистине смертельной для всего мира схватке.

Заканчивается стихотворение очередным третьим – и последним – призывом, который несет в себе надежду поэта на возможность «братского пира» с Западом:

В последний раз – опомнись, старый мир!
На братский пир труда и мира,
В последний раз на светлый братский пир
Сзывает варварская лира! [5, 255].

Итак, Блок акцентирует в данном произведении духовный смысл «русской идеи». В этом плане он ориентируется на В. Соловьева с его мыслью о России как носительнице чистоты и полноты христианских заветов. Но если Соловьев изображал крах русского народа в результате предательства данной идеи, то Блок верит в возможность ее исполнения. Он четко осознает евразийскую сущность России – ее срединный – между Западом и Востоком (не только геополитический, но и ментальный, метафизический) – статус, предопределивший объединение двух этих во многом противостоящих начал. Если для Соловьева оппозицией были русский мир (третий Рим) – панмонголизм, итогом которой стало уничтожение одного из ее членов, а, следовательно, и мира как такового; то для Блока оппозицией является Запад – Восток с особым положением России, которая пытается примирить их и тем самым не допустить уничтожения мира. Блок, в противовес Соловьеву, реактуализирует – после В. Соловьева - как вполне реальную возможность исполнения промыслительной миссии Россией, для которой нет оппозиции «свой-чужой». И в этом заключается главный духовный смысл стихотворения гениального поэта XX столетия.

Таким образом, сравнительный анализ стихотворений В. Соловьева и А. Блока выявляет сложный процесс вызревания в русской словесности конца XIX – начала XX века евразийской по сути модели развития мира, которая демонстрирует тушовость оппозиции «свой-чужой» любого оттенка (этнического, конфессионального, межличностного и т.п.) и, напротив, открывает единственную перспективу развития мира, основанном на жертвенном родственном служении друг другу как целых этносов, так и конкретных людей, которые на самом деле все являются братьями. Пока мир не рухнул, следует забыть все разногласия, в том числе и в традиционном противостоянии Запад – Восток, и объединиться на основе единой высокой духовности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Иост, О. А.** Образ «скифов» в русской поэзии рубежа XIX-XX веков (к проблеме литературных истоков евразийства)// *Времена и духовность. Сборник в честь 70-летия академика НАН РК С. А. Каскабасова.* – А., 2010. – С. 148-156.
- 2 **Яценко, Н. Е.** Толковый словарь обществоведческих терминов. – СПб. : Лань, 1999. – С. 323.
- 3 **Ложкина, А. С.** Роль периодической печати СССР в формировании образа Японии (исторический опыт 1930-х гг.) // *Уральский исторический вестник.* – 2009. – № 1. – С. 23.
- 4 **Соловьев, В. С.** Панмонголизм// Электронный ресурс. Путь доступа: <http://solovev.ouc.ru/panmongolizm.html>
- 5 **Блок, А.** Собр. соч. в 6-ти т. – Л., 1982. – Т. 2. – 470 с.

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 24.12.12.

О. А. Иост

**В.С. Соловьевтың «панмонголизм» және А. Блоктың «скифы»
евразияшылық және имагология айқындамаларынан**

С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 24.12.12 редакцияға түсті.

О. А. Iost

**“Panmongolism” BY V.S. Soloviyov and “the scythians” by a. blok from
the standpoint of eurasianism and imagology**

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 24.12.12.

*Осы мақалада салыстырмалы анализ екі үлгілі айтылмыш
евразияшылық идеяның көрсеткіші берілген, оның ішінде оппозицияның
«өзімдікі-бөтен» ойы сияқты Ресейдің «Шығыс-Батыс» айрықша
жағдайымен көрсетілген.*

*The paper comparatively analyses two ideas being demonstrative
from the standpoints of their Eurasian kernel, ideas as well including
contraposition “friend-or-foe” which is represented as “East-West” with
a particular position of Russia.*

ӘОЖ 81’362

Д. Е. Капанова

**НАН/ХЛЕБ/BROT ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ
ӨРІСІНДЕГІ БІРЛІКТЕРДІҢ БЕЙӘКВИВАЛЕНТТІЛІГІ**

*Берілген мақалада нан/хлеб/brot лексика-семантикалық
бірліктерінің лексикалық бейәквиваленттілігі қарастырылады.*

Әрбір халықтың және сол елдің ерекшеліктері, мәселен табиғи-географиялық жағдайлары, тарихи дамулары мен әлеуметтік сипаттамасы, ғылымы мен өнері оның тілінен көрініс табатыны сөзсіз. Сондықтан да

тіл қандай да бір ұлттың мәдени көрінісі деп айтуға болады. Онда тіл мен мәдениеттің ерекше байланыстарын білдіріп, тілдік бірліктердің семантикасының мәдени компоненті деп аталатын сөздер кездеседі. Мұндай сөздерге бөрінен бұрын – бейэквивалентті лексикалар жатады.

Бейэквивалентті лексиканы зерттеу шет тілі әдістемесін оқытумен тікелей байланысты. Өткен ғасырдың 50, 60, 70-жылдарының өзінде-ақ ғалымдар В. Г. Шатков, Г. В. Чернов, А. О. Иванов т.б. еңбектерінен бейэквивалентті лексика, мәдени елтану компоненттері сияқты ғылыми терминдерді кездестіруге болады. Болгарлық ғалымдар С. Н. Влахов және С. В. Флорин бейэквивалентті лексикаға «аударылмайтын» элементтер ретінде бұдан жарты ғасырдай бұрын назар аударған болатын. Кейінірек олардың бейэквивалентті лексиканы жан-жақты қамтыған «Непереводимое в переводе» кітаптары жарық көрді.

Ғалымдар бейэквивалентті лексика туралы «Біз бейэквивалентті лексиканы аударма тіліндегі сөздік қорда жоқ негізгі тілдің лексикалық бірлігі ретінде анықтаймыз» – деп тұжырым жасайды [1, 73 б.].

Тіл біліміне «бейэквивалентті лексика» терминін лингвистер Е. М. Верещагин мен В. Г. Костомаров енгізген болатын. Олар «бейэквивалентті лексика деп өзге тіл мен мәдениетте жоқ, жеке мәдени элементтерге жататын, яғни тек ғана А мәдениетіне тән, В мәдениетінде жоқ, сондай-ақ басқа тілде аудармасы болмайтын ұғымдарды білдіру үшін қолданылатын сөздер. Бір сөзбен айтқанда, бейэквивалентті лексика – басқа тілдерде эквиваленті жоқ лексика» [2, 53 б.]. Белгілі лингвист Л. С. Бархударов «Язык и перевод» монографиясында лексикалық бірліктердің арасындағы семантикалық сәйкестік түрлерін үш негізгі топқа бөледі:

- 1) толық сәйкестік;
- 2) жартылай сәйкестік;
- 3) сәйкестіктің болмауы [3, 149, 57 б.].

Бұл монографияда «бір тілдің сөздік құрамындағы лексикалық бірліктердің сәйкестігі басқа тілдің сөздік құрамында толығымен жоқ болса, бейэквивалентті лексика туралы айтуға болатынына» ерекше көңіл аударылған [3, 149, 59 б.].

«Кез келген тілдегі сөздердің басым көпшілігінің азды-көпті басқа тілдермен тура сәйкестіктері болғанына қарамастан, әрбір тілде тек сол тілге ғана тән, басқа тілдерде сәйкестігі (аналогы) жоқ сөздердің саны бар. Мұндай лексика бейэквивалентті лексика деп аталады» [3, 149, 68 б.].

Халықтың әлеуметтік-саяси, қоғамдық-экономикалық, мәдени өмірі мен тұрмысы, оның әлемдік көзқарасы, психологиясы мен әдет-ғұрып жағдайы басқа тілде сөйлейтін халықтың тілінде жоқ ұғымның пайда болуына себеп болады.

Тілдегі және мәдениеттегі мұндай айырмашылықтар түрлі деңгейлерде табылып, психоллингвистика, аударма теориясында «бейэквиваленттілік»,

«экзотикалық лексика», «лакуналар», «варваризмдер», «этнолексемалар» деген түрлі терминдермен түсіндіріледі. Лингвистикадағы тілдің мұндай мәселелерімен Л. С. Бархударов, И. И. Ревзин, Ю. Розенцвейг, Г. Д. Томахин және басқа да зерттеушілер айналысты.

Бейэквиваленттілік – басқа мәдениетте жоқ сөздерді екінші бір тілге аударғанда дәл аудармасының болмауынан басқа сөзбен түсіндіріліп берілуі, бір тілдегі сөздердің басқа тілдерде эквиваленттінің болмауы. Біз бейэквивалент-тілік лексиканы аударылатын тілдің сөздік құрамында эквиваленті жоқ, негізгі тілдің лексикалық бірлігі ретінде, яғни негізгі лексикалық бірліктер мағыналарының бір нұсқасының көмегімен анықтай аламыз. Ю. Н. Караулов «Общая и русская идеография» атты еңбегінде, «тілдердің лексикалық құрамының классификациясы, ереже бойынша ортақ, негізгі бөлікке ие, сонымен қатар оның ерекшеліктері байқалатын перифериялық частоттары да бар екенін және сол немесе басқа тілдің өзгешелігі абстракцияның ең жоғарғы деңгейінде жоқ болып кететінін, ал перифериялық иерархиялық қатынастарды талдауда лакуналар бөлініп шығатынын, лакуналардың пайда болуына мәдени-тарихи, этнографиялық факторлар себеп болуы мүмкін» дегенді айтады [4, 61, 244 б.].

Бейэквиваленттілік лексикасына белгілі мәдениет реалиін ерекшелігін білдіру үшін қолданылатын сөздер жатады. Реалий мен оларды білдіретін сөздер де дара, жалғыз болып табылады. Сондықтан да біз оларды ештеңемен салыстыра да салғастыра да алмаймыз. Бейэквиваленттілік лексикасының үлкен бөлігін деректі заттарды білдіретін зат есімдер құрайды. Олар:

- 1) үй шаруасында қолданылатын заттардың атауы: *төсеніш, құрақ көрте, қоржын* т.б.;
- 2) киім атаулары: *сәукеле, кимешек, жсаулық, шекпен* т.б.;
- 3) тағам атаулары: *шелтек, бауырсақ, жент, талқан, қоспа* т.б.;
- 4) еңбек құрал-саймандары: *диірмен, келі, келсап, астау, аяққап* т.б.;
- 5) музыкалық аспаптар: *домбыра, қобыз, шаңғыауыз* т.б.

Белгілі бір құбылыс, зат, нәрсе, ұғым тек қазақ халқына ғана тән, осыған орай сол құбылыстың, заттың, нәрсенің, ұғымның атауы неміс немесе орыс халықтарының өмірінде жоқ болғандықтан олардың сөздік қорында сәйкес сөздер де жоқ. Қазақ халқы айнала қоршаған дүниені түрліше қабылдауы мүмкін, соның нәтижесінде үш тілде де денотатқа негізгі тіл иелері нақты номинациялық атау береді де, аударылатын тіл иелері өздері өмір сүріп отырған ортада ол денотаттың бар екендігіне қарамастан номинациялық атау бермейді.

Ал, біздің зерттеу жұмысымыздағы салғастырылып отырған үш тілдегі *нан* атауларындағы тілдік бірліктерімен немесе тілдік ұғымдарымен салғастыру мүмкін емес тілдік бірліктерді бейэквиваленттілік деп атауға болады. Мысалы, қазақ тіліндегі *бауырсақ, бәтір, бөкпен, жаппа нан,*

дөңгелек, кеспе, күлше, көмбе, қазанжаппа, салма, таба нан, тандыр нан, тоңкерме, шөлпек, қатырма, қарма, құйрық май қосқан таба нан, нарын сөздерінің неміс тілі мен орыс тілдерінде эквиваленті жоқ. Ал, орыс тіліндегі *каравай, коврига, корж, кулебяка, капуста, кулич, расстегай, рыбник, рогалик, розан, ромовая баба* сөздері қазақ және неміс тілдеріне бейэквиваленттілік болып табылады. Неміс тіліндегі *Printe, Knaeckebrot, Kommissbrot, Julbrot, Kaiserschmarren, Speckkuchen, Speklatius, Zwiebelkuchen, Pfefferkuchen, Pfefferkuchenhaeuschen* сөздерінің қазақ, орыс тілдерінде эквиваленті жоқ.

Үш тілдегі *нан* атауларын салғастыра қарастырғанымызда, олардың этнолингвистикалық қыр-сырының ашыла түсетіндігіне көз жеткіздік. Зерттеу барысында қазақ, орыс, неміс тілдеріндегі *нан* атауларының лексика-семантикалық өрісіндегі лексемалардың өзара қатынастары мен олардың арасындағы өзгешеліктерін, ұқсастықтарын тауып, айқындадық.

Қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі *нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісіндегі *нан* лексемаларында сол халықтардың ұлттық мәдени ерекшеліктері, тарихы, тұрмысы, сонымен қатар этникалық және әлеуметтік дифференциясы айқын байқалады. Салғастырылатын әрбір тілде *нан* атаулары ерекше орынға ие. Бұл осы атауларда халықтың мәдени және этнографиялық өзгешеліктерінің болуымен түсіндіріледі.

Үш тілдегі *нан* атауларын неге салынып және қалай пісірілетініне қарай мынадай топтарға бөлеміз:

- Пешке пісірілген;
- Тандырға пісірілген;
- Табаға пісірілген;
- Күлге;
- Қазанға;
- Сорпа-суға қайнатып пісірілген;
- Буға пісірілген;
- Майға қуырылған.

Құрамына қарай:

- құйрық май қосылған таба нан;
- жылқы майы қосылған;
- шошқа майы қосылған;
- шөңгіш қосылған;
- ром қосылған.

Сыртқы пішініне қарай:

- Төрт бұрышты;
- Дөңгелек;
- Домалақ;
- Қиықша;

- Сопақша.

Түсіне қарай:

- Ақ;
- Қара.

Осындай топтарға бөлінген үш тілдегі *нан* атауларының құрылымын қазақ, орыс, неміс тілдеріндегі лексемаларының өзгешеліктері арқылы айқындап, олардың арасындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын табу мақсатында салғастырмалы тұрғыда талдау жасадық. Халықтың шынайы өмірі қамтылып көрсетілетін *нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісінің лексемаларын салғастырып зерттеу, оның өткен өмірін, тұрмысын, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін еске түсіріп тереңірек біле түсуге септігін тигізеді.

Кесте 1 – Қазақ тіліндегі *нан* бірліктерінің неге салынып пісірілетініне қарай бөлінетін түрлері

Нан				
Пешке	Таба	Тандырға	Қазанға	Күлге
Батон	<i>Таба нан</i>	<i>Тандыр нан</i>	<i>Бөтір</i>	<i>Көмбе</i>
Сайка		<i>Тандыр самса</i>	<i>Қазан жаппа</i>	<i>Көмеш</i>
Қалаш		<i>Лаваш</i>	<i>Жаппа нан</i>	<i>Күлді-көмеш</i>
Тоқаш			<i>Қақтама</i>	<i>күлшетай</i>
Хала			<i>Қарма</i>	
Токыма				
Витушка				
Галеттер				
Гамбургер				
Пицца				
Шүрек				
Сандвич				

Қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі *нан* атауларының «неге салынып пісірілетінін» түрлеріне жіктей отырып, «табаға», «тандырға», «қазанға», «күлге көміп» пісірілетін түрлерінің тек қазақ тіліне тән екенін, ал орыс және неміс тілдеріндегі *нан* өнімдерінің негізінен пешке пісірілетінін анықтадық.

Жалпы алғанда *нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісінің қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі құрамы бірдей («нан-тоқаш өнімдері», «кондитерлік өнімдер», «сорпа-суға қайнатылатылып пісірілетін», «майға қуырылатын», «салма қосып пешке пісірілетін»), алайда оларға орыс тілінде «буға пісірілетін», қазақ тілінде «буға пісірілетін», «жарма» қосылады.

Кесте 2 – Қазақ тіліндегі нан атауларының түрлері

Нан-тоқаш өнімдері	Кондитерлік өнімдер	Нан				
		Сорпа-суға қайнатылып пісірілетін	Бұға пісіретін	Майға қуырылатын	Салма қосып пешке пісірілетін	Жарма
1	2	3	4	5	6	7
Бәтір	Вафля	Вареники	Мөңгі	Бауырсақ	Бүктеме	Быламық
Бөлке	Ватрушка	Вермишель	Орама	Бәліш	Қарыма	Бөкпен
Бұрама нан	Коржик	Кеспе		Құймақ	Қаусырма	Жанышқан тары
Батон	Кекс	Лапша		Топтама	Пәрамаш	Жент
Буханка	Крекер	Лағман		Шелпек	Самса	Май шұрқан
Бутерброд	Пахлава	Макарон		Шәк-шәк	Үчпочмақ	Майсөк
Галета	Пряник	Нарын			Чебурек	Талқан
Гамбургер	Пирожне	Рожки				
Крендель	Пешәнәй	Спагетти				
Күлді-көмеш	Рулет	Тұшпара				
Қазанжаппа	Торт					
Қалаш	Шарлотка					
Құйрық май қосылған таба нан	Хворст					
Лаваш	Эклер					
Пицца						
Сайка						
Сандвич						
Таба нан						
Тандыр нан						
Тоқаш						
Төңкерме						
Хала						
Ширатпа						
Шүрек						

Хлеб лексика-семантикалық өрісіндегі нан атауларын дайындалу әдістеріне қарай мынандай: нан-тоқаш бұйымдары, кондитерлік тағамдар, сорпа-суға, бұға пісірілетін және майға қуырылатын тағамдар деп бес топқа бөліп, олардың қазақ және неміс тілдеріндегі бірліктерден айырмашылықтарын тауып анықтадық.

Халықтың орналасқан географиялық аймағы, климаты, айналысатын кәсібі мен шаруашылығының ерекшеліктеріне орай бір халық тіліндегі дербес атау, неше түрлі ассоциация беретін лексеманың екінші тілде болмауы – заңды құбылыс. Бейэквивалентті лексика салғастыра зерттеулерде, аударма теориясы мен тәжірибесінде айқындалады.

Кесте 3 – Орыс тіліндегі хлеб атауларының неге салынып пісірілетініне қарай бөлінетін түрлері

	Хлеб				
	Пешке	Таба	Тандырға	Қазанға	Күлге
Батон	-	-	-	-	-
Сайка	-	-	-	-	-
Қалаш	-	-	-	-	-
Тоқаш	-	-	-	-	-
Хала	-	-	-	-	-
Тоқыма	-	-	-	-	-
Витрушка	-	-	-	-	-
Бутерброд	-	-	-	-	-
Галеттер	-	-	-	-	-
Гамбургер	-	-	-	-	-
Пицца	-	-	-	-	-
Шүрек	-	-	-	-	-
Лаваш	-	-	-	-	-
Сандвич	-	-	-	-	-

Кесте 4 – Орыс тіліндегі хлеб атауларының пісірілу түрлері

Нан-тоқаш бұйымдары	Кондитерлік тағамдар	Хлеб			
		Сорпа-суда қайнатылып пісірілетін	Бұға пісірілетін	Майға қуырылатын	Салма қосып пешке пісірілетін
1	2	3	4	5	6
Батон	Пряник	Пельмени	Манты	Пончики	Пирогы
Буханка	Печенье	Вареники	Рулет	Пирожки	Калинник
Сайка	Кекс	Лапша		Чебуреки	Кулебяка
Қалач	Торт	Спагетти		Беляш	Капустник
Каравай	Пирожне	Макароны		Блины	Курник
Хала	Баба	Вермишель		Оладьи	Паштет
Булка	Ромовая баба	Клецки			Рыбник
	Ватрушка	Рожки			Үчпочмақ
	Коржик				
	Крекер				
	Пахлава				
	Рулет				
	Шарлотка				
	Эклер				
	Хворст				
	Вафля				
Крендель					

Кулич				
Лепешка				
Лаваш				
Витушка				
Плюшка				
Плетенка				
Пышка				
Булочка				
Розан				
Рогалик				
Чурек				
Сэндвич				
Пицца				
Гамбургер				
Бутерброд				
Галета				
Сухарь				
Тартинка				
Гренки				
Баранка				
Бублик				
Сушка				

Кесте 5 – Неміс тіліндегі *Brot* бірліктерінің пісірілу түрлері

Пешке	Brot			
	Таба	Тандырға	Қазанға	Құлге
1	2	3	4	5
Baquette	-	-	-	-
Bauernbrot	-	-	-	-
Landbrot	-	-	-	-
Brötchen	-	-	-	-
Butterbrot	-	-	-	-
Stulle	-	-	-	-
Brezel	-	-	-	-
Butterkrenzel	-	-	-	-
Eierschecke	-	-	-	-
Zöpfe	-	-	-	-
Zwieback	-	-	-	-

Früchtebrot	-	-	-	-
Hamburger	-	-	-	-
Gebildbrot	-	-	-	-
Graubrot	-	-	-	-
Julbrot	-	-	-	-
Knäckebröt	-	-	-	-
Kommissbrot				
Kringel				
Milchbrot				
Pizza				
Pumpnickel				
Vollkornbrot				
Opferbrot				
Schrotbrot				
Toast				

Неміс тіліндегі *Brot* өнімдерін пісірілу түрлері мен әдістеріне қарай алты топқа бөліп қарастырдық. Олар: нан-тоқаш бұйымдары, кондитерлік тағамдар, сорпа-суға қайнатылып пісірілетін, буға пісірілетін, майға қуырылатын және салма қосып пешке пісірілетін *нан* тағамдары.

Кесте 6 – Неміс тіліндегі *Brot* өнімдерінің пісірілу түрлері

Нан-тоқаш бұйымдары	Кондитерлік тағамдар	Brot		
		Сорпа-суға қайнатылып пісірілетін	Майға қуырылатын	Салма қосылып пешке пісірілетін
1	2	3	4	5
Baquette	Apfelkuchen	Brotsuppe	Beignet	Bohnenkuchen
Bauernbrot	Apfelstrudel	Fleckerl	Fladen	Cannelloni
Landbrot	Baumkuchen	Fleckerlsuppe	Kaiserschmarren	Pirogge
Brötchen	Biskuit	Fleischklößchen	Pfannkuchen	Strudel
Butterbrot	Krockette	Makkaroni	Eierkuchen	Käsestange
Stulle	Eclair	Maultasche	Plinse	Quarkkäulchen
Brezel	Torte	Nudel	Spritzkuchen	Quarkkuchen
Butterkrenzel	Tortelett	Nudelsuppe		Speckkuchen
Eierschecke	Waffel	Spaghetti		Zwiebelkuchen
Zöpfe	Teegebäck			Pastete
Zwieback	Gebäck			
Früchtebrot	Gutse(r)l			

Hamburger	Kranzkuchen			
Gebildbrot	Königskuchen			
Graubrot	Keks			
Julbrot	Hönigbrot			
Knäckebröt	Klöben			
Kommissbrot	Kolatsche			
Kringel	Kräpfen			
Milchbrot	Kuchen			
Pizza	Lüffelbiskuit			
Pumpernickel	Lukullus			
Vollkornbrot	Makrone			
Opferbrot	Mohnkuchen			
Schrotbrot	Nußgebaeck			
Toast	Petits fours			
	Pfefferkuchen			
	Pfefferkuchenhäuschen			
	Printe			
	Quiche			
	Rosinenkuchen			
	Sahnetorte			
	Sandkuchen			
	Spekulatius			

Бейэквивалентті лексиканың екінші тілде дәл баламасы, сөздіктегі сәйкестігі болмайды, бейэквивалентті лексика – бір халықтың материалдық-рухани мәдениетіне тән, бір тілде ғана нақты тілдік бірліктермен белгіленген, өзге тілдерде сыртқы нысаны, ұғымдық-мазмұндық көлемі бірдей сәйкестігі жоқ тілдік бірліктер дегенді білдіреді.

Бейэквивалентті лексика халықтың материалдық және рухани мәдениетінен хабардар ететін барлық мәліметтерді сақтайтын, екінші бір халықтың мәдениетіне тән емес, сондықтан сөздік құрамында жоқ бірліктер жатқызылады. Тілдер арасындағы бұндай айырмашылықтар әсіресе ұлттық тағамдардың атаулары, мәдени-тұрмыстық атаулар, туыстық атаулар, халық дәстүрлерін, діни салттарды атайтын сөздер арқылы танылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Влахов, С., Флорин, С. Непереводимое в переводе. – М., 1986.
- 2 Верещагин, Е. М., Костамаров, В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М., 1983.
- 3 Бархадуров, Л. С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода. – М., 1975.

4 Караулов, Ю. Н. Структура лексико-семантического поля // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1972. – №1.

С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 04.01.12 редакцияға түсті.

Д. Е. Капанова

Безэквивалентность лексических единиц в лексико-семантическом поле нан/хлеб/brot

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 04.01.12.

D. E. Kapanova

Non-equivalence of lexical units in the lexical-semantic field nan/hleb/Brot

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 04.01.12.

В этой статье рассматривается безэквивалентность лексических единиц в лексико-семантическом поле нан/хлеб/Brot.

This article focuses on the non-equivalence of lexical units in the lexical-semantic field nan/hleb/Brot.

ӘОЖ 81'362

Д. Е. Капанова

НАН/ХЛЕБ/BROT ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨРІСІНДЕГІ СЕМАЛЫҚ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР

Берілген мақалада нан/хлеб/brot лексика-семантикалық өрісіндегі семалық айырмашылықтары қарастырылады.

Сөз – тіл білімінің барлық саласының негізгі зерттеу объектісінің бірі болып саналады. Алайда тіл білімінің әр саласы сөздің бір қырын өз объектісі етіп алады да, өз заңдылықтары негізінде сөз етеді. Сөз мағынасына

байланысты айтылатын қағидалар тек тіл теориясының ғана дамуына қатысты емес, оның тәжірибе үшін де мәнісі зор. Сөз семантикасы тек тілшілердің пікір таласына арқау болып қоймастан, ол философияның да, психологияның да, семиотиканың да ойларына азық болып жүр. Жалпы сөз семантикасы философияның кей категорияларымен байланысты екенін ғалымдар бұрыннан білген болатын.

Тілдік жүйе табиғи тілдің ішкі заңына үйлес, сөздік құрам мен грамматикалық құрылыстың тұрақты қарым-қатынасқа түскен элементтерінің бірлігі мен тұтастығы.

Тілдік жүйенің бірліктері арасынан сөздің орнын анықтай отырып, тілдік құрылымның жүйесі мен сөздік құрамның арасындағы байланысты да анықтай аламыз.

Лексика-семантикалық өріс лексикалық жүйенің парадигмалық қатынасына негізделеді де, олар сол жүйенің элементтерінің тең дәрежелі байланысына сүйенеді.

Лексика-семантикалық өріс пен лексика-семантикалық байланыс түрлерін ғалымдар әр алуан қырынан зерттеп келеді.

Біздің алдымызға қойып отырған мақсатымыз *нан* атауларының мағыналық өрісін талдап, екшеп, зерттеу болды.

Тілді жүйелердің жүйесі ретінде алып қарастыру қазіргі тіл білімінің басты тұжырымдарының бірі болып есептеледі. Тіл бір-біріне тәуелді бірнеше кіші жүйелердің байланысынан тұратын біртұтас жүйені құрастырады.

Тілді өзіндік құрылымы бар, бір-бірімен тығыз байланыста болатын бөлшектердің яғни кіші жүйелерден тұратын құбылыс ретінде қарастырсақ, лексика аталған кіші жүйелердің бірі ретінде танылады.

Тіл білімінде бірліктердің топтамасы өріс теориясының зерттеу нысаны болып табылады. Өріс – зат, ұғымдардың қызметтік және мағыналық ұқсастығы бар құбылыстардың лексикалық жиынтығы.

Қазіргі тіл білімінде халықтың тамыры тереңде жатқан салт-дәстүрін, мәдениетін, адамгершілік бастауларын жаңа көзқараспен қарап, түсінуге көмектесетін тілдің этнолингвистикалық аспектілеріне, байланыстарына ерекше ықылас танытылуда. Бұл тұтастай халықтың тіліне деген үлкен құрмет қана емес, сонымен қатар тілдің кең ауқымды қанат жаюына, ашылмаған сырлары мен зерттелмеген тұстарын айқындауға мол мүмкіндік береді.

Өз зерттеу жұмысымыздың барысында осы айтылған ойларымызды тағы да нақтылай түскендейміз. Демек жер бетіндегі қай ұлттың болмасын өз тіліне ғана тән ерекшеліктерімен қоса, ұқсас тұстарының болатыны мәлім. Бұл құбылыс, әсіресе, тұрмыстық атауларда көптеп кездеседі.

Біздің бұл мақаламызда *нан* атауларына қазақ, орыс және неміс тілдері мен мәдениетін салғастыру арқылы талдау жасалынды. Генетикалық және типологиялық жағынан сәйкес келмейтін қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі

нан атауларын салғастырмалы тұрғыда талдау мынандай қорытындылар жасауға мүмкіндік береді.

Нан/хлеб/Brot лексика-семантикалық өрісі тек-түрлік принципі бойынша біріккен лексемалардан тұрады. Оның құрамында көлемі мен мағынасы жағынан атаулардың тек-түрлік ұғымдарын білдіретін гиперонимдер мен гипонимдер бөлініп шығады. Мақаламызда лексика-семантикалық өріс жалпы «*нан*» мағынасын білдіретін атаулардың ұғымдық иерархиясы ретінде қарастырылды. Әрбір *нан* атауы өзінің мағынасы, көлеміне қарай иерархияда белгілі орынды иеленеді. *Нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісі лексикалық бірліктері ортақ *нан* семантикалық компоненті негізінде әр түрлі жүйелі-семантикалық қатынастармен (синонимиялық, антонимиялық, гипер-гипонимиялық) байланысып жатқан біріккен сөздер тобы. Өріс құрамындағы бірліктер өзара қарым-қатынасқа түсіп, бір-бірімен тығыз байланысты.

Нан/хлеб/Brot лексика-семантикалық өрісі тіл лексикасының семантикалық құрылымының нағыз мысалы болып табылады.

Нан/хлеб/Brot лексика-семантикалық өрісі, жалпылаушы мағыналары *нан/хлеб/Brot* архилексемалар төңірегіне біріктірілген лексикалық бірліктердің жиынтығы ретінде оның құрамына енген тілдік бірліктердің заттық, ұғымдық немесе функционалды қасиеттерін қамтып көрсетеді.

Нан/хлеб/Brot лексика-семантикалық өрісі, оны ұйымдастыратын лексемалардың жүйелі өзгешелігімен, яғни лексикалық бірліктердің өзара тәуелділігімен, өзара анықталатындығымен, сонымен қатар салыстырмалы автономдығымен және сол өрістегі сөздердің жалпы лексикалық жүйеде біршама оңай айқындалатындығымен сипатталады.

Нан/хлеб/Brot лексика-семантикалық өрісіндегі бірліктердің жүйелі ерекшелігі оның құрылымында синонимия, антонимия және гипер-гипонимиялық корреляциялары болатындығы нақты мысалдармен дәлелденді.

Нан/хлеб/Brot лексика-семантикалық өрісіндегі синонимиялық қатынастар көбінесе бір-бірімен сәйкес келіп, бір-бірін анықтап тұрады.

Біз қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі *нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісіндегі жүйелі-семантикалық қатынастардың бірі – синонимиялық корреляцияларда ортақ белгілердің болуымен қатар, әр тілдің өзіне ғана тән ерекшеліктерін де ажыраттық. Олар бір тілде бар синонимиялық корреляциялардың екінші бір тілде мүлдем кездеспеуі, кездесе қалса, саны жағынан тең түспеуімен ерекшеленеді. Бұл әр тілдің өзіндік ерекшелігін танытатындығымен байланысты екендігі даусыз.

Қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі *нан* атауларындағы мағыналары толығымен немесе жартылай сәйкес келетін, контекстерде бірін-бірі алмастыра алу мүмкіндіктері бар лексикалық бірліктердің синонимдік қатарларын жинақтадық.

Қазақ тіліндегі синонимдік сөздіктен: *Жент // қоспа. Жент // қоспа* – тары мен бидай талқанынан, үгітілген ірімшіктен қант, май қосып жасалған тағам [1, 258 б.] деген бір синонимдік байланыс қатарын және неміс тіліндегі синонимдік сөздіктен: *Hönigkuchen r // Syn. Lebkuchen r* [2, 366 б.]; *Sandtorte e // Sandkuchen r* [2, 596 б.] сияқты екі синонимдік корреляциялар қатарын таптық, ал орыс тілдеріндегі синонимдік сөздіктерде *нан* атауларына байланысты синонимдік жұптарды кездестірмедік.

Мұны бұл сөздердің деректі мағыналарымен түсіндіруге болады. Алайда, бұл сөздер синонимдік сөздіктерде көрсетілмесе де синонимдік мағыналарының ұқсастықтары бізге ол сөздерді «синонимдер» деп есептеуге мүмкіндік береді деп есептейміз.

Нан/хлеб/Brot лексика-семантикалық өрісіндегі *нан* атауларының бірліктері қазақ тілінде төрт, орыс тілінде жеті, неміс тілінде он бір синонимдік корреляциялар қатарын түзеді.

Біздің зерттеу жұмысымызда салғастырылып алып отырған үш тілдегі *нан* атауларының лексика-семантикалық өрісінде антонимиялық байланыстар мүлдем кездеспейді деуге де болады. Алайда, қарастырып отырған жұмысымызда қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі *нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісіндегі *нан* бірліктерінің арасында орнайтын антонимиялық байланыстар *нан* атауларының түрін-түсін, қасиеттерін, салмақтарын бір-бірімен қарама-қарсы қойып, қайшы мәндес сөздер негізінде анықталды.

Талдау барысында үш тілдегі де антонимдік сөздіктерден *нан* атауларына қатысты антонимдік жұптарды кездестірмедік. Әйтсе де, біздің жинастырған материалымыздағы *нан* атауларындағы лексемалардың ұғымдарындағы қарама-қарсылық мәндері, бір сөз таптарынан болуы бізге бұл бірліктерді антонимдік қатарларға жатқызуымызға мүмкіндік береді деп санаймыз.

Жүргізілген талдаулардан лексика жүйесіндегі негізгі семантикалық байланыс болып саналатын иерархиялық гипер-гипонимиялық қатынастың *нан* атауларының лексика-семантикалық өрісіндегі барлық атауларда орнай бермейтінін байқаймыз.

Қолымыздағы материалдарды қолдана отырып, үш тілдегі *нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісіндегі лексикалық бірліктерді лексика-семантикалық өрісті құрайтын негіз ретінде қарастырдық.

Жұмыста жалпылаушы (интегралды) және даралаушы (дифференциалды) семаларымен анықталатын *нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісті құрайтын 277 *нан* атауы бір жүйеге түсіріліп *нан* ұғымының үш тілдегі тілдік табиғаты жан-жақты қарастырылды. Қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі *нан* атаулары – үш ұлттың рухани негізі мен байлығы, өйткені ол халықтың бүкіл өткені мен бүгінгісін, мәдени қазынасын сақтап келеді. Олар ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан табиғат құбылыстарын, салт-дәстүрлерін, тілдің семантикасын, яғни тілдік мағыналардың маңыздылықтарын сақтайды.

Қазақ, орыс, неміс халықтарының *нан* атауларындағы лексикалық бірліктердің ерекшеліктерін салғастыра зерттеу арқылы олардың ортақтықтары мен өзгешеліктері анықталды. *Нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісіндегі *нан* атауларының неге салынып пісірілетініне байланысты «пешке», «табаға», «тандырға», «қазанға», «күлге көміп пісірілетін» және пісірілу түрлері бойынша «нан-тоқаш өнімдері», «кондитерлік өнімдер», «жарма», «сорпа-суға қайнатылатын», «буға пісірілетін», «майға қуырылатын», «салма қосып пешке пісірілетін» деп ажыраттық.

Нан/хлеб/Brot лексика-семантикалық өрісіндегі *нан* бірліктеріне жүргізілген компоненттік талдау *нан* атауларының «сыртқы пішініне» қарай қазақ тілінде *домалақ бауырсақ, бармақ бауырсақ, жалтақ бауырсақ, бұрама бауырсақ, еспе бауырсақ, қықша, сәлде, учпочмак*, орыс тілінде *ромовая баба, блины, кекс, корж, кулич, курник, пряник, расстегай, рыбник, калач, каравай, коврига, учпочмак*, неміс тілінде *Baguette e, Zopf r, Gebildbrot s, Brezel e, Fladen r, Kolatsche e, Kringel r, Spritzgebäck*, «құрамына» қарай қазақ тілінде *құйрық қосылған таба нан*, орыс тілінде *калинчик, ромовая баба*, неміс тілінде *Speckkuchen r, Spekulatius r, Zwiebelkuchen r, Pfefferkuchen r, Pfefferkuchenhäuschen s* деген түрлерін, «қамырдың түсіне» қарай үш халықта да *нан ақ, қара ұндардан* пісірілетінін, ал «қамырдың түріне» қарай *нан өнімдері* үш халықта да *ашыған / ашымаған, қаттама, үгілмелі, бисквитті қамырдан* дайындалатынын анықтауға мүмкіндік берді.

Қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі *нан* атауларының «неге салынып пісірілетін» түрлерін жіктей отырып, «табаға», «тандырға», «қазанға», «күлге көміп» пісірілетін түрлерінің тек қазақ тіліне тән екенін, ал орыс, неміс тілдерінде *нан* өнімдері негізінен пешке пісірілетінін анықтадық.

Нан/хлеб/Brot лексика-семантикалық өрісінің үш тілдегі негізгі құрамы бірдей (*нан-тоқаш өнімдері, кондитерлік өнімдер, сорпа-суға қайнатылып пісірілетін, майға қуырылатын, салма қосып пешке пісірілетін*), алайда оларға орыс тілінде «буға пісірілетін», қазақ тілінде «буға пісірілетін» және «жарма» қосылатынын айқындадық.

Қорыта айтсақ, салғастырмалы әдіс арқылы жасалған талдау негізінде құрылымы әр түрлі тілдер тобына жататын қазақ, орыс, неміс халықтарының *нан* атауларындағы лексемалардың тарихи және әлеуметтік жағдайларынан пайда болған ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар, алайда семантикалық мазмұны бірдей тілдік бірліктер ретінде танымыз.

1) Қазақ, орыс, неміс тілдерінде *нан* атауларына жүргізілген компоненттік талдау үш тілдегі *нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өріс бірліктерінің құрамын жүйелеп және айқындап алуға мүмкіндік берді.

2) *Нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісінің құрылымын салғастыру әр түрлі тілдердің құрылымдық жүйесіндегі *нан* атауларында ортақтық және

ерекшелік принциптерін қолдана отырып олардың арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтарын табуға болады:

а) тұтас алғанда, үш тілдегі семантикалық компоненттердің құрамы (көбейткіштері, семалары) сәйкес келеді;

ә) өрістердің ядросы бірліктердің саны бойынша жақын бола тұра, жеке гиперонимдерімен ерекшеленеді (мысалы, *таба нан*, *тандыр нан*, *күлше*, *қазанжаппа*, *кулич*, *Speckkuchen* т.б.);

б) сонымен қатар тек қана қазақ тілінде, тек ғана орыс тілінде және тек ғана неміс тілінде кездесетін компоненттер де бар. Мысалы, тек қана қазақ тіліне тән компоненттер: B³, C², C³, C⁸, D⁵, D⁶, E⁷, E⁸. Тек қана орыс тілінде кездесетін компоненттер: B⁸, D⁸, G³.

3) Қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі *нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісінің үш тілдегі құрамы негізінен бірдей («нан-тоқаш өнімдері», «кондитерлік өнімдер», «сорпа-суға қайнатылатып пісірілетін», «майға қуырылатын», «салма қосып пешке пісірілетін»), бірақ оларға орыс тілінде «буға пісірілетін», қазақ тілінде «буға пісірілетін», «жарма» қосылады. Үш тілдегі лексика-семантикалық өріс бірліктері арасындағы негізгі айырмашылықтарға осылар да жатады. Олар үш тілдегі семантикадағы «*нан*» мағынасындағы бұдан да күрделі айырмашылықтарды болжауға мүмкіндік береді.

4) Қазақ, орыс және неміс тілдеріндегі өрістің ядросындағы лексикалық бірліктердің саны шамалас бола тұра, жеке концентрлер гиперонимдерімен ерекшеленеді (мәселен, *таба нан*, *тандыр нан*, *күлді-көмеш* т.б.).

Үш тілде де жиі кездесетін компоненттер A, B¹, B², C¹, C⁴, C⁵, D¹, D², D⁷, D⁹, E¹, E², E³, E⁵, E⁶, E¹¹, E¹², G¹, G³; қазақ тілінде сирек кездесетін компоненттер E⁴, E¹⁰, F¹, F², F³, F⁴, F⁵, F⁶, F⁷, G⁴, G⁵, G⁶.

Орыс тілінде сирек кездесетін компоненттер B⁵, B⁶, B⁸; мүлдем кездеспейтін компоненттер C², C³, C⁷, C⁸, D⁶, E⁷, E⁸.

Неміс тілінде сирек кездесетін компоненттер B⁶, B⁷, G¹; мүлдем кездеспейтін компоненттер B³, C², C³, C⁶, C⁷, C⁸, D⁵, D⁶, D⁸, E⁷, E⁸.

5) *Нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісінің құрылымын салғастыру әр түрлі тілдердің құрылымдық жүйесіндегі *нан* атауларында ортақтық және ерекшелік принциптерін қолдана отырып олардың арасындағы ұқсастық пен айырмашылықтарын табуға болады. Сөздердің лексикалық мағынасының құрылымын анықтауды қажет болғанда, сөздің мағыналық құрылымындағы лексика-семантикалық ұқсастықтарын салғастырудың тікелей қажеттілігі туындайды.

Салғастырмалы сөздердің семантикалық ұқсастықтары олардың эквиваленттілік дәрежесімен немесе олардың лексикалық мағына құрылымындағы семантикалық белгілердің сәйкес келуімен айқындалады.

б) Эквиваленттілік деп түрлі тілдердегі сөздердің контексте тәуелсіз тілаларлық мағына жағынан үнемі бір-бірімен сәйкес келушілігі, яғни тепе-теңдігі.

Эквиваленттілік салғастырмалы – типологиялық бағыттағы зерттеулерде үш тілдің арасындағы сәйкестіктердің түрлерін көрсету үшін және аудармада бір тілдің сөзін дәл сол қалпында жеткізіп беру үшін пайдалынатын амал-тәсілдердің ішіндегі ең тиімдісі болып саналады.

Салғастырылып отырған қазақ, орыс және неміс тілдерінің *нан* атауларында лексикалық құрамы жағынан бір-біріне өте жақын баламалық қатынастағы лексемалардың болуы, біздің пікірімізше, адам баласының өмірлік тәжірибесіндегі ортақтықтар мен халықтар арасындағы мәдени-тарихи қарым-қатынастың болуымен тікелей байланысты деп есептейміз.

7) Бейэквиваленттілік – басқа мәдениетте жоқ сөздерді екінші бір тілге аударғанда дәл аудармасының болмауынан басқа сөзбен түсіндіріліп берілуі немесе бір тілдегі сөздердің басқа тілдерде эквиваленттілігінің болмауы. Аударма саласындағы мамандар лингвистикалық әдебиеттерде өзге тілдерге тән мұндай сөздерді білдіру үшін «экзотикалық лексика», «лакуналар», «варваризмдер», «этнолексемалар», «бейэквиваленттілік» деген түрлі терминдерді қолданады. Жалпы, бұл ұғымдарды ұқсас деп есептеуге болады, өйткені оларды көбінде ұлттық, тарихи ұқсастықтардың болмауы біріктіреді.

Біздің зерттеу жұмысымыздағы салғастырылып отырған үш тілдегі *нан* атауларындағы тілдік бірліктерімен немесе тілдік ұғымдарымен салғастыру мүмкін емес тілдік бірліктерді бейэквиваленттілік деп атауға болады. Мысалы, қазақ тіліндегі *бауырсақ*, *бәтір*, *бөкпен*, *жаппа нан*, *дөңгелек*, *кеспе*, *күлше*, *көмбе*, *қазанжаппа*, *салма*, *таба нан*, *тандыр нан*, *төңкерме*, *шелтек*, *қатырма*, *қарма*, *құйрық май қосқан таба нан*, *нарын* сөздерінің неміс тілі мен орыс тілдерінде эквиваленті жоқ. Ал, орыс тіліндегі *каравай*, *коврига*, *корж*, *кулебяка*, *капустник*, *кулич*, *расстегай*, *рыбник*, *рогалик*, *розан*, *ромовая баба* сөздері қазақ және неміс тілдеріне бейэквиваленттілік болып табылады. Неміс тіліндегі *Printe e*, *Knäckebrötchen*, *Kommissbrötchen*, *Julbrötchen*, *Kaiserschmarren*, *Speckkuchen*, *Spekulatius*, *Zwiebelkuchen*, *Pfefferkuchen*, *Pfefferkuchenhäuschen* сөздерінің қазақ, орыс тілдерінде эквиваленті жоқ.

Демек, бұл секілді тілдік құбылыстардың өзіндік табиғи ерекшеліктерін салғастыра отырып таныту арқылы, біз орыс, неміс тілдерінің ерекшеліктерімен қоса қазақ тілінің тағы да бір құпия, құнды бір қырын ашып танығандаймыз. Айтылып отырған тілдер қолданысындағы *нан/хлеб/Brot* лексика-семантикалық өрісінің үш тіл арасындағы ұқсас және айырмашылық тұстарының ара жігін ажыратумен қатар, ішкерлей үнілу, яғни талдау жұмыстары барысында, керісінше олардың арасындағы тығыз байланысты да айқындай түстік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Шаңырақ / Жауап ред. Р. Н. Нұрғалиев – Алматы, 1987.
 2 Woerterbuch der Synonyme und antonym / Herausgeben von Erich und Hidegard Bulitta, 1962.

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
 Павлодар қ. Материал 04.01.13 редакцияға түсті.

Д. Е. Капанова

Семные разницы в лексико-семантическом поле нан/хлеб/brot

Павлодарский государственный университет
 имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
 Материал поступил в редакцию 04.01.13.

D. E. Kapanova

Sema differenses in the lexical-semantic field nan/ хлеб/ brot

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
 Pavlodar. Material received on 04.01.13.

В этой статье рассматриваются семные разницы в лексико-семантическом поле нан/хлеб/Brot.

This article focuses on sema differenses in the lexical-semantic field nan/ hleb/ Brot.

УДК 81'25

К. К. Каримова

**ВОЗДЕЙСТВИЕ КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ
 ФАКТОРОВ НА ПРОЦЕСС ПЕРЕВОДА**

В статье фондового знания говорится о впечатлений тенденции перевода.

Технологическая индустрия сегодня стала определяющим фактором международной коммуникации и глобальной политики. Тем не менее, информационная глобализация, некритическое усвоение чужой культуры

и идеологии ведет к разрушению национальной культуры. Бесконтрольный поток информации может нивелировать самобытность нации, лишить её самоидентичности и превратить в неопределенную маргинальную среду – народ-субстрат. В таком аспекте, к переводу предъявлены новые требования, обусловленные новым мышлением, современной интерактивной жизнью общества.

Данный вид деятельности находится и в центре внимания культурологов и этнографов, психологов и историков, литературоведов и лингвистов. В то же время в науке о переводе – переводоведении – выделяются культурологические и когнитивные, психологические и литературные аспекты. В Казахстане различные аспекты переводоведения рассматривались такими учеными, как Р. З. Загидуллин, А. С. Ермагамбетова, Н. Н. Королева, А. Ислам, Р. З. Жумалиева, М. Е. Медетова и др.

Как правило, потребность в переводе возникает в тех случаях, когда людей, желающих вступить в общение, разделяет лингвоэтнический барьер. Однако, это не только отсутствие общего языка, но и то, что связывают с понятием этноса: различия в культурах и национальной психологии. В данном случае, понятие языкового посредничества не следует отождествлять с понятием «перевод». Перевод лишь один из видов языкового посредничества. Известно, что в одном значении «перевод» - это продукт деятельности переводчика – текст, созданный им в устной или письменной форме. В другом значении, слово «перевод» обозначает процесс создания этого продукта – деятельность переводчика, создающего текст.

В традиционном понимании понятия перевод считается, что перевод не должен допускать нарушения норм или узуса языка-рецептора. Кроме того, перевод должен соблюдать жанрово-стилистические требования к текстам того или иного типа и соответствовать общественно-признанной конвенциональной норме перевода. При этом достижение адекватности при переводе иногда может происходить и за счет утраты семантической эквивалентности, так как *то*, что может быть релевантным для одной языковой общности с точки зрения конкретного смысла решения, нехарактерно по способу выражения для другой языковой общности. Другими словами, прагматический потенциал переводного текста – фактор, который, по-видимому, постоянно должен присутствовать (имплицитно или эксплицитно) в сознании переводчика при принятии решений и играть важную роль в детерминации опосредованной коммуникации.

Существует аксиома, что идеальный перевод невозможен. Например, невозможно передать языковыми средствами то, что чувствует кочевник, вдыхая запах полыни. Эти архетипы сознания неподвластны вербализации. Наличие эквивалентов можно рассматривать лишь как доказательство наличия в семантике каждого языка универсальной части, некоего «общего семантического пространства», которое на наш взгляд все-таки не может

считаться идеальным. Поверхностное знание культуры народа – носителя языка оригинала приводит к тому, что наиболее сложные части текста, избыточные языковыми единицами с национальной окраской, либо полностью опускаются, либо переводятся кратко и небрежно. Так, например, в прямом переводе примера: – Уай, катын, *қазан котер* мына конаққа! – деп бұйрық етті. – Эй, хатын, *ставь котел гостям!* – приказал он, произошло искажение культурной информации.

Если прямой перевод содержит неточности, искажения, пропуски целых абзацев оригинального текста, а иногда и явный переводческий брак, то это не может не отразиться в опосредованном переводе. Так, например, ошибка в переводе слова «*бата оқышылар*» – «*гости*», автоматически переходит в английский язык – *the guests*.

Межкультурная общность человеческого видения мира обусловила антропоморфную концепцию универсальной картины мира. Во всех языках обозначения абстрактного и идеального в своих истоках восходят к обозначениям конкретного и материального. В разных культурах человек называет *новое* с помощью прежде созданных имен – метонимически, метафорически, сужая или расширяя их семантику.

Не вызывает сомнения тезис о том, что ономастика является обязательным условием функционирования любого языка. *Имена собственные* подвергались исследованию с самых разных позиций: как выполняющие функцию вокатива в рамках акта общения (Г. Улыбаева), с точки зрения общеграмматических характеристик (Г. И. Джалилова), в аспекте перевода (Б. К. Кумарова), как компоненты фразеологических единиц языка (Р. Жусипова), с позиций отношения официального и неофициального имен человека (Т. Т. Джарасова, Ф. Ф. Алиев), как единицы языка, характеризующиеся идиоэтнической окраской (К. М. Головина, С. К. Кеңесбаев, А. Т. Кайдаров, Т. Ж. Жанузаков). С исследованиями английской антропонимики связаны труды Л. М. Щетинина, А. И. Рыбакина, О. А. Лёновича, а также работы зарубежных исследователей А. Gardiner, H. Sorensen, R. Stockwell.

В коллективной монографии З. К. Ахметжановой и У. А. Мусабековой исследуется мотивация антропонимов казахского и русского языков, рассматриваются основные понятия мотивологии, определяется характер мотивации казахских и русских антропонимов [1].

Исследователь А. Ж. Кульмагамбетова подчеркивает, что антропонимы – результат вторичной номинации, поскольку материалом для создания антропонима являются либо *атпелятив*, либо другой *оним*, т.е. облик уже существующей языковой единицы. Поэтому, особое значение имеет уровень познания мира и степень расчлененности понятий, т.е. чем полнее и точнее познание окружающего мира, тем расчлененнее понятия и тем детальнее названия [2].

Немаловажным условием считается выбор мотива номинации. Согласно М. М. Копыленко, «мотив номинации, это – то, что в отражаемой человеком реальности побуждает и направляет его жизнедеятельность» [3].

«Особенности национальных ономастиконов, – как пишут академики А. Т. Кайдаров и Е. А. Керимбаев, – обусловлены не только и не столько принадлежностью их к тому или иному национальному языку, сколько спецификой национальной культуры, где создавалась и формировалась та или иная национальная онимия» [4].

Кроме того, известно, что имена собственные являются неотъемлемым компонентом огромного пласта фразеологии. А. К. Омарбекова подчеркивает, что фразеологические единицы с именами собственными характеризуются двойной антропоцентричностью, так как они направлены не просто на человека, а на известную в том или ином отношении личность в истории и культуре. Для того чтобы правильно декодировать эту двойную антропоцентричность, необходимо владеть точной энциклопедической и этнокультурологической компетенцией (ср.: список Шиндлера, Асан Қайғы, Қыдыр ата, мысль Шиллера и другие [5]).

З. К. Ахметжанова отмечает, что в сфере *антропонимов*, казахский язык принадлежит к первому мотивационному типу, который характеризуется абсолютным планом мотивации, т.е. где внутренняя форма антропонимов высвечивается в любом употреблении личного имени. Для второго мотивационного типа, куда согласно ученому, относится русский язык, характерны относительный план мотивации, система антропонимов является замкнутой и не выполняет различительную функцию [1, с. 7]. Английский язык также принадлежит ко второму мотивационному типу, так как в одновременном употреблении находится узкий круг имен, характеризующийся высокой частотностью. Например: Джон, Марк, Питер. Иногда для выполнения различительной функции используется иерархическая номинация, например Стюарт Литтл (младший).

При характеристике функций антропонимов выделяются следующие функции:

- различительная функция, являющаяся единственно необходимой и рациональной, без которой существование антропонимов бессмысленно;
- социальная функция, указывающая на место индивида в социальной структуре общества и имеющая практическое значение для жизни общества;
- ритуальная функция, указывающая на соответствие антропонима традициям, моде, личным вкусам. Эта функция не является необходимой и она иррациональна, но неизбежна в силу стихийных и субъективных факторов, определяющих прошлую и современную антропонимию;
- харизматическая функция, основанная на вере в магию слова, в сверхъестественную силу имени, способную защитить человека от злых и обеспечить покровительство добрых духов, богов, святых [1, с. 35].

Так, например в антропониме *Майбасар* прослеживается особое отношение кочевника к маслу. Как известно, наряду с мясом и творогом – масло было основным продуктом питания. Существовала специальная технология приготовления и хранения данного продукта. Следовательно, данный антропоним кроме дифференциальной семы «разжирует», является дезиративом и имеет сему «пожелания богатства», т.е. его семантическое значение обусловлено информацией, которую он несет, выполняемой функцией и связанной с ним ассоциацией.

Известно, что древние народы верили в определяющее влияние имени на личность, поэтому первоначально именной фонд каждого народа складывался под сильным влиянием религиозного культа, древних языческих представлений о магической силе имени. В казахском языке существовали и до их пор существуют так называемые «защитные» слова:

Одан да, не күтсеңдер де осы жаман қарадан күтсеңдерші! – деді [6, 13 б.].

Если уж чего-нибудь ждать - так ждите только от этого черномазого мальчугана! [7, с. 33].

«If anything may be expected at all, then expect it from that swarthy brat over there!» [8, p. 33].

В данном примере, выражение «*жаман қара*» и есть своеобразная защитная субституция личного имени. Согласно обычаю, родители никогда открыто не хвалили своих детей, боясь сглаза. (Надо отметить, что и в настоящее время в казахской лингвокультурологической среде не принято открытое восхищение детьми). Однако при переводе на русский язык, данный компонент был утерян. Другими словами, «*жаман қара*» – это не *черномазый мальчуган*. *Черномазый* несет в себе отрицательную оценочность. Тогда как, согласно контексту, Кунанбай говорил о своем сыне со скрытым уважением. Как утверждает словарная статья: «*черномазый*» – (просторечное, неодобрительное к слову *смуглый, черноволосый, чернявый*) [10]. Опосредованный вариант «*swarthy brat*» – согласно словарю Оксфорда, обозначает «*dark-complexioned (obsolete swarty from O.E.) child, esp. an ill-behaved one (usu. derog)*», т.е. «*черномазый непослушный ребенок*» (обычно умаляющий качества). Это и есть тот случай, когда для декодирования необходимо владение экстралингвистическими познаниями.

Известно, что казахская антропонимия, в основном, ориентирована на выполнение *различительной и харизматической* функций. В казахских именах, как было указано выше, отражаются физические особенности, время и место рождения, принадлежность к роду, отражение обстоятельств семьи родителей, а также мотив прямого или косвенного пожелания, который реализуется в зооморфных антропонимах, в антропонимах восходящих к названиям растений, камней, металлов.

Kisi көп емес, Қунанбай мен Майбасар, Жұмабайдан басқа осы өңірдегі Тобықтының белгілі үлкендері: Байсал, Божей, Қаратай, Сүйіндік екен [7, 12 б.].

Народу было немного: Кунанбай, Майбасар, Жумабай и несколько старейшин племени Тобыкты - Байсал, Божей, Каратай и Суяндик [8, с. 33].

There were not many: Kunanbai, Maibasar, Zhumabai and several elders of the Tobikty tribe – Baisal, Bozhei, Karatai and Suyundik [9, p. 32].

Другими словами, социальное поле *имени собственного*, постулирующее наличие у *онома* коннотативного и сигнификативного содержания, обусловленного знаниями говорящего об общеизвестных фактах номинации, требует особого подхода при декодировании и трансформации. Антропонимика выступает в роли образов, неотделимых от истории народа, причем зачастую может выступать в роли символов народных представлений, образная функция которых заключается в эмоциональной, эстетической характеристике таких понятий, как честь, слава, совесть, благородство.

Как указывалось выше, в основе номинации любого объекта лежит определенный признак. Однако, «в процессе функционирования большинство слов утрачивает свой мотив, т.е. признаки, по которым они названы, первоначально отчетливо выступающие в сознании говорящих, далее носителями языка не осознаются» [1, с. 5]. Иногда, этимология представляет сложность не только для переводчиков, но и для носителей языка.

К таким же единицам, требующим особого подхода при декодировании и трансформации, относятся *этнографические фразеологизмы*, связанные с особенностями мировосприятия, культуры и традиций народа.

Рассмотрим следующий пример:

Жалғыз-ақ, алғаш жығылған күннің ертеңінде, әжесінің бұйрығы бойынша, бір қартаң қатын, күн батарда Абайды далаға алып шығып, жаңа сойған қойдың өкпесімен қақты [7, 38 б.].

Только один раз – на второй день болезни - по приказанию бабушки одна пожилая женщина на закате солнца вывела Абая из юрты и несколько раз похлопала его горячими легкими только что зарезанного барана [8, с.62].

It was only once, on the second day of his sickness, that his grandmother ordered an old woman to take him out at sunset and slap him several times with the steaming lungs of a sheep that had just been slaughtered [9, p. 75].

Речь идет о том, что в степи существовал старинный обычай лечения последствий испуга или большого потрясения. Считалось, что «*обиду*» можно излечить, похлопав больного горячими легкими только что зарезанного барана, так как в переводе слово «*өкпе*», кроме первого значения «*легкое*», имеет значение «*обида*». Несмотря на свою ограниченность, бараны считались самыми миролюбивыми домашними животными. В данном случае отсутствие у получателя текста экстралингвистической информации, куда входит

языковая норма, привело к ситуации, когда слова понятны, но не понятна суть сказанного. Перевод в данном случае не достиг успеха. На наш взгляд, в данном случае была бы уместна сноска с этнографическим комментарием.

Современный перевод также обошелся приемом калькирования:

Лишь в первый день, как он слег, бабушка призвала какую-то пожилую женщину, которая перед закатом вывела больного из юрты, поставила лицом к западу и стала пошепывать по нему еще теплыми легкими только что зарезанного барана [11 с. 66].

Более того, выражение «*калғаш жығылған күннің ертеңінде*» переведено «*лишь в первый день, как он слег*», что является ошибкой.

В следующем примере, отсутствие фоновых знаний привело к переводческому несоответствию:

Осындайға келгенде, Қодар мұндай жыбырдың ішкі зәрін, суығын сезгендей болған. Оның өз топшылауы бойынша, бұндайдың арты жесір қатынға әменгер іздеу [6, 24 б.].

Он понимал эти разговоры и пересуды как желание поскорей подыскать молодой вдове жениха и женить его без калыма, - то есть попросту подсунуть наследника, который прибрал бы к рукам имущество и скот Кодара [7, с. 46].

These insinuations had weighed heavily upon Kodar. He suspected that all this loose talk only meant that he ought to find a husband for her and let her marry without receiving bride money – in other words, they wanted to force an heir upon him who would seize possession of his property and cattle [8, p. 57].

В оригинале речь идет о законе левирата, согласно которому вдова должна была выйти замуж за одного из братьев/родственников покойного супруга. Причем всё имущество и даже дети должны были считаться собственностью нового мужа. Согласно шариату, все это делалось, вроде бы, для того, чтобы «не пропал род», но на самом деле, интерес представляло только имущество, пастбища и хозяйство. В прямом переводе был использован описательный прием, который позволил раскрыть значение выражения «*әменгер іздеу*», метафора «*жыбырдың ішкі зәрі, суығы*» – «*разговоры и пересуды*» выглядит стилистически нейтрально и фактически свелась к деметафоризации. Опосредованный вариант представлен в виде лексико-семантического аналога прямого варианта перевода. Тем не менее, мы не согласны с переводом выражения «*калым*» – «*bride money*» – «*деньги за невесту*». В прямом варианте *калым* декодируется как *имущество и скот*, что на наш взгляд, очень удачный вариант. Известно, что в степи практически отсутствовали товарно-денежные отношения и, в основном, существовал натуральный обмен. Согласно словарной статье «*қалыңмал*» – «*қүйеу жағаның қалыңдық үшін беретін мал*», т.е. именно скот [10]. Современный перевод оказался более удачным, так как при переводе

метафоры «*жыбырдың ішкі зәрі, суығы*», автор использовал эквивалент «*привкус ядовитой желчи*», что позволило сохранить экспрессивность данного выражения. Кроме того, лингвокультурема «*әменгер*» получила свое толкование.

Привкус ядовитой желчи был в этих сплетнях. Обычно такие разговоры заводят с целью перейти к открытому обсуждению насчет а м е н г е р а, нового мужа для вдовы, которого выбирает родня из близких членов семьи умершего [11, с. 40].

Рассмотрим еще один пример:

Ат кекілін кессең де, қатты айтып, ел өкпесін түгел жеткіз! – деп, Түсіпке өзі де ашумен сөйлеп сөйлеп, нық қайрат берді [6, 58 б.].

Иди хоть на разрыв, но доведи до него все, что тебе поручили! [7, с. 84].

«But tell him everything!» Baidaly added. «Speak your heart without reserve. We've been cowards long enough! Even if there is to be a rupture, convey everything that has been entrusted to you!» [8, p. 109].

Речь идет о древнем обычае казахов отрезать челки коней в знак демонстративного заявления «об окончательном разрыве дружественных, родственных и мирных отношений». Действие это дает понять сторонам, что «конь готов к бою, чтобы сразиться». Своеобразная словесная имитация этой ситуации, как подчеркивает А. Кайдар, сохранилась в языке. И этот процесс – «отрезание челок коней» - логически переосмыслен и перенесен к конкретным действиям человека в качестве мотива образования фразеологизма. В данном случае, и в прямом и в опосредованном вариантах, при переводе этнографического фразеологизма, использован прием калькирования, что в принципе, по образности и эмоционально-экспрессивной силе не уступает подлиннику. Однако в оригинале есть еще соматический фразеологизм «*өкпе айту/жеткізу*», при переводе которого был использован метод описания - *доведи до него все, что тебе поручили – convey everything that has been entrusted to you*, что привело к утрате национальной специфичности исходной единицы, передав лишь ее логическое содержание.

Итак, лингвистический путь изучения перевода, безусловно, являясь необходимым, не является совершенным для решения многочисленных переводческих проблем. Формальные трансформации, произведенные без учета сигнификативных коннотаций и фоновой информации, ведут к потере национально-культурной образности или даже к ее искажению.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Ахметжанова, З. К., Мусабекова, У. А. Антропонимы казахского и русского языков: функциональная мотивация. – Алматы : КазУМОиМЯ, 2006. – 128 с.

2 **Кульмагамбетова, А. Ж.** Языковая картина мира в антропонимах английского и казахского языков: автореф. дисс... канд. филол. наук. – Алматы, 2007. – С. 9.

3 **Копыленко, М. М., Ахметжанова, З. К.** Казахское слово в русском художественном тексте. – Алматы : Фылым, 1990. – С. 50.

4 **Кайдаров, А. Т., Керимбаев, Е. А.** Этнолингвистические аспекты казахской ономастики // Известия АН Каз ССР. Серия филологическая. – 1990. – № 3. – С. 3.

5 **Омарбекова, А. К.** Когнитивно-семантические и лингвокультурологические особенности антропонимических фразеологизмов: автореф. дисс... канд. филол. наук : – Алматы, 2006. – С. 26.

6 **Әуезов, М.** «Абай жолы»: роман-эпопея. – Алматы: «Жазушы», 1989. – Бірінші кітап, – 608 б.

7 **Ауэзов, М.** Путь Абая: роман-эпопея / Авторизованный перевод А. Никольской, Т. Нуртазиной, Л. Соболева. – Алма-Ата : «Жазушы», 1977. – Т. 1. – 600 с.

8 **Aueзов, M.** Abai. A novel, book one. Foreign Languages Publishing House. – Moscow, Library of Selected Soviet Literature. – 449 p. Translated from the Russian by L. Navrozov.

9 **Aueзов, M.** Abai. A novel, book two. Foreign Languages Publishing House. – Moscow, Library of Selected Soviet Literature. – 431 p. Translated from the Russian by L. Navrozov.

10 **Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі қазақ / Ред. Ысқақов А. Ы.** – Алматы, 1959. – 398 б.

11 **Ауэзов, М.** Путь Абая / пер. А. Кима. – Алматы : ИД «Жибек жолы», 2007. – Кн. 1. – 470 с.

12 **Ауэзов, М.** Путь Абая / пер. А. Кима. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2007. – Кн. 2. – 454 с.

13 **Ожегов, С. И., Шведова, Н. Ю.** Толковый словарь русского языка, 4-е изд.; доп. – М, 2000.

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 28.12.12.

К. К. Кәрімова

Фондық білімнің аударма үрдісіне әсері

С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 28.12.12 редакцияға түсті

К. К. Karimova

Background knowledge impact to the translation process

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 28.12.12.

Мақалада фондық білімнің аударма үрдісіне әсері туралы сөз болады.

The article is devoted to the problems of background knowledge impact to the translation process.

ӘОЖ 398.86:654. 197(574)

Б. С. Карипов

ТЕЛЕВИЗИЯЛЫҚ АЙТЫСТЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада Егемендікке байланысты айтыстардың жаңа түрін қарастырады, оның негізгі сипаттамасы телевизиялық трансляцияда анықталады, сонымен бірге айтыстардың өзекті мәселелері айқындалады.

Айтыс табиғатынан еркіндікті қажет ететін, тамыры еркіндікпен астасқан өнер болып келеді. Олай дейтін себебіміз, айтыс – ашық аспан табиғат аясында, яғни кең алаңда өтетін, әрі көременін талғамайтын, яғни бүкіл қоғам мүшесіне ортақ, айтысқа деген көңілдің ең жоғары мәртебесін иеленген көрерменнің қатысуымен орындалатын ұлттық құбылыс.

Бүгінгі таңдағы еркін өнер айтыстың таралуына байланысты дәл шешімін таппаған жақтары айтыс табиғатына қайтадан бір үнілуге шақыратын секілді. Қазіргі уақытқа дейін айтыс өнері түрлі түсті қалыпта «Жекпе-жек», «Айтыс-чемпионат», «Аламан айтыс», газет бетіндегі «Алаш ақыны» жазба айтысы, ғаламтор бетіндегі «Интернет-айтысы», күні кешегі «Жас ақындар жырлайды» телеайтысы, түрлі ақын-жазушылардың мерейтойларына байланысты, жыл сайын еліміздің елеулі оқиғалы күндеріне арнала ұйымдастырылып өтіп жатты. Жоғарыда аталып өткен айтыстардың қоғаммен байланысы телевизия, ғаламтор, газет беттері арқылы таралып жатса, кейбір айтыстардың радио арқылы да халыққа жетіп жатқандығы бүгінгі күні белгілі болды. Алайда айтысқа байланысты жоғарыдағы түрлі

қалыптағы айтыс бағдарламаларының баяндысы болмады. Тек қана арнайы ұйымдастырылған айтыстар, яғни «Жүрсіннің жүйріктерінің» қатысуымен, Жүрсін Ерманның тізгіндеуімен болатын айтыс жылына бір-екі мәрте ұйымдастырылып, халық есінде ұмытылмай, жадында қалуын, әрі халық қалауын суыттырмай жандандыра түсуіне септігін тигізгені анық. Сонымен қатар, күні бүгін осы жүйедегі айтыстардың халыққа таралуы тек радио арқылы жүзеге асып отырғаны бәрімізге аян.

Бүгінгі күнге дейін телеайтысқа байланысты арнайы зерттелімдер жүргізілмеген. Санаулы ғылыми еңбектерде телевизиялық айтысқа сипаттама берілгені болмаса кездеспейді. Телевизиялық айтыстың өмірге келу тарихына байланысты С. Оразалиннің: «Телевизиялық айтысты ұйымдастыру туралы ой ең алғаш 1971 жылдан басталды. Сол жылы «Қайнар көздің шабыттың» (авторы Сұлтан Оразалин, режиссері Ы. Қасымов) деп аталатын әдеби хабарда тұңғыш рет суырып салма айтыс ақыны Қ. Алтынбаевқа теледидар көрермендері ұсынған тақырыпқа табан астында өлең шығаруын өтінген едім. Ал екі ақынның телевизиялық айтысы алғаш 1976 жылы «Өнер көзі халықта» деген әдеби хабарда Манап Көкенов пен Мұқаш Байбатыров арасында өтті. Бүкіл халқымыз ерекше ден қойған «Айтыс» атты көп сериялы телехабар 1980 жылы республикалық II ақындар айтысынан жазып алынып көрсетілді. Бұл дайындықтар кең көлемді телевизиялық айтысты ұйымдастырудың мүмкіндігін ашып бергендіктен, мен оны Қазақ телевизиясының 1982 жылғы тақырыптық жоспарына «Айтыс» деген атпен кіргіздім.» [1, 17], – деген пікірінен жаңа айтыс түрінің емес, айтыс заман ағымына сай қоғамға таралуы қажеттілігінен туған телевизиялық немесе телеайтыстың алғашқы көрінісін байқаймыз. Алайда телеайтыстың алғашқы қазығын қағушы, идея иесінің қатарындағы тұлғалар сапында С. Оразалиннің қатысы жоқ екенін Ж. Ерман былай сипаттайды: «Алғашқы телеайтыс 1983 жылғы желтоқсан айында түсірілді.... Телеайтыстың идеясын ұсынып, оны ұйымдастырған, өткізу принциптерін белгілеген екі кісі. Бірі - ақын, сол кездегі тележурналист Темірше Сарыбаев. Екінші - драматург, теледидарда күні дейін ұзақ жыл қызмет атқарған Әділбек Таусаров. «Жалын» баспасынан шыққан «Мәңгі көктем» жинағының алғы сөзін жазған А. Бұлдыбаев «Айтысқа мұрындық болған С. Оразалинов» депті. Бұл-жаңсақ... Алғашқы телеайтыс «Бәйге» деп аталған екен. Жасымнан атқұмар болып өскен, мүшеге, бәйгеге шапқан маған бұл атау айтыс үшін қонымызсыз болып көрінді. Екінші телехабар «Айтыс» деген атпен өткізілді...» [2, 121- 122], – дейді. Жалпы, айтыс аясындағы осындай түрлі дау-дамайлардың өз шешімін таппайтыны, әр айтыс соңынан көңіл толарсыз істердің қоғамдық дауға ұласуы, айтыс аудиториясына кері әсерін тигізуі әлі күнге дейін жалғасып, айтыс PR-ның әлсіреуіне, айтыс пен халық арасындағы рухани үндестікке сызат түсіріп келеді.

Алғашқы телевизиялық айтысқа байланысты пікірлерді Ү. М. Есенбекованың 2003 жылы қорғалған *«Қазақ публицистикасы: ұлттық сана, салт-дәстүрлер*

мәселесі» ғылыми еңбегінен кездестіруге болады. Тәуелсіздік тұсындағы ұлттық сипаттағы телебулицистиканың бастаулары теледидар хабарларының ұлттық болмыс-бітімі сараланып, соның ішінде телеайтыстың заманына сай екшеленгенін байқауға болады. Ғалымның: «Соның ішінде айтқалы отырғанымыз -айтыс өнері хақында. Айтыстың күні туды. Оның шабытын асқақтатушылар да, шашбауын көтерушілер де бүгінге де аз емес. Ауылдан басталған айтыс Астанаға дейінгі аралықта айдарынан жел есіп, елдің қошеметіне бөленді. Өкініштісі, жаппай науқанға айналдыру. Қит етсе екі адамды айтыстырып қоюшылық та дендеп бара жатқандай. Халық та поэзия пырағын танудан қалып, ауылдың алты ауызымен айтысқа шығар жанға табынатын болды. Жас ұрпақ ақын деп танитын халге жеттік. Әрине, баршасына айтылған тұжырым емес. Бірақ, көпшілік жерде солай қалыптасып отыр.» [3, 113], – деген уақытына сай қисынды пікірінен айтыс жүрісінің жаңылғандығын аңғару қиын емес. Ғалымның *«Телевизиялық айтыс көрермендерді не үшін қызықтырады?»* деген сұраққа, «Ең алдымен айтыс өнері үлкен аудиторияны талап ететін өнер. Ал, теледидар аудиториясының ауқымы жағынан ең алдыңғы қатарда тұратын жаңа өнер түрі және де әрбір болып жатқан оқиғаны сол сәтте көрермендер тамашасына айналдыра білетін нағыз инпровизациялық өнердің түрі. Міне, осы екі қасиет олардың табиғи ұштастығын әу бастаң-ақ анықтап қойған», [3, 114], – деп хабарламалық, ақпараттық тұстарын ашып, айтыстың халықпен байланысын жаңаша пайымдайды. Ғалымның: ««Айтыс» хабарын әлі де жақсарта түсудің жолдарын ойластыру қажеті-ақ. Ең алдымен телевизиялық айтыстың миллиондаған телекөрермендеріне арналатындығы аса жауапкершілікті талап етеді. Айтыс түсіріліп жатқан залдағы көрермен негізгі көрермен емес, олар айтыс ақынына әсер етуші, қыздырмашы, дем беруші дәнекер ғана. Сондықтан хабар сәтінде көңіл түкпірінде әрқашанда миллиондар аудиториясы тұру керек.» [3, 114], – деген пікірінен айтыстың өз аудиториясының талғамынан шығатын телеайтыстың құрылу жүйесіндегі алғашқы көңіл аударарлық тұстары айқындалғанын түсінеміз.

1984 жылдан бастап көгілдір экраннан бір кесіліп, бір қосылып көрсетіліп келе жатқан айтыстың 1997 жылдан бастап билік үшін негізгі ақпарат көзі «Хабар» телеарнасынан көрсетіліп келе жатты. Алғашқы телеайтыстардың бірі – «Жекпе-жек» тікелей эфирде 2-3 сағат өтіліп, нағыз ақындық шеберлікті танытқаны, халықтың телефон арқылы дауыс беріп, өз жақтасына қолдау көрсеткен сәттері, жеңімпаз ақынды халық шешімімен анықтайтын мүмкіндіктер аталмыш айтыста кездескен еді. Бүгінгі кейбір айтыс ақындарының осы сипаттағы айтысты қалайтындығы да сезіліп жатады. 7 жылғы созыған телеайтыс 2004 жылы күзінен бастап «Хабар» арнасынан өз көрсетілімін тоқтатты.

Телевизиялық айтыстың жаңаша түрлерінің ең алғашқысы «Айтыс-чемпионат» деп басталды. «Айтыс – чемпионат» негізгі үш бөлімнен тұрды: таныстыру, тақырыпты айтыс, қайым айтыс. 2006 жылдың қыркүйек айында

бастау алған айтыстың бұл түрінің телеарналардан жүру уақыты 1 жыл. Телевизиялық айтыстың екінші түрі – «Аламан айтыс». «Аламан айтыс» – тұңғыш телевизиялық форматтағы ақындар айтысы. Бұл атауды ресми бекітіп алмай тұрып, басшылыққа хабар атына лайық деп тапқан бірнеше атау ұсындым. Сол уақытта Басқарма төрағасы болған белгілі журналист, танымал ел азаматы Нүртілеу Иманғалиұлы бағдарлама концепциясымен бірге «Аламан айтыс» деген жобамның атауын бекітіп берді. 2007 жылы 2-қыркүйектен бастап Республикалық «Аламан айтыс» тележобасы күллі қазақ даласына ұсыныла бастады», [4] – дейді жоба авторы Ертай Нүсіпжанов. «Аламан айтыстың» негізгі ережесі былайша танытылады: «...Бірінші бөлімге «танысу» аты беріліп, бұл бөлімде ақындар өздерін таныстырып сәлемдеседі. Екінші бөлімде «тақырып айтыс», яғни белгілі бір тақырып төңірегінде айтысу. Бұл бөлімде алдын ала дайындалған жеті тақырыптың біреуі таңдалады және ақындар осы тақырып төңірегінде берілген жеті минутта бір-бірімен айтысады. Үшінші бөлім «түре айтыс» деп аталады. Айтыстың негізгі бөлімі де осы. Ақындар өздеріне берілген он минуттық уақытта қарсыласын ақынды сөз және өнерде жеңуге тырысады. Төртінші бөлім «қайым айтыс» деп аталады. Бұл бөлімде ақындар берілген бес минутта қарсыласының өлеңінің бірінші екі жолын қолдана отырып жаңа бір төрттік, яғни шумақ құрып жауап береді.» [5, 90]. «Аламан айтыстың» қоғамға берері: *«Бұған дейін жастардың айтысқа деген қызығушылығы төмен болды. Бұл телевизиялық айтыстың, жарқ-жүрқ еткен жарықтың мазмұны да осы – халықты, жастарды өзіне тарту. Осы тұрғыда «Қазақстан» ұлттық телераисы өзінің діттеген мақсатына қол жеткізуде деп ойлаймын»* [6], - деп, асыға жеткізген болатын. Суыған игі істер артынан берілген Ж. Ерманның 2009 жылы «Заң» газетінде берген сұхбатында: «... Сол жер де – айтыс, көк те-айтыстың кесірінен қазір бұл айтыс тоқтап тұр. Қаңтардың 12 бастап «Хабар» арнасындағы, сосын «Қазақстандағы» «Аламан айтыс», сол сияқты «Қазақ радиосы» мен «Шалқар» арнасындағы аптасына үш рет беріліп жүрген айтыс та токтатылды.» [7, 8], – деуінен, бір қарағанда, айтыстың жиілігінен қоғамға кері әсерін әкелгенін аңғару қиын емес. Ғалым Қ. Асанов осындай қалыптағы айтыс түрлеріне: «... «Аламан айтыс», «Айтыс -чемпионат» сияқты тележобалардың өмірге келуі онсыз да тағдыры тәлкекке түсіп отырған өнер түрін мүлдем тұқыртып тастады. Бұл жобалар айтысты ұлттық сипатынан алшақтатып, еуропалық шоу-думан кейіпіне түсірді.» [8, 352], – деп баға береді. Алайда нақты себебі осы ма деген де, ойланатын тұстары да жеткілікті. Айтыстың да жаңа әлеумет ерекшеліктеріне бейімделуін уақыт талабы, жаңа қоғам заңдылығы сияқты стереотиптерді қабылдасақ, айтыстың өзгеруі керек. «Мен айтысты шоуға айналдыра алмай қажып жүрмін. Шоу деген, менің түсінігімдегі қызық-думан. Ал оның салмағы, астары өз алдына бөлек әңгіме... мен болсам,

айтысты шоуға айналдыра алмай сорлап келе жатырмын. Айтыс қатып қалған нәрсе емес. Айтыс заманға икемделіп, лайықталып, шапанын пиджакқа айырбастап, сәнді киім киіп, сақал-мұртын басуы керек қой енді. Қазір XVIII ғасыр емес, XXI ғасырдың басы. Айтыс өмір сүрем десе, өміршең болам десе, осы заманның технолоиясына, осы заманғы адамдардың мінез-құлқына, түсінігіне сай бейімделу керектігін» [9, 1] тағы ескерсек, жалпы айтысты жаңа қоғам түсінігіне сай қандай шоу-думаға айналдыру керек деген сұрақ туады. Айтыс айналасындағы қарама-қайшы пікірлердің негізіне үнілер болсақ, айтыс болмысына сай, «шындық пен жалған», «ашық пен жасырын» жатқан тұстардың тартысы сияқты бітпейтін диалектиканың көрінісі байқалады.

Айтысты ақпарат көзі ретінде тұтынушы халықты, қазіргі тілмен айтқандағы аудиторияның барлығын, айтыстың өмір сүруіне негізгі ықпалын тигізуші фактор деп санауымызға болады. Белгілі бір ортақ істер төңірегінде жұмылған мүшелердің де өзіне керекті ақпараттармен қорек қылатыны, ой жүйесін соған қарай икемдейтіні, дамитыны, сол арқылы қоғамға әсер ететіні сияқты үдерістер айтыс бойында да сақталған. Дж. Хоулманның: «Жалпылықты ерікті түрде қатысумен, ортақ мақсаттармен, бірлескен қорлармен, өзара байланыстылықпен және адалдықпен сипатталатын әлеуметтік әрекеттердің кез келген жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Көне гректер берген жалпылықтың немесе койнонияның осындай анықтамасы бес қағидаттар негізінде әзірленген: 1) қатысу ерікті негізде және ең бастысы, мәжбүрлеуден ерікті болуы тиіс; 2) қатысушылар ортақ мақсатпен байланған болуы тиіс; 3) қатысушыларда жалпыға ортақ бір нәрсе болуы тиіс: мысалы, бірлескен қорлар, құндылықтар немесе ортақ істер; 4) қатысушылар өзара байланыстылық немесе достық қалыпқа енгізіледі; 5) қоғамдық қатынастар адал әрі әділді қатынастар ретінде сипатталынуы тиіс. Ақпараттық ортақтық – жаңа ақпараттық ортаның құрамдас бөліктері болып табылатын әлеуметтік әлемдерді құру үшін ерікті негізде біріккен адамдардың жиынтығы деп білуге болады. Ақпараттық әлемдер айқын топтар мен қоғамдарға ұқсас», [10, 248-249] – деген пікіріне құлақ ассақ, айтыс аудиториясын жасаушы топтардың жоғарыда берілген қағидаттарға негізделетініне көз жеткізуге болады. Айтыстың бүгінгі күнге дейін белгілі бір әлеуметтік топтардың - жекелеген жанкешті мессенаттардың, демеушілердің көмегімен орындалып келгені белгілі. Осындай айтыстың қалыптық тұла-бойынан қоғамға таралатын ақпараттардың идеялогиялық әсері БАҚ-ты иеленуші биліктің көсегесін көгертпейтіні анық. Телеайтыс тарихындағы көрсетілген арналардың бүгінгі күні жүз пайызын биліктің қарамағында. Қандай айтыс болмасын, көрсетілімнен бұрын редакцияланып, жарамсыз тұстары алынып, цензурадан өтпейді. Телеайтыстың 27 жыл тарихындағы (бұл жерде айтыстың телеарнаға шыға бастаған кездегі уақыт) алғаш рет өкіметтің иелігімен өткен 2010 жылғы «Тәуелсіздік тағлымы» деп аталатын республикалық ақындар айтысының «Хабар» арнасынан толық

нұсқасы берілмей, таралуы керек тұстары ғана берілгенін тілге тиек еткен жөн. Бұдан шығатын қорытынды, айтыс ақпаратының пәрменділігі, қоғамға дүрсіліс енгізер қуаттылығы, күнделікті БАҚ ақпараттарынан басымдылығы, артықшылығын байқау қиын емес. Әрі айтыстың еркін жүруіне, еркіндік қырларына телевизияның кері әсерін тигізетіні байқалады. Қоғамдағы шынайы БАҚ таратын арналардың жоқтылығы, «Айтыс-жұрт аузында, көптің көзінше туатын шығармашылық процесс. Ол өзі телевизия табиғатына тура келетін өнер...» [3, 19] болғанмен, демократиялық құрылымның толыққанды орын алуына байланысты екенін ескерген де жөн.

Телеайтыс – айтыс тарихындағы алғашқы ақындар айтысының бүкіл Республика аумағына таралуына жасалынған алғашқы қадам. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы айтыстарды халыққа жеткізуде телеарналардың көмегі болған. «Жекпе-жек» айтысының тікелей эфирде өтуі халықтың дерлігімен қатысуы, дауыс беруі, кейіннен «Айтыс-чемпионат», «Аламан айтыстың» пайда болуы, бірақ баяндылықпен үндеспей ойландырады. Айтыс мұрағатындағы ең есте қаларлығы Ж. Ерман тізгініндегі айтыстар. Ж. Ерманның айтысының үстінділігі, біріншіден, ең жоғарғы айтыскер ақындар, ғылым докторлары, кандидаттары, яғни халық айызын қандыра айтыстардың ұйымдастырылуы, екіншіден, осы айтыстарда алты айлық, бір жылдық, екі жылдық топтамалық оқиғалардың дұрыс-бұрысы анықталып, халық алдында бағасы беріледі, талданады, сыналады, жалпы осы бойынша сөз таластырады, бұндай үлгілер кейін пайда болған телеайтыстардан өзінің алшақтығын, дәстүрлігінің жоғарлығын танытты, үшіншіден, бүгінгі күнге дейінгі немесе күнделікті телеайтыстардағы ақындардың жастығы, тәжірибелік, танымалдығы жағынан жетіспеушілігі кездеседі, оның ұйымдастыруындағы олқылықтар айтыс табиғатының түсінбеушілігін аңғартады, мысалы, «Жастар жырлайды» айтысына келер болсақ, айтысты ойын-сауық телебағдарламалар сапына енгізілуі, *«Жаңа көзқарастағы жас буынның орамды ойлары мен ұтымды пікірлері таласқа түсетін айтыс, тек қана аға буын ұрпақтың ғана емес, кейінгі буын жас ұрпақтың да назарына ұсынылады. Тәуелсіздік жылдарындағы табыстар мен өзгерістер де ақындардың жырында сөз болады»* [11] – деп түсіндіргенмен, бұндағы жасандылықтың басым екендігі, ең негізгі айтыстың публицистикалық, әлеуметтік қырлары ескерілмегендігін көрсеткен жөн. Бесіншіден, айтыс бүкіл қазақ халқына ортақ өнер болғандықтан, әркім өзінше жасағысы келеді, заман ығына көндіргісі келеді. Яғни елімізде айтысты ұйымдастыратын ортақ бір ұйымның қажеттілігі сезіледі. Уақыт жылдамдылығына сай айтыстың түрленуі, шынымен, айтыстың жаңа түрлері, нағыз телеайтыс пайда болатыны алдағы уақыттың еншісінде.

«...Өзінің бастауын бағзы дәуірлерден алатын айтыс өнерінің табиғаты теледидардан көрсетілгелі мүлдем кетті деу – ағаттық. Қазіргі айтыс

та бұрынғы айтыстардың дәстүрлі жолын жалғастырып келеді. Әрине, теледидарға түсіріп, көпшілікке ұсыну механизмі барысында пішіндік және уақыттық тұрғыдан біраз оңтайландырғаны, ықшаудауға бейімдергені рас. Бірақ, бұған қарап, өмірге айтыстың жаңа түрі – телевизиялық айтыс келді деп кесімді пікір айтуға болмайды ...» [8, 219], – дейді Қ. Асанов өз еңбегінде. *«Айтыс табиғатынан телевизиялық форматқа сай келеді ме?»* деген сұраққа келсек, телеайтыс термині дүниеге келгеннен бері өтілген айтыстардың баянсыздығы нәтижесінен аңғаруға болатын секілді. Телеайтыстың ең алғашқы атауының «Бәйге» деп берілуінде өзіндік сыры бар. Айтыс та – ат жарысы секілді. Шабандоз әрбір жарыс алдында атын қалай жаратса, айтыс болар бұрын айтыскер де айтар ойын жарактайды. Яғни уақыттың емі қажет. Екіншіден, «Бәйге» болар алдында бүкіл елге тарайтын хабардың жүруі осы істің маңыздылығын, бұқаралық сипатын алудағы қадам болса, айтыстың да осындай үдерістерден өтуі оның өзегі болып табылады. Халық жадында өз құндылығын жоғалпайтын Ж. Ерман айтысының ерекшелігі осында. Ең басты мәселе, *түрлі ақын-жазушылардың мерейтойларына байланысты, жыл сайын еліміздің елеулі оқиғалы күндеріне* арнала ұйымдастырылып өткен айтыстардың қоғамға телеарналар арқылы толық нұсқасымен жетуі. Еркін өнер айтыстың кеңістіктегі өзінің шынайы болмысымен жүруіне мүмкіндік беру – күн талабы. Бүгінгі күні айтысты тек суырып салмалық, шешендік өнер түрінде қарау тарлық етеді. Себебі, қазіргі күні айтыс тек «Азаттық» радиосынан, www.azzattyq.org сайтынан беріліп жүр. Неге?! Аталмыш радио мен сайт мұрағатында 2-3 жылдық көлемдегі айтыстардың түгелімен кездестіруге болады. Азаттық радиосын АҚШ-тың мемлекеттік конгресі (парламенті) қаржыландыратынын, негізгі насихаттайтыны универсалдық құндылықтар (адам құқықтары, сөз бостандығы, т.б.) екендігі мәлім. Аталмыш ақпарат ұйым өзінің негізгі миссиясын орындауда айтысты ұтымды құрал етіп алғандығы ойландырарлық жайт екенін ескерген жөн.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Оразалинов, С.** Мәдениет машақатсыз болмайды // Қазақ әдебиеті. – 1991. – 1 мамыр.
- 2 **Ерман, Ж.** Екі тізгін бір шылбыр. – Алматы : Атамұра, 2008. – 320 б
- 3 **Есенбекова, Ұ. М.** Қазақ телепублицистикасы: ұлттық сана, салт дәстүр мәселелері. Фил.док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Алматы, 2003.
- 4 Аламан айтыс. Пайда болуы. <http://ertai.dosym.kz/?p=333>
- 5 **Йылмаз, М.** Қазақ және түрік әдебиеттеріндегі айтыс жанры: типологиясы мен ерекшелігі. Ф. ф. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Алматы, 2010.

6 «Аламан айтыстың» эфирлік ғұмыры бітті ме? Немесе «Қазақстан» ұлттық арасындағы тосын. [.http://www.turkystan.kz/page.php?page_id=35&id=2545](http://www.turkystan.kz/page.php?page_id=35&id=2545).

7 **Ерман, Ж.** Айтыстан кетсем деп жүрмін! // Заң газеті, №15 (1438) 30 қаңтар, 2009.

8 **Асанов, Қ.** Айтыс өнерінің публицистикалық сипаты: Монография. – Астана : Фолиант, 2010. – 400 б.

9 **Ерман, Ж.** «Мемлекеттік мәселені стенографистка шешетін болғаны ма, сонда?...»// Жас алаш, 17 наурыз 2005.

10 **Holman, J. M.** An information commons Protection for free expression in the new information environment. Unpublished Ph.D Dissertstion. Indiana University, Bloomington. 1998.

11 Жастар жырлайды. <http://khabar.kz/kaz/programm/info/2549.html>.

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ. Материал 27.04.12 редакцияға түсті.

Б. С. Карипов

Некоторые вопросы телевизионных айтысов

Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана.
Материал поступил в редакцию 27.04.12.

B. S. Karipov

Some issues of televisual aitys

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.
Material received on 27.04.12.

В статье рассматриваются новые виды айтысов о Независимости, определяются их основные характеристики посредством телевизионных трансляций, а также раскрываются актуальные вопросы айтысов.

The article deals with the new types of aitys about Independence, the real characteristics of aitys are defined throughout the peculiarities of aitys spread among public through TV, and its topical issues are considered

УДК 81'1

Г. Н. Кенжебалина

КАЗАХСКИЙ ЭТНОС В АСПЕКТЕ ПОЛИКУЛЬТУРЫ И МНОГОЯЗЫЧИЯ

Статья посвящена исследованию казахстанского политического дискурса в разнообразных связях с тремя аспектами – с историей страны, с историей общественной мысли и историей словесного искусства.

В современной лингвистике выделяется особая отрасль – политическая лингвистика, цели, задачи и основные направления которой сформулированы А. П. Чудиновым (см. подр.: [Чудинов, 2003: 170-171]). На данном этапе своего развития политическая лингвистика получило широкое распространение.

В рамках современной политической лингвистики выделилось особое направление – политическая психолингвистика. В. Н. Базылев полагает неизбежным существование политической психолингвистики, изучающей взаимосвязь между менталитетом как образом мышления, языком и формами политического поведения человека: «Менталитет – это нечто, плохо поддающееся унифицированному образованию, воспитанию и исследованию. Менталитет – это неконтролируемая выплата национальной, бытовой и социальной среде, и в ней живут бессознательные модели поведения, жизненные установки, эмоции (чувства), представления о правильном и неправильном. Менталитет устойчив, замаскирован, живуч, агрессивен и овнешняется при первых признаках возможности игры на социальной сцене. Следовательно, основное внимание следует обращать не на психические состояния, а на психические ориентации, определяемые парами противоположностей: эгоизм – альтруизм, желаемое – действительное, зависимое – независимое и пр.» (Базылев: 2005: 5).

Термину *менталитет* противопоставляется *ментальность*. В словаре «Современной западной философии» встречаем следующее определение: ментальность – совокупность готовностей, установок и предрасположенностей индивида или социальной группы действовать, мыслить, чувствовать и воспринимать мир определенным образом. Она формируется в зависимости от традиций, культуры, социальных структур и всей среды обитания человека, и сама, в свою очередь, их формирует, выступая как порождающий сознание, трудноопределимый исток культурно-исторической динамики.

Политический дискурс может быть осмыслен в своих разнообразных связях с тремя аспектами – с историей страны, с историей общественной

мысли и историй словесного искусства. «Политический дискурс – некая семиосфера коммуникативных практик, которые могут рассматриваться и в реальном, и в потенциальном (виртуальном) аспектах. В реальном измерении – это дискурсные события, текущая речевая деятельность в определенном социальном пространстве, обладающая признаком процессности и связанная с реальной жизнью и реальным временем, а также возникающие в результате этой деятельности речевые произведения (тексты), взятые во взаимодействии лингвистических, паралингвистических и экстралингвистических факторов. В потенциальном измерении дискурс представляет собой семиотическое пространство, включающее вербальные и невербальные знаки, ориентированные на обслуживание некоторой коммуникативной сферы, а также тезаурус прецедентных высказываний и текстов. Помимо семиотического пространства, в потенциальное пространство дискурса входят также представления о типичных моделях речевого поведения и набор речевых действий и жанров, специфических для того или иного типа коммуникации» (Базылев 2005: 7).

Семиотическое пространство политического дискурса формируется знаками разной природы – вербальными, невербальными и смешанными. К вербальным знакам относятся слова, высказывания (политическая афористика), прецедентные тексты, к невербальным – знаковые или символические личности. Зачастую слова, относящиеся к сфере политики, таковыми уже не считаются. Из сознания народа исчезли образы, находившиеся в основе создания соответствующих слов: «Исследование языка позволяет заглянуть за кулисы производства образов, категорий, которые формируются в сознании народа, дает возможность увидеть мир так, как он представлен в языке» (Пименова 2005: 32). В данной статье предлагается анализ некоторых слов, обозначающих те или стороны политической жизни казахов. Сначала обратимся к истории народа Казахстана.

У каждого казаха было «три народа» – собственный род, род матери и род жены. Эти роды обеспечивали ему статус в обществе. Их интересы каждый кочевник должен был блюсти. Казахские жузы – это отражение триального деления, возникшего в эпоху военной демократии. Казахские легенды отражают сам механизм возникновения жузов друг за другом, они не были созданы единым волевым актом какого-либо органа.

Казахская ментальность слагается из менталитета кочевника и воина, пастуха и создателя мировых империй. В этом смысле она, благодаря консервативности патриархально-родового сознания, сродни ментальности кочевника эпохи скифов и гуннов до собственно казахского периода, начавшегося с XV в. Казахская ментальность не может быть осмыслена в отрыве от кочевой цивилизации, яркими представителями которой казахи и являлись. При этом, «учитывая сложный путь, пройденный нацией за

последние века, огромное качественное различие между традиционной культурой казахов и современным казахстанским обществом, достаточно проблемно говорить о каких-то напрямую проявляющихся в современной жизни неизменных чертах национального характера» (Менталитет казахов по народным преданиям и поэзии жырау).

Казахи как носители этнонима «казах» – народ молодой, с другой стороны, как представители родов, вошедших в новое этнополитическое образование XV века, – древний. Эта двойственность была залогом выживания степного народа, который, безусловно блюдя старые традиции, не уставал порождать новые явления. Одним из таких явлений стало движение «казаклык», сопровождавшее кочевое общество с архаических времен до позднего средневековья, когда слово «казак» превратилось в этноним.

Следует оговориться, что принята письменная форма «казак», а не «казак». Последнее словоупотребление – результат русской огласовки, когда было обращено внимание на почти полную фонетическую идентичность вышеприведенных слов, тогда решили провести между ними некий водораздел. Однако такое совпадение было не случайным, ибо русское казачество происходит от движения «казаклык», перенесенного на русскую почву за долгие годы тесного общения в эпоху Золотой Орды. Ведь русское казачество появилось позже, оно возникло в приграничных районах Руси, соседствующих с Великой Степью.

Казакком мог стать любой человек, – пишет Т. Султанов, – будь он тюрк или перс, рядовой кочевник – скотовод или принц крови в десятом поколении. Некоторое время казаками были, например, старший сын Тохтамыш-хана Джалал-ад-Дин, основатель государства кочевых узбеков шибанид Абу-л-Хайр, его внук Мухаммад Шейбани, чагатаиды Вайс и Сайд, султан Хусайн, владевший саблей, как никто из тимуридов, провел в казачестве не один месяц. Бабур вспоминает в своих знаменитых «Записках», как он «во время казачества» решил направиться из горной страны Масча к Султан Махмуд-хану. Здесь важно отметить, что человек, став казакком, мог перестать быть таковым и имел право вернуться в прежний статус, в свое общество, как это и сделали все перечисленные выше казаки из тогдашнего высшего света. Султан Хусайн и султан Сайд позднее стали государями каждый в своей стране. Мухаммад Шейбани и Захир-ад-Дин Бабур основали новые государства. Эти антропонимы – исторические имена указанных казахских политиков – относятся к числу важнейших ориентационных знаков казахстанского и не только политического дискурса, поскольку являются узловыми концептами в понятийной сетке, отражающей этот фрагмент казахстанской картины мира, и, будучи знаками с повышенной информативной емкостью, задают когнитивную парадигму, включающую, в частности, и набор типичных ролей и сюжетов, связанных с историей и культурой народа.

У казахов были эпические сказители или музыканты, повествующие о событиях общенационального масштаба, их принимали в гостях влиятельные люди, слушали и рядовые сородичи. Каждый казах знал имена своих предков до седьмого колена, историю их жизни, т.е. историю своего народа. Только понятие народа состояло для него из имен трех родов, от которых он происходил. Кочевник был «азаматом» – «гражданином», несшим обязанности перед народом и имевшим права. Рассмотрим подробнее языковые знаки, относящиеся к политической жизни Казахстана.

Политик как знаковое тело, по мнению В. Н. Базылева (2005: 21), существует в трех ипостасях:

а) политик как актер (Р. Познер) – исполняет роль, формирует имидж и подпрыгивает ему. Назовем наиболее узнаваемые «маски»: клоун (Жириновский); крепкий хозяйственник, смекалистый, работающий мужик (Лужков); режущий правду-матку грубоватый, бескомпромиссный вояка (Лебедь); студент-отличник (Кириенко); хозяин, царь (Царь Борис, САМ, самодержец);

б) политик как представитель группы; знак, метонимически замещающий группу. С этой функцией связана персонализация политических партий и движений – их в современной России так много, что названия перестают выполнять идентифицирующую функцию, но по именам лидеров легко опознаются: блок Рыбкина, движение Рохлина, партия Лебедя;

в) политик как знак (тоже метонимический) тех или иных политических взглядов, концепций, направлений. Эта знаковая связь наиболее явно выступает в предложениях тождества типа: Горбачев – это перестройка и гласность; Гайдар – это реформы.

В казахстанском лингвальном мире встречаются несколько иные роли и знаки, формирующие образ политиков. Казахский хан был выборным. Он избирался из нескольких претендентов – чингизидов в соответствии с их заслугами. «Харизматичность лидера и психологическое состояние толпы (массы) являются взаимодополнительными величинами или, скорее всего, зеркальными подобиями: они в равной мере аномальны/криминальны, для них в равной мере важно использование наглядных образов (так называемые процессы наложения и проекции) и ориентация на «автоматическое мышление». Если к этому добавить установку на повторяемость (событий) («грамматика убеждения основывается на утверждении и повторяемости, на этих двух главенствующих правилах») и на сакрализацию авторитета (составляющие которого суть убежденность и отвага) как на особые ценности, то основным в процессе взаимодействия харизматической личности и толпы оказывается обмен фантомными фактами и мультипликационным поведением» (Базылев 2005: 29).

Решающий голос имели влиятельные люди. Народ шел за такими влиятельными людьми, но демократия всегда предполагает влияние на

массы разными способами. Право голоса же всегда сохранялось за каждым человеком, и казахи использовали его. Каждый казахский воин-азамат не только имел право участвовать в выборах, но и был обязан делать это. В заранее назначенное место собирался весь народ – женщины и дети, мужчины – при полном вооружении.

С обсуждаемыми характеристиками семиотического пространства политического дискурса связано и то, что обычно определяется как конфликтный политический дискурс, по-особому преломляющийся в истории Казахстана. Когда выборщики представляли народу кандидатуру хана, у каждого было право без каких-либо ограничений высказать все, что знает о нем плохого, и никто не мог запретить ему это делать. Криками народ поддерживал или отвергал речи ораторов.

Кроме того, следует упомянуть, что у казахов существовал ряд обычаев, ограничивающих власть хана. Сразу после избрания хана народ разбирает все его имущество. Считалось, что таким образом каждый причащается к благодати, олицетворяемой новым ханом. Это напоминало хану, что у него нет теперь ничего своего, личных интересов, только лишь интересы всего народа. Затем скот возвращался хану в десятикратном размере, но это был уже дар народа казне. Подаренный скот был уже не личным имуществом хана, а государственным, используемым для осуществления государственных целей. Такой обычай назывался «Хан саркыты».

В истории казахского народа были также другие обычаи. «Хан талау» – конфискация народом имущества правителей второго уровня, проявивших себя глупыми и бездарными, трусливыми и подлыми. Для верховного правителя применялся ритуал «Хандыталакету» – «Отказ от хана», когда весь народ по согласию отселялся от неугодного хана. После совершения таких обрядов хан становился изгоем, изгнанником (см. книгу «Азбука казахской истории» М. Магауина).

Казахский эпос описывает специальный ритуал для выяснения, кто из двух повстречавшихся батыров лучше (условно мы назвали его «ритуалом первого выстрела»). Кочевая демократия обратной стороной имела представление об иерархии, охватывающей все стороны жизни, выражавшейся в понятиях «старший», «жолы үлкен» – «имеющий большую дорогу (большее право)». «Большая дорога» включала множество аспектов – возраст, положение в системе жуз-племя-род, заслуги, слава, авторитет, семейный статус, талант, материальное положение и т.д. (инициационный аспект этой иерархии рассматривается в отдельной работе). В традиционном обществе состязания конкурентов – батыров, акынов, кюйши и т.д. – становились основой для формирования духовной иерархии. В музыкальном состязании или состязании ораторов один из соперников раньше судей и зрителей замечал превосходство соперника и останавливал борьбу («сөзге тоқтаған»). По замечанию

И. Абишевой, сама эта способность «сөзге тоқтау» – «подчиниться слову, остановиться, подчиняясь слову» – отмечает духовный уровень человека»

Роль родословий – шежиры и их хранителей – шежириши, которые знали наизусть не только генеалогии, но и биографии, характер, деяния членов своего рода, в традиционной культуре казахов общеизвестно. В устной литературе кочевников особое внимание уделяется «тектілік» – благородству, происхождению человека, наличию у него «тек» – «корней», «происхождения». Настоящий казах обязательно «атадан туған» – «рожденный от ата» – предка, занимающего свое место в родословии – шежіре. Конечно, учитывается и упоминается возможность рождения «плохого от хорошего» и «хорошего от плохого», но это все же исключение, чем правило.

Политическая лингвистика – относительно новая, но интенсивно развивающаяся научная дисциплина, возникшая на стыке лингвистики с социологией и политологией и занимающаяся изучением специфики политической коммуникации. В Казахстане политическая лингвистика только рождается.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Базылев, В. Н.** Политический дискурс в России // Известия УрГПУ. Лингвистика. Выпуск 15.; Урал. гос. пед. ун-т; отв. ред. А. П. Чудинов. – Екатеринбург, 2005. – 242 с. – С. 5-31.

2 Менталитет казахов по народным преданиям и поэзии жырау. – Режим доступа: <http://www.tamyr.org.htm>

3 **Наурызбаев, З.** Культура кочевников и современный менталитет казахов. – Режим доступа: <http://www.kazakh.ru/talk/mmess.phtml?id=8139>

4 **Пименова, М. В.** Концепт *политика* и способы его репрезентации // Известия УрГПУ. Лингвистика. Выпуск 15.; Урал. гос. пед. ун-т; отв. ред. А. П. Чудинов. – Екатеринбург, 2005. 242 с. – С. 32-38. – Режим доступа: http://gendocs.ru/v40564/политическая_лингвистика_2005_15?page=2

5 **Чудинов, А. П.** Основные направления в политической лингвистике // Современная политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2003. – С. 170-171.

6 **Чудинов, А. П.** Новые исследования по политической лингвистике (2002 – 2004) // Известия УрГПУ. Лингвистика. Выпуск 15.; Урал. гос. пед. ун-т; отв. ред. А.П. Чудинов. – Екатеринбург, 2005. – 242 с. – С. 39-54.

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 24.12.12.

Г. Н. Кенжебалина

Мәдениет пен көп тілділік аспектісінде қазақ ұлысы

С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 24.12.12 редакцияға түсті.

G. N. Kenzhebalina

Kazakh ethnic group in terms of polyculture and multilingualism

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 24.12.12.

Бұл мақаланы автор Қазақстанның саяси бағыттын үш арна бойынша – елдің тарихы, қоғамдық пікір тарихы, ауыз әдебиетінің тарихын зерттеуге арнаған.

The paper considers research of Kazakhstan mass media discourse in three diversely directed aspects, which hare - the country's history, the history of social thought and the history of oral culture.

УДК 81'373.612.2

Г. Н. Кенжебалина

МЕТАФОРА КАК СПОСОБ ОПИСАНИЯ КОНЦЕПТА «КАЗАХСТАН»

Статья посвящена изучению концептуальных метафор в русскоязычном казахстанском дискурсе СМИ. Актуальность исследования заключается в возросшем интересе со стороны учёных к проблемам концептуализации социальной действительности в языке и, в первую очередь, в языке политики.

Наряду с формированием научного антропоцентрического подхода в современной лингвистике происходит смена принципов и методов исследования языкового материала. При антропоцентрическом подходе исследователя интересует не только язык, но и речемыслительная деятельность человека как субъекта и объекта познания и коммуникации. Исследование речемыслительной деятельности помогает полнее познать и понять отдельного человека и социум в целом, ибо в каждом своём высказывании индивид определённым образом обобщает, концептуализирует и оценивает действительность.

Способы представления действительности могут быть разными, поэтому высказывания об одном и том же объекте у разных людей могут не совпадать. В связи с этим изучение различных фрагментов языковой картины мира (идея, восходящая к учению В. Гумбольдта, Э. Сэпира – Б. Уорфа, Бодуэна де Куртенэ, А. А. Потебни, Л. В. Щербы) становится одним из перспективных исследовательских направлений (Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, В. З. Демьянков, А. А. Залевская, Ю. Н. Караулов, А. А. Леонтьев, В. В. Петров, А. Д. Шмелёв и др.). В рамках этого направления активно исследуется национально-культурная специфика картины мира, поскольку видение мира и его оценка у носителей разных языков не идентичны. Анализируя иную культуру, мы можем лучше понять и изучить себя.

Большой интерес у лингвистов вызывает вопрос реконструкции категориальных структур, опосредующих восприятие и осознание одной нации другими (Г. Гачев, Й. Коженевска-Берчинска, Ю. А. Сорокин, Н. В. Уфимцева и др.). Дискуссиям по поводу представления национального «себя» (фактор адресанта) и «образа другого» (фактор адресата), функционированию в данном контексте разнообразных (социальных, национальных, идеологических и иных) стереотипов посвящаются множество публикаций (А. К. Байбурин, В. И. Карасик, В. В. Красных, В. А. Маслова, Ю. Е. Прохоров, Г. Г. Слышкин, Ю. А. Сорокин, Ю. С. Степанов, С. М. Толстая и др.).

Современные лингвистические исследования проявляют повышенный интерес к реконструкции политических концептов посредством анализа определённых способов и средств их репрезентации в языке, одним из которых является концептуальная метафора. Статья посвящена изучению концептуальных метафор из исходной сферы «Человек», которые употребляются в русскоязычном казахстанском дискурсе СМИ для описания конечной сферы «Казахстан».

Актуальность такого исследования заключается в возросшем интересе со стороны учёных к проблемам концептуализации социальной действительности в языке и, в первую очередь, в языке политики. Изучение метафоры в качестве одного из главных способов упорядочивания знаний о сфере общественных отношений на материале казахстанского политического дискурса выступает одним из приоритетных направлений современных концептуальных исследований в рамках когнитивной лингвистики.

Объект проводимого исследования – концептуальная метафора, то есть репрезентация конечной сферы «Казахстан» метафорическими номинациями из исходной сферы «Человек» в русскоязычном казахстанском дискурсе СМИ. Предмет исследования – конструкции с включенными метафорами, имеющими эксплицитно или имплицитно выраженную семантическую принадлежность к социальной сфере, в

текстах современных СМИ Казахстана. Концептуальная метафора является одним из наиболее продуктивных средств интерпретации языковой реальности, инструментом организации опыта человека и, как следствие, фрагментом языковой картины мира. Системы концептуальных метафор, функционирующие в языке, представляют собой обобщенный опыт взаимодействия человека с окружающим миром – как с миром объектов, так и с обществом. Такие системы позволяют структурировать, оценивать и объяснять окружающую действительность.

Цель работы состоит в выявлении, систематизации и описании средств и способов вербализации антропоморфной концептуальной метафоры в дискурсе СМИ при переносе наименования в сферу метафорической экспансии «Политика». Материалом для исследования послужили тексты русскоязычных СМИ Казахстана (Общенациональная ежедневная газета, Казахстанская правда, Астана, Литер) 2011-2012 гг.

Методология исследования сложилась под воздействием работ ведущих российских (Н. Н. Болдырева, В. И. Карасика, В. В. Колесова, Е. С. Кубряковой, В. А. Масловой, М. В. Пименовой, В. Н. Телия) и зарубежных когнитологов (А. Вежбицкой, Х. Бальдауф, Дж. Лакоффа, М. Джонсона, Ф. Н. Джонсон-Лэрда, З. Кёвечеша), в том числе и занимающихся изучением концептуальной метафоры в политическом тексте и текстах СМИ (Ф. Риготти, К. Шефнер, О. Экеля, А. Н. Баранова, О. А. Гришиной, Д. О. Добровольского, О. А. Куданкиной, О. Г. Орловой, А. Б. Рясосова, Н. А. Санцевич, Ю. Н. Точиной, А. П. Чудинова, О. А. Шаовой).

В лингвистике весомый вклад в изучение метафоры внесли многие известные учёные М. Блэк, Х. Вайнрих, В. В. Виноградов, В. Н. Вовк, В. Г. Гак, К. Д. Жоль, Э. Кассирер, О. Н. Лагута, М. В. Никитин, В. В. Петров, Г. Н. Склярская, В. Н. Телия, В. К. Харченко и др. Первое наиболее известное и значимое исследование сущности метафоры было проведено ещё античным учёным Аристотелем. Аристотель понимал метафору как сокращённое сравнение, из которого исключено указание на общий признак сравниваемых объектов.

Сравнительная теория метафоры очень долго была основополагающей как в риторике, так и в лингвистике в целом. В современной лингвистике среди традиционных дисциплин интерес к метафоре проявляют в первую очередь стилистика и лексикология и лексикография, которые рассматривают её в качестве главного, наравне с метонимией, средства вторичной номинации. Однако если для стилистики метафора есть главное средство для создания образности, то лексикология и лексикография рассматривают метафору как средство пополнения словарного запаса языка (Арутюнова 1999: 296). Во второй половине XX в. появилась новая трактовка феномена метафоры, связанная с когнитивным направлением в исследовании языковых единиц.

Сегодня в современной лингвистике применяется когнитивный подход к изучению языковых единиц, в том числе и метафоры. Широко известны когнитивные исследования таких учёных, как Дж. Лакофф, М. Джонсон, Ф. Н. Джонсон-Лэрд, Р. В. Лэнекер, В. Б. Касевич, Е. С. Кубрякова, Ю. С. Степанов, Е. В. Рахилина, Э. Рош, Дж. А. Фодор и др.

С позиций когнитивной лингвистики, основателями которой считаются американские учёные Дж. Лакофф и М. Джонсон, метафора рассматривается не как средство украшения речи. Метафора от природы присуща человеческому мышлению и познанию, и само человеческое мышление метафорично уже по своей сути (Lakoff, Johnson 1980: 6). В аспекте когнитивного подхода анализируются концептуальные метафоры. Они так называются из-за того, что существуют одновременно в двух концептуальных сферах – сфере-источнике и сфере-мишени. Особо следует выделить теорию метафорического моделирования, возникшую в Соединенных Штатах Америки (М. Джонсон, Дж. Лакофф, Р. Лэнекер (Лангакер), А. МакКормак, Ж. Фоконье, М. Тернер и др.) и успешно развиваемую российскими филологами (А. Н. Барановым, В. З. Демьянковым, Ю. Н. Карауловым, И. М. Кобозевой, Е. С. Кубряковой, А. П. Чудиновым и др.).

Вслед за американским лингвистом венгерского происхождения З. Кёвечешом, «... метафора дефинируется как понимание одной концептуальной сферы в терминах другой концептуальной сферы» (Kövecses 2002: 4). Эти две сферы, на стыке которых и существует метафора, получили такие наименования, как «source domain» («сфера-источник») и «target domain» («сфера-цель») (Lakoff, Johnson 1980). Первому понятию соответствуют также термины «исходная сфера», «донорская зона», второму – «сфера-магнит», «конечная сфера» и «реципиентная зона».

Концептуальная сфера (А) является концептуальной сферой (В), которую называют концептуальной метафорой. Концептуальная метафора основывается на двух концептуальных сферах, в которых одна сфера понимается в терминах другой сферы. Термин «концептуальная сфера» понимается как часть концептуальной системы. Концепт считается центральным термином в когнитивной лингвистике. Аккумулируя определения разных авторов, можно предположить, что концепт – это совокупность всех представлений, ассоциаций и знаний человека относительно какого-либо опыта (явления, действия, процесса, предмета, объекта), которые существуют в сознании человека или в его ментальном мире (Кубрякова 1996; Рахилина 2000; Пименова 1999, 2001 и др.).

Концептуальные метафоры образуются на основе определённых когнитивных моделей, которые являются культурными мыслительными моделями, которые влияют и определяют картину мира определённого языкового сообщества. Одна когнитивная модель охватывает некое

множество лексем, которые по данной схеме связывают конечную и исходную концептуальные сферы.

Если связь между двумя сферами сопряжена с метафорическим переосмыслением, то тогда реализуется метафорическая модель, под которой в настоящей работе вслед за А. П. Чудиновым понимается «существующая или складывающаяся в сознании носителей языка схема связи между двумя понятийными сферами, которую можно представить определённой формулой: ‘X – это Y’» (Чудинов 2003: 64). Изучение метафорического моделирования окружающей действительности представляется перспективным, о чем свидетельствуют многочисленные диссертационные исследования, освещающие особенности различных фрагментов метафорической картины мира: политической (Вершинина 2002; Каслова 2003; Ряпосова 2002; Феденёва 1998), экономической (Колотнина 2001), медицинской (Мишланова 2002), художественной (Борковец 2003; Чес 2000). Ряд работ посвящен метафорическому моделированию образа одной нации в картине мира другой нации (Гришина 2004; Каслова 2003; Куданкина 2005; Орлова 2006; Санцевич 2003). Сопоставительные исследования метафорической репрезентации мира помогают выявлению универсальных и национально специфических метафорических моделей, что позволяет лучше понимать ментальный мир человека и общества, с одной стороны, и особенности национального сознания, с другой.

Обращение к дискурсу масс-медиа при изучении метафорического моделирования обусловлено тем, что именно СМИ обеспечивают общество информацией, благодаря которой формируются определённые знания и убеждения. Ученые, занимающиеся дискурсом СМИ, пытаются выяснить, каким образом он конструирует мировидение типичного представителя той или иной культуры (Т. ван Дейк, Е. И. Шейгал и др.). Языковые причины вариативного представления действительности в рамках прессы объясняются вариативностью используемых СМИ языковых средств, активизирующих в сознании адресата определённые комплексы сведений и соответствующей оценки.

Концепт *Казахстан* вербализуется в текстах печатных СМИ с помощью таких репрезентантов, как *Казахстан, Республика Казахстан (РК), Астана, республика, страна, государство, Великая степь, казахский, казахстанский, казахстанец*. И это далеко не полный список возможных актуализаторов исследуемого концепта. Казахстан и его политическую деятельность можно уподобить человеку, и тогда реализуется антропоморфная метафорическая модель, на базе которой в текстах СМИ образуются соответствующие антропоморфные концептуальные метафоры.

При описании семантических особенностей антропоморфных моделей используется понятие «фрейма». Фрейм – это фрагмент языковой картины

мира, структурирующий соответствующие концептуальные сферы и модели. То есть фрейм представляет собой «описание типизированной ситуации» (Баранов 1991: 188). Фрейм «Казахстан – человек» включает в себя несколько слотов. Остановимся на трёх из них, избрав их по принципу «самые частотные».

Слот «профессия» многочисленен. В него входят признаки «деловой человек» (*Появились визитные карточки Астаны: резиденция президента страны Акorda и казахстанская «Эйфелева башня» – Байтерек. Казахстанская Правда. 10.07.2012*), «спортсмен» (*Подчеркивалось, что благодаря мудрой и дальновидной политике Президента Нурсултана Назарбаева Республика Казахстан заняла прочную позицию на мировой арене. Литер. Общенациональная ежедневная газета. 12.12.2012*), «нефтедобытчик» (*Сроки добычи нефти на месторождении Кашаган больше переноситься не будут: первую морскую нефть Казахстан получит ранней весной будущего года, а уже к концу июня 2013 года консорциум выйдет на коммерческие объемы добычи сырья. Литер. Общенациональная ежедневная газета. 12.12.2012*), «политик» (*И это очевидно, так как создание условий для открытого межкультурного, межрелигиозного диалога является одним из ключевых вопросов внутренней и внешней политики Казахстана. Казахстанская Правда. 10.07.2012*), «учитель» (*Республика Казахстан ставит весьма амбициозные задачи индустриально-инновационного развития сельскохозяйственной отрасли, технического и технологического перевооружения сельхозпроизводства, перехода страны на международные стандарты качества. Астана. 11.12.12*).

Слот «близкий человек и родственник» формируется признаками «родитель» (*Об Акселеу Сейдимбеке говорили как о человеке с горячим сердцем, настоящим патриоте, славном сыне Великой стены. Казахстанская Правда. № 431-432. 12.12.2012*), «(молодой) наследник» (*Прибывающие из ближнего и дальнего зарубежья многочисленные делегации не только восхищаются ансамблями, но и знакомятся с богатым историческим наследием молодой республики. Казахстанская Правда. 10.07.2012*), «(гостеприимный) хозяин» (*В июне Астана принимала гостей и участников фестиваля искусств традиционных исполнителей тюркоязычных стран им. Коркыта. Астана. 11.12.12*), «сосед» (*В то же время подобного рода мероприятия демонстрируют приверженность казахстанцев к идеалам мира, дружбы, согласия и добрососедства. Казахстанская Правда. 10.07.2012*).

Слот интерперсональных отношений формируется признаками «победа в конкурсе» (*Наглядным примером тому может служить победа Астаны в конкурсе на проведение «ЭКСПО-2017». Общенациональная ежедневная газета. 12.12.2012*), «политическое и экономическое сотрудничество» (*В ходе вечера гости выражали народу Казахстана свои наилучшие пожелания*

дальнейшего процветания и стабильности, подчеркивая высокий потенциал политического и экономического сотрудничества между нашей республикой и их государствами. Общенациональная ежедневная газета. 12.12.2012), «независимость» (*Аким области Елжусин Сагиндиков ... отметил, что в текущем году в честь 20-летия Независимости страны в области будут проведены 20 ярких, значимых по своему содержанию мероприятий. Казахстанская Правда. 26.03.2011*), «суверенитет» (*Очевидный факт: в том, что за сравнительно небольшой период своего суверенитета Республика Казахстан добилась выдающихся успехов в политической, экономической, культурной отраслях развития, есть немалая заслуга молодежи – любознательной, целеустремленной, напористой. Литер 12.12.12*), «популярность» (*Принимая во внимание растущую популярность Астаны, равно как и Астанинского экономического форума, можно констатировать, что набирает силу авторитет нашей молодой столицы в международном сообществе. Казахстанская Правда. 10.07.2012*), «авторитет» (*В свою очередь рост авторитета Астаны является следствием высоких темпов социально-экономического развития и процветания всего Казахстана. Казахстанская Правда. 10.07.2012*).

Концептуальные метафоры существуют одновременно на нескольких уровнях: в определённом контексте, тексте и дискурсе. Контекст позволяет читателю дешифровать употреблённую автором публикации метафору. В тексте метафора является частью определённой метафорической системы данного текста. В одних случаях в тексте происходит многоаспектное развёртывание одной модели, которая приобретает функцию доминанты, в других – наблюдаются единицы разных метафорических моделей. Каждая метафорическая модель имеет сложную семантическую структуру и состоит из множества элементов. К структурно-семантическим свойствам метафорических моделей относятся иерархическое устройство, пересеканность с другими моделями, полевая структура модели и её фреймовая организация. Любая метафорическая модель обладает также набором функциональных свойств: частотностью, продуктивностью и доминантностью.

При употреблении в тексте метафор одной модели между метафорами могут возникать семантические отношения развёртывания и усиления. Метафоры разных моделей могут вступать также друг с другом в отношения синонимии, омонимии и антонимии (ср.: *Оглядываясь на недавнее прошлое, можно констатировать, что нам удалось достойно выйти из очень непростого периода девяностых годов. И в настоящее время республика стоит на пороге новых свершений. Наступает новая эпоха – эпоха уверенности в завтрашнем дне, самых смелых амбициозных планов и процветания нашего Казахстана. Мы живем в современном демократическом государстве, которое уверенно смотрит в будущее.*

Многого уже удалось достичь. Но еще больше свершений ожидает всех нас впереди. Образно говоря, предстоит укрепить «несущие конструкции» нашей **страны** – независимость, единство и развитие. И все это во многом зависит от молодого поколения. Очевидный факт: в том, что за сравнительно небольшой период своего суверенитета **Республика Казахстан** добилась выдающихся успехов в политической, экономической, культурной отраслях развития, есть немалая заслуга молодежи – любознательной, целеустремленной, напористой. Молодые казахстанцы искренне верят в светлое будущее нашего **государства!** Литер. 12.12.12).

Принадлежность к уровню дискурса определяется тем, что метафора является продуктом того общества, в котором она была порождена. Поэтому метафора всегда несёт на себе отпечаток культуры, истории, традиций и опыта того общества, в языковом и культурном пространстве которого она находится. Именно поэтому для расшифровки некоторых политических метафор нужно обладать набором фоновых знаний о ситуации в данной стране, знать политических деятелей и партии, историю и культуру страны в целом (ср.: *Фестиваль искусств ... проходил по трем номинациям: кобыз, духовые и смычковые инструменты. Его основная цель – сохранить музыкальное наследие Коркыта как общее достояние тюркоязычных народов. Мы хотим развивать традиционные школы кобыза в нашей стране, выявлять талантливую молодежь и давать ей возможность совершенствовать свое мастерство.* Астана. 11.12.12).

В казахстанском дискурсе СМИ концептуальная метафора выполняет различные функции, но ведущей является когнитивная функция, то есть функция переработки и упорядочивания информации. Проводимое исследование позволяет лучше понять, насколько метафорическое моделирование образа одной нации в концептуальной картине мира иного социума влияет на установление взаимопонимания между народами. Рассматривая систему ведущих ценностей и символов, коллективных представлений (национальных стереотипов) различных наций, мы можем увидеть со стороны целостный образ «другой» или «своей» страны. Национальные стереотипы выступают своего рода «понятийными орудиями», отражающими прошлый опыт общества, и способствуют увековечению этих способов в силу таких своих свойств, как схематичность, устойчивость, консервативность.

Присущее человеку антропоморфное видение мира объясняет факт концептуального представления о государстве как о живом существе, обладающем свойствами и характеристиками человека. Рассматривая отношения между странами сквозь призму данной метафоры, казахстанские СМИ, тем самым, невольно задают общую установку «повествования» о

позиции Казахстана на международной арене. Персонификация Казахстана обуславливает особую категоризацию данного фрагмента действительности. Отношения между странами воспринимаются как отношения между людьми. К взаимоотношениям Казахстана и России и Америки, Казахстана и Европы, Казахстана и Америки казахстанские газеты постоянно применяют концептуальную метафору внутрисемейных, дружественных отношений. Активно разрабатываются метафорические модели КАЗАХСТАН и РОССИЯ – это ДРУЗЬЯ/ СОСЕДИ/ РОДСТВЕННИКИ и КАЗАХСТАНСКО-РОССИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ – это СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ. При этом Казахстан устойчиво воспринимается с позиций НЕЗАВИСИМОЙ, СУВЕРЕННОЙ и НЕЗАВИСИМОЙ РЕСПУБЛИКИ.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Аругюнова, Н. Д.** Язык и мир человека. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 895 с.
- 2 **Баранов, А. Н., Караулов, Ю. Н.** Русская политическая метафора. Материалы к словарю. – М., 1991. – 193 с.
- 3 **Гришина, О. А.** Актуализация концепта АМЕРИКА в современном русском языке (на материале публицистических текстов): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Архангельск, 2004. – 23 с.
- 4 **Колесов, В. В.** Концепт культуры: образ-понятие-символ // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Сер. 2. «История, языкознание, литературоведение». – 1992. – Вып. 3.– С. 30-40.
- 5 **Куданкина, О. А.** Актуализация концепта *Германия* в российской публицистике
- 6 **Кубрякова, Е. С.** Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов. – М. : МГУ, 1996. – С. 90-93.
- 7 **Опарина, Е. О.** Концептуальная метафора // Метафора в языке и тексте. – М. : Наука, 1988. – С. 65-77.
- 8 **Орлова, О. Г.** Актуализация концепта RUSSIA (РОССИЯ) (на материале американского еженедельника NEWSWEEK): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2005. – 22 с.
- 9 **Рахилина, Е. В.** Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. – М. : Русские словари, 2000. – 413 с.
- 10 **Пименова, М. В.** Этногерменевтика языковой наивной картины мира внутреннего мира человека. – Кемерово, Landau: Кузбассвузиздат, Verlag Empirische Paedagogik, 1999. – 262 с. (Серия «Этногерменевтика и этнориторика». Вып. 5).
- 11 **Пименова, М. В.** Концепты внутреннего мира (русско-английские соответствия): дис. ... д-ра филол. наук / Марина Владимировна Пименова. – СПб., 2001. – 497 с.

12 **Чудинов, А. П.** Политическая лингвистика (общие проблемы, метафора). – Екатеринбург, 2003. – 194 с.

13 **Шаова, О. А.** Россия и Франция: национальные стереотипы и их метафорическая репрезентация (на материале французских и российских газет): автореф. дис. ... канд. филол. наук / Оксана Александровна Шаова. – Екатеринбург, 2005. – 20 с.

14 **Johnson-Laird, P. N.** Mental Models (Towards a Cognitive Science of Language, Inference and Consciousness). – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 318 p.

15 **Lakoff, G., Johnson, M.** Metaphors We Live By. – London: The University of Chicago Press, 1980. – XIV. – 242 p.

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 24.12.12.

G. N. Kenzhebalina

Метафора концептінің бейнелеу тәсілі «Қазақстан»

С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 24.12.12 редакцияға түсті.

G. N. Kenzhebalina

Metaphor as a way for describing concept “Kazakhstan”

Pavlodar State university named after S. Toraiyrov, Pavlodar.
Material received on 24.12.12.

Бұл мақала Қазақстандық орыс тілді БАҚ-тағы концептуалдық метафораларды зерттеуге арналып отыр. Бұл зерттеудің өзектілігі әлеуметтік тілдің концептуалдық мәселесі, әсіресе, тіл саясатына байланысты ғалымдар тарапынан қызығушылық артуында болып отыр.

The article covers conceptual metaphors in the Russian language Kazakhstan mass media discourse. The urgency of the research consists in increased scientific interest to the problems of conceptualization of social reality in language and in the first place in the language of politics.

ӘОЖ 81' 373

Г. К. Кенжетеева

НЕМІС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨРУ МӘНДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ «ТІЛ - ЭТНОС - МӘДЕНИЕТ» ҮШТАҒАН МӘСЕЛЕСІ ТҮРҒЫСЫНАН СИПАТЫ

Автор мақалада неміс және қазақ тілдеріндегі көру мәнді фразеологизмдер және олардың «тіл-этнос-мәдениет» үштаған мәселесі түрғысынан сипатын қарастырады.

Тіл – этнос – мәдениет ұғымдары бір-бірінен ажырағысыз, бір бірімен тығыз байланысты. Тіл – мәдениеттің ажырамас құрамдас бөлігі. Тілде ұлттың дүниетанымы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, ұлттық мәдениеттің ерекшеліктері, рухани өмірі көрініс тапқан.

Тіл білімінде тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, мәдениетті тіл арқылы зерттеу мәселелерін алғаш рет ғылыми теориялық деңгейде В. фон Гумбольдт зерттеді [1]. В. Гумбольдтың материалды және рухани мәдениеттің ұлттық сипатының тілде көрініс табатыны, тілдік белгіге ішкі форманың тән екендігі, тілдің адам мен қоршаған орта арасын байланыстыратын дәнекерші қызметі жөнінде ғылыми негіздемелері мен ұстанымдары А. Потебня, Р. Якобсон, Н. И. Трубецкой, Д. С. Лихачев еңбектерінде өз жалғасын тапты.

Осы аталған ғалымдар еңбектерінде мәдениетті тіл арқылы зерттеу қажеттігі ылғи да көрініс тауып, лингвомәдениеттанудың даму негіздері қалыптасты десек қателеспейміз. Э. Бенвенист тіл, мәдениет, адамның жеке тұлғасы үштағаны негізінде басқа лингвистика туындауы мүмкін екенін атап көрсеткен болатын [2].

Лингвомәдениеттану тілде көрініс тауып орныққан халық мәдениеті көріністерін зерттейтін лингвистика мен мәдениеттанудың тоғысуында пайда болған пән ретінде анықталады [3].

Қазір лингвомәдениеттанудың диахроникалық, салыстырмалы, салғастырмалы, лексикографиялық, жеке әлеуметтік топ пен этностың лингвомәдениеттануы т.с.с. салалары және мектептері (В. Н. Телия, Ю. С. Степанов, Н. Д. Арутюнова, В. В. Воробьев және т. б.) айқындалып, негізгі түсініктері, зерттеу нысаны мен пәні, мақсат-міндеттері белгіленді. Лингвомәдениеттанудың басты міндеті – тіл мен мәдениеттің өзара қатынасын қазіргі заман мәдени-ұлттық сана-сезім түрғысынан қарастырып және оның тілдегі көрінісін зерттеп, сипаттау.

Қазақ тіл біліміндегі тілдік белгілердің ұлттық-мәдени астарын Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейсов, Р. Смағұлова, А. Ислам және т. б. ғалымдар зерттеді. Бұл ғалымдардың еңбектерін Қазақстандағы этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың пайда болуының алғы шарттары десек қателеспейміз. Тіл мен мәдениеттің өзара қатынасы мәселесі соңғы жылдары лингвомәдениеттану ғылымы ұстанымдары негізінде зерттеле бастады. Тілді мәдениеттен бөліп қарастыру мүмкін де емес. Өйткені тілде ұлттың дүниетанымы, әдет-ғұрпы, дәстүрі, рухани өмірі көрініс тапқан.

Тіл мен ұлт мәдениеті бір бірімен өте тығыз байланыста, бір-бірінен ажырағысыз екені белгілі. Ол туралы А. Ислам: «Тіл мен мәдениет қоғамдағы тарихи өмір сүру үрдісінде бір-бірінен ажырағысыз. Өйткені тіл мәдени контекстсіз, ал мәдениет өзінің құрылымында тілсіз толыққанды жүйе ретінде қабылдануы мүмкін емес» деген пікір айтады [4, 246.].

Тіл – өз халықының менталитетін, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын, сол сияқты әлемнің ерекше мәдени бейнесін қабылдайтын адам тұлғасын қалыптастырушы мәдениет аспабы [3, 16-18 бб.].

Мәдениет құндылықтарын, әлеуметтік мәндерді негізгі жеткізуші әрі қуатты тасымалдаушы болғандықтан, қоғамда мәдениет пен тілдің орны ерекше, қоғамдық қатынастардың (яғни әлеуметтік топтар, ұлттық-этностық құрылымдар ішінде, олардың өзара қатынастарында) тиімді үйлестірушісі және реттеушісі болып қызмет етеді. Тіл бүкіл көп қырлы мәдениетті, барлық аса күрделі қоғамдық лексикалық және семантикалық тұрғыдан қамтуға қабілетті тұтас әлемді танытады.

Мәдениет – әлемді қабылдау құралы, сондай-ақ сол әлемнің құрылымы. Онда әр халықтың тарихының өзгешелігін танытатын бірегей, айрықша сипат бар.

«... Баршамыз тілмен, сол тілде ата-бабамыздан жеткен мәдениетпен тәрбиелендік. Біз ана тілді де, төл мәдениетті де, туған жеріміз бен уақытымызды да таңдаған емеспіз. Бүкіл сыртқы және ішкі әлемді қамтыған баға жеткісіз сыйды алып, басты іске – басқа адамдармен араласып, құраласуға ұмтыламыз, өйткені кісі тірі жан иесі және адамдардың арасында өмір сүреді» [5, 24-25 бб.].

Адамдардың материалдық тұрмыс тіршілігі, қоршаған ортасы және рухани ой-өрісі бір-бірімен тығыз байланысты. Сондықтан бұл бірлік мәдени өмір сүру заңдылықтарына сай, сол ұлттың өз менталитетін айқындайды. Тілде сақталып келген бейнелі, метафоралы тіркестер, әсіресе фразеологизмдер халық менталдығынан хабардар етеді. Фразеологизмдер тек қана тілдің өткен тарихына ғана емес, сол сияқты сол тілде сөйлейтін ұлттың да тарихы мен мәдениетіне үңілуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар фразеологизмдер халықтың рухани мәдениетінен туындап, тілдегі

көрініс тапқан құбылыс болғандықтан, оларды салыстыра және салғастыра қарастырудың мәні ерекше.

Мәдени-ұлттық дүниетанымның сыры мен ерекшеліктері тек ұлт тілі арқылы жетіп танылады. Мысалы: *кормес түйені де кормес, көзінің сұғын қадады, көзін сүзді, көз жанарының уытын төкті, әкесінің көз құны қалғандай қарады* және т. б. фразеологизмдер тек тілдің тарихына ғана емес, сол тілде сөйлейтін ұлттың да тарихы мен мәдениетіне үңілуге мүмкіндік береді.

Фразеологизмдер халықтың рухани мәдениетінен туындап, тілде көрініс тапқан құбылыстар болғандықтан оларды этнолингвистикалық тұрғыдан салғастыра қарастырудың мәні ерекше. Себебі фразеологизмдерді осы тұрғыдан зерттеу олардың шығу көзін, мағыналарының дамуы мен қалыптасу жолдарын, заңдылықтарын ашуда, олардың тіл байлығын дамытудағы қызметін анықтауда теңдесі жоқ мәні бар екендігі шүбәсіз.

Этнос болмысын оның тілі арқылы зерттеп білу мақсатынан лингвистиканың бір саласы этнолингвистика туындаған. Этнолингвистика терминін алғаш рет Америка ғалымы Бенжамен Уорф қолданған. Б. Уорф XX ғасырдың 60-жылдарында этнография мен социология ғылымдарының шекарасындағы лингвистиканың жаңа саласын құруға шақырды.

Қазақстанда этнолингвистиканың негізін салушы академик Ә. Қайдар десек, қателеспейміз. «Қазақ этнолингвистикасы» атты ғылыми еңбегінде ғалым этнолингвистиканың мақсат, міндеттерін белгілеп, зерттеу объектісін анықтап берді. Бұл саланың мақсаты – белгілі бір тілдің өзіне ғана тән мүмкіншіліктері мен байлығын зерттеу. Этнолингвистиканың зерттеу объектісі – этнос тілі, мақсаты – сол тіл арқылы этностың болмысын танып білу.

Этнос болмысы – этностың ұлттық бейнесі, тарихи тұлғасы және ол туралы реалды шындық. Этностың шынайы бейнесі, болмысы оның тілінде ғана, тілі арқылы ұрпақ жадында ғана сақталады. Этнос тілінде тек оның өзі туралы ғана емес, өзі жасап келе жатқан табиғи ортасы мен қоғамдағы қарым-қатынастары туралы да, жан дүниесі, жүрек сыры, қуаны мен сүйінуі, ренжуі мен күлуі, түс көруі, ұққаны мен түйгені, танымы мен талғамы – бәрі, біле білсек, өз тілінде өрнегін тауып, өзіне өзін көрсететін айна іспеттес.

Академик Ә. Қайдар этнолингвистикаға төмендегідей анықтама береді: «Этнолингвистика – этностың (одан ұлыс, халық, ұлт) инсандық болмысынан туындап, санасында сараланып, тарихи жадында сақталып, тіл арқылы ғасырлар бойы қалыптасып, қорланып, рухани мәдени мұра ретінде атадан балаға, әулеттен нәсілге үзілмей ауысып келе жатқан дәстүрлі мирасты жаңғыртып, жан-жақты зерттеп, танымдық мәнін ашып, болашақ ұрпаққа ұсыну мақсатына байланысты дүниеге келген тіл білімінің құнарлы саласы» [6, 475 б.].

Этнолингвистиканың тіл білімінің өз алдына жеке пән болып қалыптасқанда қойған негізгі мақсаты – тарихи ретроспектива, яғни кез-келген ұлттың фольклорлық дүние суретін қайта өңдеу, күнгірт тұстарының мән мағынасын ашу, мәдениет, салт-дәстүр және ритуал формаларын айқындау болды.

Этнолингвистикалық зерттеулердің маңыздылығы туралы М.М. Копыленко: «Язык любого народа хранит увлекательную повесть многовековых усилий людей познать, осмыслить и подчинить себе окружающих их действительность. Отсюда проистекает важность этнолингвистических исследований, проливающих свет на формирование обозначений конкретных предметов и абстрактных понятий» деген болатын [7, 19 б.]

Кез келген халықтың бүкіл болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен, тарихы мен мәдениетінен хабардар ететін көздердің бірі – фразеологизмдер десек, олардың шығу тарихына, қалыптасу уәжіне соқпай өту мүмкін емес.

Ұлт мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, тарихи фактілері мен оқиғаларын білмей, сол ұлт туралы белгілі бір білім деңгейін игермей фразеологизмдердің ішкі мәнін түсіну мүмкін емес. Мысалы, неміс тіліндегі «*einen Korb bekommen*» (сөзбе сөз: кәрзеңке алу), «*einen Korb geben*» (сөзбе сөз: кәрзеңке беру) фразеологизмдерінің «қалыңдықтан жағымсыз жауап алу», «күйеу баланың сөзін қабыл алмау» мағынасымен ешқандай байланысы жоқ. Тек фразеологизмнің ішкі формасына үнілу, берілген фразеологизмнің негізінде жатқан нақты өмірлік жағдайды білу мағына мен түрпат (форматив) арасындағы қайшылықты түсінуге мүмкіншілік туғызады. Бұл фразеологизмнің түп төркіні неміс халқының ескі әдет-ғұрыпымен байланысты. Күйеу баланың сөзін қабыл алмаған қалыңдық терезеден түбі нашар кәрзеңкені түсіреді, күйеу баланы осы кәрзеңке арқылы жоғары тартып алған күннің өзінде ол міндетті түрде кәрзеңкеден құлап түсуі керек. XVII-XVIII ғасырларда бұл әдет-ғұрып аздап өзгерді: қалыңдық лайықсыз күйеу балаға түбі жоқ кәрзеңкені үйіне жіберетін болды. Ал қазіргі неміс тілінде бұл фразеологизм «біреуден жағымсыз жауап алу», «біреудің сөзін қабыл алмау» мағынасында кең түрде қолданылады.

Einen Basiliskensblick haben (Сөзбе сөз: василисканың көзқарасы), яғни улы көзқарас болу фразеологизмінің шығуы мифологиямен байланысты. Василиска – мифологиялық құбыжық, хайуан, оның көзімен көзі кездескен адам оның көзінің уынан өледі деген неміс халқының наным-сенімінен туындаған.

Фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты туыстас және туыстас емес тілдерді салыстыра және салғастыра зерттеуден айқын көрінеді. Өйткені тілдерді салыстыра және салғастыра зерттеу әр тілдің ұлттық ерекшелігін, қайталанбас қасиетін танып білуге, сол тілдерде сөйлейтін ұлттардың таным, болмысы мен тұрмыс тіршілігін, менталдық айырмашылығын көрсететін салт-дәстүр ерекшеліктерін танып білуге мүмкіндік береді. Сол

ерекшеліктермен бірге олардың өзара ортақ ұқсастықтары да болуы мүмкін. Біз бұны тек қана сол тілдерді салыстыра және салғастыра зерттегенде ғана анықтай аламыз.

Тіл-тілде фразеологизмдер әр түрлі жолдармен жасалған. Олардың жасалуына алуан түрлі құбылыстар, ұғымдар, түсініктер негіз болады. Мәселен, неміс тілінде *Augen haben und nicht sehen* (көзі бар, бірақ ештеме көрмеу) яғни *köz алдындагыны көргісі келмеу* мағынасын береді. Бұл фразеологизм ескі өсиеттің 115-псаломында кездеседі: *Sie haben Mäulen und reden nicht, sie haben Augen und sehen nicht, sie haben Ohren und hören nicht, sie haben Nasen und riechen nicht* (сөзбе сөз: Ауызы бар, бірақ сөйлемейді, көзі бар, бірақ көрмейді, құлағы бар, бірақ естімейді, мұрны бар, бірақ иіс сезбейді). Фразеологизмдердің тілде қолданылуы арқылы, кейбір тарихи оқиғалардың нәтижесінде біраз өзгеріске түсе алатындығына бір мысал келтірейік: неміс тілінде «*auf den Pfennig sehen*» (Сөзбе сөз: пфеннигке қарау), яғни *әр пфеннигті санау*, немесе *әр тиынды санау* деген мағына береді. Ал 1990 жылдың 1 – шілдесінен бастап Германия территориясында жаңа ортақ единица – ақша единицасы марктің – енуіне байланысты (die Deutsche Mark (DM) жоғарыда келтірілген мысал *auf jede Mark sehen* (сөзбе сөз: *әр маркеге қарау*) болып өзгерді. Бұл мысалдан фразеологизмдердің бірте-бірте өзгеріске түсіп, тіл жүйесінің фразеология саласын толықтырып, байытуында маңызды рөл атқаратынын аңғарамыз.

Den deutschen Blick haben (Неміс көзқарасының болуы) фразеологизмінің шығу тарихы Германиядағы нацизмнің өркендеп тұрған кезімен байланысты. Бұл фразеологизм жала жабудан қорқыныш сезімінен, маңайында тыңшы немесе жансыз жоқ па деген оймен жан-жағына үстірт көз салудан, үстірт қарастан, тіпті жанұя адамдары арасындағы бір-біріне деген сенімсіздіктен пайда болған фразеологизм.

Адамның ойы, ниеті мен пиғылы көбінесе оның көзқарасынан аңғарылады. Көзқарас сонымен қатар адамның ішкі сезімін, махаббаты мен жек көрушілігін, ашуын, қорқынышын, қайғысы, мұңы сияқты эмоциялық күйімен қатар адамның аурулығын, дәрменсіздігін көрсетеді.

Неміс халқында мұңды, қайғылы, уайымға толы көзқараспен қараған адамды суреттеген кезде *wie die hl. Kuemmernis aussehen* деген теңеу қолданады, ол *мұңға, қайғыға толы көзқараспен қарау* деген мағына береді. Бұл сөз тіркесі бірнеше күнге созылған бейнеті көп азап шегушілікпен байланысты. Ертедегі аңыз бойынша бірнеше аты бар (Wilgefertis, Liberata, Ontkommer, Huelpe т.с.с.) жас әулие қыз (**hl. Kuemmernis**) Нидерландыдағы Штеенберг деген жерден шыққан. Ол – 15 ғасырдан бастап неше түрлі аурулар мен өлімге қарсы таңғажайып оқиғаға толы көмегімен аты шыққан қыз. Аңыз бойынша ол – Хайден жерінің короліне тұрмысқа шығуға міндетті португалия королінің қызы. Өз христиандық сеніміне берік қыз Христостан

көркін мүлде кетіретін сақал беруді сұрайды. Содан соң зығырданы қайнаған әкесі өз қызын крестке тандырып қояды. Германияда бұл аңызды қыздың суретінің алдында музыка ойнағанда әулие қыз алтын аяқ киімін тастаған кедей музыкантпен де байланыстырады. Крестке таңылған жас әулие қыз Кюммернис туралы аңыз бен сурет осы күнге шейін Силезия, Бавария және Австрияда кең тараған.

Егер де бір адам туралы бет әлпетіне қарап бірден оның қандай адам екені туралы пікір айту керек болса неміс халқы *man sieht es ihm an der Nase an* (Сөбе сөз: Ол көзінен көрініп тұр) дейді. Ал әзілдей және асыра айтса *Das sieht man ihm an der Nasenspitze an* (Сөбе сөз: Ол мұрнының ұшынан көрініп тұр) деп те айтады. Кейбір ауруларды адам денесінің кейбір қасиеттерінен, мысалы, адамдардың мұрын ұшының түсінен тануға болады: ішкіш адамның мұрны қызылдау немесе қызыл; әлсіз талма аурулардың мұрнының ұшы ақ т.с.с. болады. Кей кезде ата-аналары балаларына: «*Ich sehe dir an der Nase an, dass du luegst*» (Сөбе сөз: Мен сенің өтірік айтып тұрғаныңды мұрныңның ұшынан көріп тұрмын) дейді. Сөздері нанымды болу үшін «*denn sie wackelt*», яғни мұрнының ұшы тербеліп (теңселіп) тұр дегенді қосып қояды. Кей уақытта сипап та байқайды; егер суық болса онда бала шынын айтып тұр, ал егер жылы болса, онда алдағаны. Ал қазақ халқында адамның шын немесе өтірік айтып тұрғанын, көңіл-күйін т.с.с. көзінен байқауға болады дейді.

Осындай тек қана әр ұлттың өзіне тән фразеологизмдер басқа ұлттың өмірінде мұндай оқиғалар мен фактілердің болмағандығымен түсіндіріледі.

Қазақ тілінде зерттелген фразеологизмдер өзінің мазмұны мен құрылымына қарай әр алуан. Олардың көбі халықтың өмір-салтын, наным-сенімін, көзқарасын, дүниетанымын білдіреді. Мысалы, *көз жсанарының уытын төкті* – телміре қарады, тесіле, сұқтана қарады, *жсеті атамнан мұндай пәлені көргенім жоқ* – жсеті ата, жсеті мұстанымда мұндайды көргенім жоқ деген мағына береді. Кейбір фразеологизмдердің жасалуына сол тілді қолданушы халықтың шаруашылығына, күн көрісіне, тұрмысына, негізгі кәсібіне тікелей қатысты заттар мен құбылыстардың атаулары негіз болған. Мысалы, қазақ тілінде халықтың ертеректегі мал шаруашылығына тікелей қатысты *түйе, бұқа* сөздері ұйтқы болып тұрған *көз бұқасын көрсетті* – жақтырмай қарады, ала көзімен қарады; *ешкі көзденді* – бақырайды, аларды; *көрмес түйені де көрмес* – көп нәрсені әдейі байқамайды деген фразеологизмдер туындаған. Ал кейбір фразеологизмдердің жасалуына түрлі аңыздар, әр түрлі ұғымдар мен түсініктер негіз болғандығы аңғарылады. Мысалы, халықтың ескіше түсінігінде жақсы ит аулаққа барып өледі. Осындай түсінік «*Жақсы ит өлімтігін көрсетпейді*» деген мақалдың шығуына негіз болған. Осыдан келіп халық алыс жерді *ит өлген жерде* немесе *ит арқасы қиянда* дейді.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдер аударма арқылы жасалған фразеологизмдермен де толығып отырады. Мысалы, қазақ тіліндегі *балықшы балықшыны алыстан көреді - рыбақ рыбака видит из далека, қорыққанға қос көрінер* – у страха глаза велики деген фразеологизмдер орыс тілінен аудару арқылы жасалған. Сонымен фразеологизмдер әр түрлі жолдармен жасалған, олардың жасалуына сан алуан құбылыстар негіз болған.

Фразеологизмдердің қазіргі зерттелу бағытына зер салсақ, оларды дүниенің тілдік суреті ұғымы арқылы, яғни фразеобірліктерді немесе идиомалық бірліктерді танымдық тәсілдерді қолдана отырып, олардың тереңде жатқан құрылымдарын зерттеу бағытын байқаймыз. Тілді танымдық әдістемелік негізде зерттеу қоршаған шындық болмыс туралы білім түсінігінің құрылымын, ұлттық мәдениет ерекшеліктерін ескере отырып, зерттеуге үлкен мүмкіндіктер ашты. Бұл жерде ұлттық мәдениет ерекше орын алады. Өйткені қандай да болмасын ұлттық, дүниетанымдық жүйенің негізін ұлттық мәдениет құрайды.

Соңғы кезде қазақ тілінің лексикалық қабаты мен фразеологиялық қорына ұлттық-мәдени дәстүрін түсіндіру (интерпретациялау) мәселелеріне арналған бірнеше еңбек пайда болды. Ә. Қайдар «Тысяча метких и образных выражений» атты этнолингвистикалық түсіндірмесі бар сөздігінде бейнелі сөз оралымдары мен фразеологизмдердің түсіндірмесін, шығу тарихы мен пайда болу уәждерін түсіндіреді [8].

Г. Смағұлова «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері» деген еңбегінде қазақ тіл білімінде «тіл және мәдениет» мәселелеріндегі сабақтастық туралы айта келіп, қазақ фразеологиясындағы мағыналас қатарлардың топтарын фразео-семантикалық өрістерге жіктеп, олардың тақырыптық-семантикалық топтарын айқындап, ұлттық-мәдени тұрғыдан сипаттайды [9].

Дегенмен, қазіргі кезде қазақ тіліндегі фразеологизмдердің ішкі формасы, коннотативті мағынасы және олардың пайда болуының когнитивтік аспектілері мәселелері жете зерттелмеген. Сондықтан зерттеудің міндеттерінің бірі – қазақ ұлттық мәдениетінің ерекшелігімен байланысты ішкі форманы ашып, тілдегі шындық болмыстың мәдениет арқылы бейнеленген тұстарын көрсету болып табылады. Ал тілдің ішкі формасын ашып көрсетуде тілдің фразеологиялық қоры зерттеу материалының шынайы қайнар көзі болмақ.

Бата, тілек – түркі мәдениетінің басты рухани элементтерінің бірі. Қазақ санасында бата-тілек сәттілік пен бақытты тілеу ғана емес, сонымен қатар жақсы сөз болар істің нәтижелі де онды бітуіне өз септігін тигізеді деген сөз культіне ұласатын дүниетанымдық түсінік жатыр. Мысалы: «*Оң батасын берді*», *Көзіңіз жамандық көрмесін! жамандыққа душар болма, кездеспе* деген мағынаны, яғни жақсы тілекті білдіреді және ұлттымызға

тән бата, тілектер қатарына жатады. Сонымен бірге белгілі бір ишаратпен берілер теріс бата да кездеседі. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романынан үзінді келтіре кетейік: *Талып жатқан күйінен есін жаңа жасып, екі көзін алартып ашып атасына жаңа қараған Әмірге Құнанбай қос қолын созып, алақанын сырт қаратып тұр. Намаздағыдай мінажасат қимылын, суық тілек қимылын жасады. Әмір мен Абайға қатар созды. Бұл теріс батаның, қарғыс батаның белгісі* [10, 449 б.]. Адамдар теріс бата бергенде, қарғаған; яғни теріс бата алған адамның жолы болмайды. Бұл – «бата» деп аталғаны болмаса, қарғыстың қатты түрі. Мысалы: **Көзің көріп, қолың ұстамағыр, көзің тас төбеңе шыққыр [біткір!]** Құдай жүзін көрмегір және т.б. фразеологизмдері біреудің нағылет (лағынет) сөзін естіді, жамандық тілегіне тап болды дегенді білдіреді [КТФС-320 б.]. Ал **«Көрсем көзім ақсын [шықсын!]**» фразеологизмі қазақтарда қарғану, ант бере отырып, бір нәрседен бас тарту немесе бір нәрсені мойнына алмауды білдіреді. Бұл фразеологизм адам бір нәрсені дәлелдеу мақсатында құдай, құран, күн, әулие ата тегімен ант беріп, қарғана отырып, өзінің адал, күнәсіз екенін білдіргісі келеді. Осылай ант бере отырып адам ештеңе көрмегенін дәлелдейді. Оның бұлай істеуіне қоршаған адамдардың сенімсіздігі, күмәні себепші болады [8, 188 б.]. Бұл сияқты бата, бата-тілек немесе қарғыс айту неміс халқына тән емес.

Оқты көзімен қарау (ату) – адам өзінің біреуге деген жек көрінішті сезімін ашулы көзқарасымен білдіреді. Бұл фразеологиялық оралымның пайда болу уәжі – «оқты көз» сөз тіркесі. Берілген тіркестің мағынасы «адамның екінші бір адамға қараған көзі ашу, ыза, кекке толы» дегенді білдіреді. Ол көзқарас өз нысанасын атуға дайын тұрған оқпен парапар. Мұндай оралымдар тілге бейнелілік береді.

Қазақ менталитетіндегі жасы үлкен кісіні сыйлау, құрметтеу, моральдық этика **кірпік астынан көз тастау, қабағының астымен қарау, көзінің астымен қарау, бетіне тура қарамау, беті шыдамау, жүзі таю, бетіне тіктеп қарай алмау** т.б. фразеологизмдері арқылы беріледі. Мораль, этика үлгілеріне, этикеттік тәртіпке және жынысқа, жасқа қатысты әлеуметтік және материалдық жағдайға байланысты, дәлірек айтсақ, қыздар мен жас келіншектерге қазақ халқының әдет-ғұрпы бойынша ер адамдарға, өздерінен жасы үлкен адамдарға; немесе мал-мүлкі жоқ кедей-кепшіктерге бай, билік басындағыларға тік және тура қарауға тыйым салынған. Келтірілген мысалдарда ұлттық ізет пен құрмет айқын байқалады. Ал неміс тіліндегі **den Blick senken, die Augen nieder schlagen** фразеологизмдері тек сөйлесіп тұрған адамның бетіне тіктеп қарамауды білдіреді, немесе көзді жай ғана төмен салуды білдіреді, бірақ ұлттық ізет немесе үлкенге деген құрметпен еш байланысы жоқ.

Қандай да болмасын тілдің фразеологиялық қоры – ұлттық дүниетаным, мәдениет айнасы, ұрпақтан-ұрпаққа берілер рухани қазына. Салыстырмалы

және салғастырмалы сараптама негізінде екі тілдегі ұлттық дүниетаным ерекшеліктерімен қатар, ортақ ұқсастықтар да анықталады.

Қазақ, неміс тіліндегі көру етістікті фразеологизмдерге пейоративтік (жағымсыз) баға беру екі халықтың да ұлттық дүниетанымымен түсіндіріледі. Қазақ халқында да, неміс халқында да адамның көзқарасында үлкен магиялық күш бар деп есептелген. Кез келген бөтен адамның көзі зиян тигізеді деп саналған. Сондықтан қазақтарда қырық күнге шейін жаңа туған нәрестеге, сонымен қатар үй жануарларының балаларына (қозы, лақ, құлын, бота) қарауға тыйым салынған. **Көз жанарының уытын төгу (көз сұғын қадау), көзі оңменінен оту, көзбен ату, көзі тию** және т.б. фразеологизмдер осының дәлелі болса керек. Неміс халқында да кезбе музыканттар, бақсылар, босанатын әйелдерге көмектесетін әйелдер көзқарасында үлкен магиялық күш бар деп есептелген. Олардың көзі балаларға, жас түскен келіндерге, екі қабат әйелдерге тиеді, немесе маңызды салт-дәстүрлерді орындауда қатер тудырады деп санаған. **Ein boeses Auge haben** (Сөзбе сөз: ашулы көзі болу), яғни **көзі жаман болу, einen Basiliskenblick haben** (Сөзбе сөз: василисканың көзқарасы болу, яғни **ұлы көзқарас болу), j-d hat den boesen Blick** (Сөзбе сөз: біреудің ашулы көзі болу), яғни **біреудің көзі жаман, көзі тигіш** фразеологизмдері – осының айғағы.

Жоғарыда келтірілген, талданған мысалдардың өзінен-ақ неміс тілінде де, қазақ тілінде де фразеологизмдер тілдің сөздік қорының лексикалық-семантикалық жағынан баюының бір көзі екенін анық көруге болады. Сонымен қатар фразеологизмдерді этнолингвистикалық тұрғыда салыстыра-салғастыра зерттеудің аудармада, шет тілін оқытуда және танымдық, тәрбиелік мәні зор. Өзінің тарихына, мәдениетінің бастауына деген қызығушылық адамға өз тіліне, оның тарихына тереңірек үнілу қажеттігін туғызады.

«Этнос туралы мол деректер мен мағлұматтарды тек тіл ғана өз бойына сыйғызып, сары майдай сақтап, шашпай-төкпей ұрпағына жалғастыра алады. Осы қасиетіне байланысты тіл феноменін – «тіл әлемін» – этностың өзін танып білудің қайнар көзі, біліктіліктің көусәр бұлағы десек, артық айтқандық емес. ... этностың дүниеге келуіне ұйытқы болған да – тіл, рухани-мәдени өмірінің өзегі де, өзін-өзі танып-білудің өлшемі де сол тіл» деген академик Ә. Қайдар сөзіне жүгінер болсақ, тіл-этнос-мәдениет бір-бірінен ажырағысыз ұғымдар екеніне, мәдениет те тіл тәрізді халықтың дүниетанымын, оның қоршаған ортаға деген қатынасын бейнелейтініне көзімізді әбден жеткізуімізге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Гумбольдт, В. Язык и философия культуры. – М., 1985. – 254 с.
- 2 Бенвенист, Э. Общая лингвистика. – М. : Прогресс, 1974. – 447с.
- 3 Маслова, В. А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М., «Академия», 2001. – 203 с.

4 **Ислам, А.** Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени 148 Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985. – 254 с.

5 Тер-Минасова. Язык и межкультурная коммуникация. – М., 2000. – С. 16-18, С. 24-25.

6 **Қайдар, Ә.** Қазақ этнолингвистикасы: Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, Ана тілі. – 1998. – Б. 475-476.

7 **Копыленко, М. М.** Основы этнолингвистики. – Алматы, «Ақыл кітабы», 1997. – 178 с.

8 **Қайдар, Ә.** Тысяча метких и образных выражений. – Астана. Білге, 2003. – 368 б.

9 **Смағұлова, Г.** Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 131 б.

10 **Әуезов, М.** «Абай жолы». – Алматы : Жазушы, 1989, 1 том.

11 Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. Кеңесбаев. – Алматы, 1977

12 Deutsch Russisches Phraseologisches Woerterbuch. Л. Е. Бинович, М. Н. Гришин. 1989 Немісше-орысша фразеологиялық сөздік; Redewendungen / Duden. Band 11. 1989

13 Lexikon der sprichwoertlichen Redensarten. In 4 B. / L. Roerich, Herder-Freiburg. Basel. Wien. 1999

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 28.12.12 редакцияға түсті.

Г.К. Кенжетайева

Фразеологизмы с глаголами зрения в немецком и казахском языках и их характеристика с точки зрения проблемы «этнос-язык-культура»

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайғырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 28.12.12.

G.K. Kenzhetayeva

Phraseological units with verbs of vision in german and kazakh languages and their characteristics from the point of view of the problem “ethnos - language – culture”

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,

Pavlodar. Material received on 28.12.12.

Автор статьи проводит сопоставительный анализ фразеологизмов с глаголами зрения в немецком и казахском языках с точки зрения проблемы «этнос-язык-культура».

The author of the article makes a contrastive analysis of phraseological units with verbs of vision in the German and Kazakh languages from the point of view of the problem of «ethnos – language - culture».

УДК 81'1

**М. С. Кулахметова, А. С. Сарсенбаева,
Е. А. Харченко**

МЕСТО ВНУТРЕННЕЙ РЕЧИ В ПРОЦЕССЕ ПОРОЖДЕНИЯ РЕЧИ

В данной статье дается анализ моделирования места внутренней речи в процессе порождения речи.

Одним из сложных и спорных вопросов в современной психолингвистике, собственно лингвистике является процесс порождения внутренней речи и ее место. Существующие модели речепорождения (модели Пиаже, Леонтьева, Лурия и других ученых) показывают, что в них, как правило, отсутствует этап внутренней речи. Исключение составляют лишь схемы Л. С. Выготского [1, 375-381], А. Р. Лурия [2, 61-64] и А. А. Залевской [3], где внутренняя речь выделена в качестве самостоятельного этапа.

Большинство исследователей при определении места внутренней речи в процессе порождения речевого высказывания связывают ее появление с этапом замысла или с этапом внутреннего программирования. Как отмечает А. А. Леонтьев, «феномен, нередко называемый «внутренней речью» и предшествующий «внешнему» осуществлению речевого высказывания, соответствует этапу (программирования) речевого действия» [5, 221], который занимает центральное положение в структуре речевого действия. При этом внутренняя речь обычно отождествляется с замыслом или с внутренней программой (планом, схемой).

В соответствии с таким пониманием внутренняя речь рассматривается как главный и необходимый этап подготовки внешней развернутой речи, без которого высказывание не может быть порождено. Именно так трактует роль внутренней речи А. Р. Лурия, когда пишет, что внутренняя речь выступает как «существенный переходный этап между замыслом (или «мыслью») развернутой внешней речью... В этом смысле внутренняя речь является процессом, порождающим (генерирующим) развернутое речевое высказывание, включающим исходный замысел в систему грамматических кодов языка» [2, 62].

Несколько иначе понимает место внутренней речи в процессе порождения речи С. Д. Кацнельсон. В его представлении семантическая ступень состоит из двух фаз. В первой фазе происходит сегментация потока поступающей информации с помощью пропозиционных функций и уточнение в рамках выделенных пропозиций категориального характера их «аргументов» (то есть предметов, причастных к данной функции). Получающиеся в результате этого семантические структуры отличаются минимальной расчлененностью и близостью к чувственному образу. Это – фаза внутренней речи. При необходимости преобразовать данное содержание в сообщение для других вступает в действие вторая фаза. Здесь с помощью предикативных понятий происходит превращение пропозиций в более сложные формы развернутых высказываний, которые содержат всю полноту информации, необходимой для формирования предложений внешней речи, а также совершается переструктурирование ситуативно связанных пропозиций в более сложные содержательные структуры, которые основаны на понятиях и близки по своему характеру к поверхностным предложениям. Это – фаза внешней речи [6, 125-126].

Нам ближе точка зрения А. А. Леонтьева, согласно которой возникновение внутренней речи связано с внутренним программированием, но не совпадает с ним. Как полагает ученый, после создания программы «внутреннее программирование может развертываться либо во внешнюю речь, либо во внутреннюю речь в зависимости от функциональной специализации речевого высказывания и некоторых других факторов» [4, 9]. Развертывание внутренней программы в внутреннюю речь происходит в фазе семантического структурирования (в нашей модели на этапе лексико-семантического развертывания), где единицы внутренней программы вербализуются во внутренних словах [5, 13].

Выдвинутое А. А. Леонтьевым положение о возможности развертывания внутренней программы во внешнюю речь, минуя внутреннюю речь, представляется очень важным. В этом видится отход от концепции Л. С. Выготского, так как этап внутренней речи для речевой деятельности становится необязательным и рождение мысли не связывается с вербальным кодом. Здесь позиция А. А. Леонтьева приближается к позиции Н. И. Жинкина с его идеей предметно-образительного кода. Если порождение речи у Л. С. Выготского предполагает три фазы (превербацию → вербализацию во внутренней речи → вербализацию во внешней речи), то порождение речи у А. А. Леонтьева предусматривает два возможных варианта: первый включает три фазы – внутреннее программирование на невербальном коде → вербализацию во внутренней речи → вербализацию во внешней речи; второй включает две фазы – внутреннее программирование на невербальном коде → вербализацию во внешней речи [4; 5].

Таким образом, если в моделях Л. С. Выготского, А. Р. Лурия и их последователей в переходе от мысли к слову постулируется в качестве

промежуточного уже вербализованное звено – внутренняя речь, хотя и интериоризированное, то от Н. И. Жинкина и А. А. Леонтьева идет уже иное представление того же процесса, выпускающее это внутреннее вербальное звено и заменяющее его внутренним невербальным или даже минующее его.

Эта точка зрения поддерживается также Е. С. Кубряковой, по наблюдениям которой внутренняя речь не является обязательным этапом в процессе порождения высказывания: «Организация речи в виде дискурса, цепочки высказываний... позволяет предположить, что человек может говорить и думать одновременно, параллельно, то есть осуществлять деятельность по разным каналам и объединять эту деятельность воедино. Пробелы между высказываниями столь незначительны, что программа следующего высказывания должна строиться параллельно произнесению предыдущего. Да и возможностей для внутренней речи здесь тоже... не остается, что также заставляет предположить факт ее необязательности для произнесения высказывания и его формирования» [8, 50].

По всей видимости, обе гипотезы не исключают друг друга и отражают реальное положение вещей, ибо возможны нетождественность предречевых состояний говорящих, различия переходов между неречью и речью и т.д. Один и тот же результат может быть достигнут в ходе разных процессов. По А. А. Леонтьеву, «...нет никаких свидетельств в пользу того, что одно и тоже (лингвистически) речевое высказывание должно быть порождено обязательно одним и тем же (психолингвистическим) способом» [5, 150]. Речевые механизмы достаточно действенны, чтобы обеспечить прямое включение мыслительного процесса в речь: говорящий может готовить свою речь заранее (подготовленная речь), но может говорить и думать одновременно (спонтанная речь).

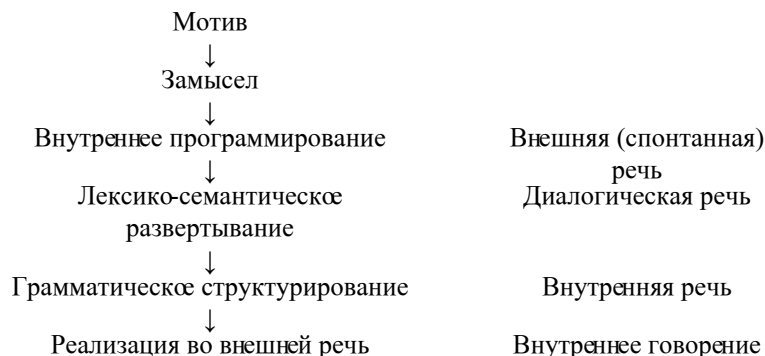
Рассмотренная модель представляет собой развернутый вариант порождения речи. Однако, как было показано выше, процесс формирования высказывания не является жестко заданным, а, скорее, носит вероятностный характер и допускает различные варианты. Как отмечает Е. С. Кубрякова, «реальное протекание процесса порождения речи может принимать иную форму: то, что в научном анализе изображается в строгой последовательности, пошагово, по отдельности, фактически происходит с «наплыванием» одной стадии на другую, с их переплетением, с возможными нарушениями обычного порядка следования разных стадий в разных типах речи. В структуре речевой деятельности возможны разного рода изменения от растягивания одного этапа до слияния двух смежных, от пропуска одного из них до включения некоторых дополнительных стадий и.п. ...Речевая деятельность может ... достраиваться на ходу и менять свои формы» [9, 45-46].

В реальном общении в зависимости от цели и характера коммуникации, типа речи и степени автоматизированности речевого материала отдельные звенья процесса речепорождения могут опускаться [7, 91; 8, 50-52]. Так, при порождении речи не всегда обязателен этап внутреннего программирования.

В одних случаях речевая деятельность может носить заранее планируемый характер, и тогда ей свойственно предварительное продумывание не только общего содержания, но и последовательности отдельных важных пунктов; в других случаях она может представлять собой мгновенную реакцию человека на происходящее или обмен репликами, который протекает с высокой скоростью и не оставляет времени для обдумывания ответа. Не обязательным может быть также этап грамматического структурирования, например, в ответных репликах диалога, стереотипных выражениях и т.д.

На наш взгляд, возможны следующие варианты процесса порождения речи: замысел → внешняя (спонтанная) речь, замысел → внутреннее программирование → диалогическая речь, замысел → внутреннее программирование → лексико-семантическое развертывание → внутренняя речь, замысел → внутреннее программирование → лексико-семантическое развертывание → грамматическое структурирование → внутреннее говорение, замысел → внутреннее программирование → лексико-семантическое развертывание → грамматическое структурирование → внешняя речь.

Представим варианты порождения речевого высказывания в виде схемы:

Данная модель порождения высказывания (и, соответственно, внутренней речи) отличается известной условностью и носит гипотетический характер, поскольку в современной психологии и психолингвистике отсутствуют надежные методики, позволяющие достоверно и точно описать данное явление, которое протекает в скрытой форме и не открывается наблюдением и регистрацией.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Выготский, Л. С.** Мышление и речь // Л.С. Выготский. Избранные психологические исследования. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1956. – С. 39-386.

2 **Лурия, А. Р.** Речь и мышление: Материалы к курсу лекций по общей психологии. – М. : Изд-во МГУ, 1975. – IV . – 120 с.

3 **Залевская, А. А.** Введение в психолингвистику. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. – 382 с.

4 **Леонтьев, А. А.** Внутренняя речь и процессы грамматического порождения высказывания // Вопросы порождения речи и обучения языку / Под ред. А. А. Леонтьева и Т. В. Рябовой. – М. : Изд-во МГУ, 1967. – С. 6-16.

5 **Леонтьев, А. А.** Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. – М. : Наука, 1969. – 307 с.

6 **Кацнельсон, С. Д.** Типология языка и речевое мышление. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.

7 **Рябова, Т. В.** Механизм порождения речи по данным афазии // Вопросы порождения речи и обучения языку. – М. : Изд-во МГУ, 1967. – С. 76-94.

8 **Кубрякова, Е. С.** Номинативный аспект речевой деятельности. – М. : Наука, 1986. – 158 с.

9 **Кубрякова, Е. С.** Модели порождения речи и главные отличительные особенности речепорождающего процесса // Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. – М. : Наука, 1991. – С. 21-81.

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 19.12.12.

М. С. Кулахметова, А. С. Сарсенбаева, Е. А. Харченко

Сөйлеу пайда болу процесіндегі іштей сөйлеу орны

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 19.12.12 редакцияға түсті.

M. S. Kulakhmetova, A. S. Sarsenbayeva, E. A. Kharchenkov

The place of the inner speech in the process of speech production

Pavlodar State university named after S. Toraiyrov,
Pavlodar. Material received on 19.12.12.

Негізгі мақалада сөйлеу пайда болу процесіндегі іштей сөйлеу орны туралы сипаттамасы көрсетіледі.

This article analyzes the model of inner speech space in the process of speech production.

В. А. Маслова

ПОЭЗИЯ КАК ОБРАЗНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ МИРА

Статья посвящена сложнейшей проблеме соотношения поэзии и образности. Автор работы считает, что в поэтическом тексте отражено образное понимание мира. Образность в реальном поэтическом тексте, по мнению автора, тесно связана с оценочностью, эмотивностью и интенсивностью.

Термин «образ» стоит в одном ряду с такими сложными и трудноопределимыми понятиями, как «символ» и «стиль». В современной науке понятие образа расплывчато и многопланово. А. Ф. Лосев писал: «..сам термин «образ» имеет множеств самых различных значений, особенно когда он сопровождается такими эпитетами, как «поэтический», «художественный», «творческий», или употребляется в таких выражениях, как «мышление в образах». Везде в таких случаях термин «образ» получает с трудом формулируемую массу семантических оттенков и становится по-разному семантически нагруженным» (Лосев 1994, с.175).

Термины «образ», «образность» используется в разных сферах научного знания: в лингвистике и литературоведении, в философии и психологии, в искусствоведении и эстетике, наполняясь в каждой науке различным содержанием. Нередко различные определения образа настолько далеки друг от друга, что лучше говорить о терминах-омонимах или терминах-двойниках.

В литературоведении термин «образ» означает «результат и идеальную форму отражения предметов и явлений материального мира в сознании человека» (Литературный..., 1987, с.387). Художественный образ – это способ и форма освоения действительности в искусстве, всеобщая категория художественного творчества. В нем существует целая область высказанного непрямо, метафорически, одно через другое, поэтому он связан и с внешней формой и с выражаемым им значением. Об образных мы можем говорить прежде всего имея в виду слова с яркой метафорической внутренней формой (ВФ): *петушиться* (вести себя задиристо, подобно петуху), *горихвостка* (певчая птица с ярко-красным, будто бы горящим хвостом) и др.

Понятие художественного образа развивалось также в трудах В.Б. Шкловского, который утверждал, что «существует два вида образа: образ как практическое средство мышления, средство объединить в группы вещи, и образ поэтический - средство усиления впечатления» (Шкловский, 1987, с.11).

Крупный вклад в теорию образа внес А. А. Потебня, который, вслед за В. Гумбольдтом, развил и конкретизировал идеи о сущности словесно-художественного образа. Теория образности разработана в книге А. А. Потебни «Из записок по теории словесности», изданной в Харькове в 1905 году. В свете аналогии, установленной между словом в быденном языке и словом в художественном тексте, А. А. Потебня определяет специфику художественного слова. Основой его теории стало положение о том, что искусство тем совершеннее, чем полнее осуществляется воплощение идеи в образе.

А. А. Потебня утверждал, что художественный образ отражает макромир всей человеческой жизни в макромире отдельного явления: «От сложного эстетического целого требуется то же, что от простейшего поэтического образа: он должен давать великое в малом» (Потебня, 1976. с. 450).

В. В. Виноградов создал свою теорию образа. Он писал: «Образность - это, прежде всего, совокупность разных видов переносного употребления слов, разных способов образования переносного значения слов и выражений» (Виноградов 1969, с. 67).

Логическое продолжение концепции образа В. В. Виноградова находим в работах «Очерки по стилистике слова» Э.С. Азнауровой (1973), «Образная речь» А. И. Федорова (1985), диссертационных и монографических исследованиях Н. Э. Аловой, Н. Сукаленко, Т. З. Черданцевой и др. Образ как лингвистическая категория рассматривается также в трудах А. И. Ефимова, В. Г. Гака, С. М. Мезнина, А. И. Федорова, Г. Д. Гачева, Г. В. Степанова и др.

Семантическая основа образности содержится, по мнению этих исследователей, в указании на понятие через другое понятие или на представление типичного признака одного предмета на другой, для которого этот признак не типичен, не существенен, даже не реален, но именно он рождает множество ассоциаций, пробуждающих работу воображения. Этот признак актуален лишь в данном стихотворении, именно он конкретизирует выражаемое представление и его оценку. Например:

*Пахнет копченым и жареным
Из каравайчатых юрт.*

(Н. Матвеева).

В новообразовании каравайчатый образность формируется в два этапа. Первый - через представление типичного признака одного предмета на другой: по сходству формы каравая и юрты. Второй - через указание на понятие посредством других понятий: слова, относящиеся к домашнему очагу, копченый и жареный конкретизируют семантику образования каравайчатый, актуализируя внутреннюю форму слова - его корень *каравай*. Поэтому *каравайчатая юрта* представляется не безликим жильем кочевника среди степей и ветров, а уютным и сытным домом. Итак, образ - это

важнейшая языковая сущность, в которой содержится основная информация о связи слова с культурой.

Основные характеристики концепта «образ», по Н. Д. Арутюновой: 1) образ синтетичен, он создается комплексным восприятием действительности, но ведущими являются зрительные впечатления; 2) в образе зафиксировано осознание фундаментального факта отделимости и воспроизводимости формы; 3) «природное» соотношение формы и содержание заменено культурным; 4) образ един: не разделяются означаемое и означающее; 5) образ не понимается, а интерпретируется и осмысливается; 6) образ более связан с объектами мира, чем категориями смысла; 7) образы стихийно складываются в сознании (Арутюнова 1998, с. 318).

Следовательно, образ – это категория сознания, а не мира. Не случайно М. Мамардашвили писал: «...мы ведь книгу берем не как книгу, а как текст сознания» (Мамардашвили, 1990, с. 391).

С точки зрения лингвистов, языковой образ – это особое употребление языковых единиц, при котором возникает семантическая двуплановость. Отсюда следует, что образ формируется в результате появления семантической связи между двумя языковыми единицами, когда форма одной ассоциируется с содержанием другой. В.В. Виноградов писал: «Образность – это, прежде всего, совокупность разных видов переносного употребления слов, разных способов образования переносного значения слов и выражений» (Виноградов, 1969, с. 67).

Названные ученые считают, что для создания образов существуют особые языковые средства образного характера, что «существуют образные и безобразные слова» (Потебня, 1990, с. 135), что «возможна поэзия без образов» (Якобсон, 1983, с. 469), т.е. без тропов. Есть исследователи, которые считают образными те средства языка, которые заключают в себе конкретно-чувственные представления о явлениях действительности (В. Л. Гаврилова, Е. В. Вовк).

Мы считаем, что образ как идеальное субъективное образование не содержится в самом тексте непосредственно. В тексте есть лишь знаки, замещающие объекты. Образ же возникает под влиянием знака на основе той информации, которую сообщает знак.

Наиболее детально закономерности формирования образа изучались гештальт психологией. В соответствии с представлениями гештальт-психологов, образ воспринимается как фигура, выделяющаяся на некотором фоне. Экспериментально установлено, что человек имеет тенденцию структурировать сенсорную информацию таким образом, что более мелкие, а также элементы более правильной конфигурации воспринимаются на существенно менее структурированном фоне, что можно показать на примере следующего четверостишья: *Кувшинкам трудно – до вершин, /*

Кувшинкам хочется в кувшин, / Хотя бы небольшой, / Но с человеческой душой (Л. Мартынов).

При восприятии у нас проявляется так называемый первичный образ. И в этом смысле каждое слово образно, ибо оно способно вызвать у реципиента образ, хранящийся в памяти либо создаваемый путем трансформации прошлого опыта (воображения).

Первичными эти образы можно назвать по отношению к другому рода образам – художественным, которые являются вторичными. Вслед за большинством ученых (А. М. Пешковским, Г. О. Винокуром, В. В. Виноградовым, Б. А. Лариным, Д. Н. Шмелевым, В. П. Григорьевым и др.) мы утверждаем, что **любое слово, попадая в художественный текст, может стать художественно-образным, эстетически значимым.** Такое же понятие, как «степень образности» остается пока субъективно-оценочной категорией. Чтобы определить сравнительную силу (яркость) различных образов, нужно либо использовать эксперимент, учитывающий эффект воздействия на испытуемых, либо использовать другие доказательства, подходящие для каждого конкретного случая.

Мы утверждаем, что образ – это и психическая, и ментальная, и эстетическая, и языковая сущность.

Колоссальное ассоциативное богатство художественного образа, свободная игра переносными смыслами, акцентирование социально-типичных авторских смыслов, с которыми неизбежно сопоставляются личностные смыслы реципиента, создают почву, благоприятные психологические условия для формирования в сознании читателя субъективного, индивидуально-неповторимого образа. Поэтому можно сказать, что художественный образ не задает жесткой однолинейной связи между означающим и означаемым в структуре образа.

Чтобы оценить слово употребление в любом виде дискурса (разговорного, делового, научного), можно сказать: «так не говорят». По отношению к художественному тексту такая оценка будет, по крайней мере, спорной (ср. «красный ужас», «квадратный ужас» у Л. Н. Толстого). Полисемия художественного образа, создаваемого такими средствами, безгранична и беспредельна.

В поэзии господствует «чудовищная уплотненность реальности» (О. Э. Мандельштам), а поэтическая тема передана через образ, ибо первоэлементом поэтического текста является слово-образ.

Вся поэзия – это проявление мысли, но выраженной по особому – в живом образе, который может быть удачным или неудачным. Судить об этом можно лишь в контексте целого произведения. Обособленно взятый образ – это лишь техническое средство «игрушка», как назвал его В. Брюсов. Значение образа в стихотворении определяется его соответствием как общему

замыслу, так и общему стилю. Прекрасный для одного стихотворения, он может превратиться в свой антипод в другом. Например, есенинский образ *Имба-старуха челюстью порога / Жует ... мякиш тишины* – ярчайшее изображение наступающего вечера с его затишьем. Изменив этот образ, мы разрушим всю картину, отнимем у нее национальный дух и местный колорит, уничтожим стиль стихотворения.

В этих фактах мы видим проявление большой экспрессивной силы художественного образа, ибо содействие достижению прагматической цели при восприятии художественного текста заключается не только в усилении его воздействия на сознание реципиента, но и во влиянии на формирование субъективного, индивидуально-личностного образа.

Важнейшим источником образности на словесном уровне является внутренняя форма (ВФ) слова. ВФ – это мотивирующий признак, положенный в основу названия. У называемого объекта множество признаков, но в качестве мотивирующего выбирается какой-либо один: *верховой, конник, всадник, наездник* и т.д. Чем ярче ВФ, тем выразительнее и ярче образ этого слова.

В художественном тексте ВФ специально «оживляется», что дает сильный экспрессивный эффект. Существует целая теория оживления внутренней формы как способа создания образа (Кожин, 1964, с. 3-52). Примером оживления может служить отрывок из «Автобиографии» Б. Нушича, в котором описано, как учитель немецкого языка формирует у учащихся представление о вспомогательном глаголе:

«Вспомогательный глагол, дети, это такой глагол, который помогает главному. Например, я окатываю виноградник, и, значит, я есть глагол «graben». Следовательно: «Ichgrabe». Но если «graben» будет окатывать виноградник один, то ему до вечера не успеть... Что делать, как быть? И вот «graben» зовет своего соседа «haben» и говорит ему: «Будь настолько любезен, сосед haben, помоги окопать виноград!» Haben, как добрый сосед, соглашается, и они начинают работать вдвоем, и тогда получается: «Ichhabegegraben»; haben, конечно, в этом случае – вспомогательный глагол, который пришел на помощь graben'у».

Метафора, без сомнения, занимает центральное место в создании ёмкого образа, основанного на ярких, неожиданных ассоциациях.

Границы и структура образа могут быть практически любыми: образ может передаваться словом, словосочетанием, предложением, сверхфразовым единством, может занимать целую главу или охватывать композицию целого романа.

Образность произведения (особенно поэтического) может создаваться также звуком, ритмом, синтаксической конструкцией, графикой и т.д. Например, в стихотворении «Шорохи» магия ритма и завораживающее колдовство звуков воздействуют на чувства человека, побеждая его рассудок:

*Шорох стеблей, еле слышно шуршащих,
Четкое в чащах чириканье птиц,
Сказка о девах, в заклании спящих,
Шелест седых, обветшавших страниц*

(К. Бальмонт).

Взрывные и шипящие согласные (Ч, Ш, Щ), а также свистящие (С, З) создают картину загадочных шорохов ночной природы.

Мы убеждены, что отдельное слово в тексте может быть исключительно выразительным, подчас заглушающим смысл всего предложения и даже дискурса. Но чаще эффект воздействия зависит не столько от отдельных слов и мыслей, представленных этими словами, сколько от их взаимосвязи, соединения, присущего именно данному тексту, дающих ощущение особой цельности и неповторимости текста. Этот факт широко используется в кинематографе, где два кадра, стоящие рядом, неминуемо соединяются в новое представление, не сводящееся к простой сумме исходных кадров (См. работы С. Эйзенштейна и В. И. Пудовкина о монтаже).

Поэт редко бывает творцом образов, он чаще трансформирует готовые образы, поэтому об образах спорят и по-разному их воспринимают. «В семантической структуре имени *образ* пролегал водораздел между тем, что принадлежит воспринимаемому миру, и тем, что принадлежит воспринимаемому сознанию» (Арутюнова 1998, с.3 17). Еще Н. Гумилев заметил, что персидские поэты воспринимали розу как живое существо, средневековые – как символ любви и красоты, у Пушкина она прекрасный цветок, у Майкова – украшение, аксессуар, у Вяч. Иванова она становится мистической ценностью и т.д.

Современники А. Пушкина удивлялись смелости его образа *в дыму столетий*; Аксаков восхищался оригинальностью образа Ф. Тютчева, написавшего о радуге, – *в высоте изнемогла*. Есть очень яркие средние поэтические образы прозы: *Прошел полицейский с ночью на поводке и встал, чтобы дать ей обнюхать почтовую тумбу* (В. Набоков); *Десятка два болезненно дряхлых деревьев притворялись парком* (В. Набоков); *Он брел, беседуя сам с собой, тень его то казалась длинным носом, то приседала в реверансе, отскальзывая от фонаря* (В. Набоков).

В поэзии образы символичны и многозначны, т.к. там образ добавляется к смыслу воспринимаемых слов. Слово в поэзии способно по своей природе порождать образ, т.е. можно говорить о его *эйдогенной* сущности. К. Паустовский в «Золотой розе» назвал русский язык алмазным, потому, что «многие русские слова сами по себе излучают поэзию, подобно тому, как драгоценные камни излучают таинственный блеск» (Паустовский 1991, с. 82). См. об этом также: Н. В. Павлович. Язык образов: Парадигмы образов в русском поэтическом языке. М., 1995. Это первое в современной лингвистике

монографическое исследование проблемы образа в художественной литературе. Вышел также словарь: Павлович Н. В. Словарь поэтических образов. Т.1-2. М., 1999 и СЛОВАРЬ языка русской поэзии. Т.1 -2, М., 2001.

Образ – это наглядное представление о каком либо факте, явлении реального или вымышленного мира; поэтический образ – это сближение несходного (В. Б. Шкловский, Н. В. Павлович), например, глаза – рубины, глаза – стрелы, глаза – звезды:

*Ее глаза - как два тумана,
Полуулыбка, полуплач,
Ее глаза - как два обмана,
Покрыты мглою неудач*

(Н. Заболоцкий)

Поэтический образ выражается в художественной форме, причем многие черты такого образа (сходство с туманом, обманом) неожиданно привносятся автором, домысливается им, обогащается за счет ассоциаций.

Поэтический образ есть результат синтезирующей способности нашего интеллекта, эмоций, чувств, переживаний. Вся поэзия – это проявление мысли, но выраженной по особому, – в живом образе, который может быть удачным или неудачным. Судить об этом можно лишь в контексте целого произведения. Обособленно взятый образ – это лишь техническое средство, «игрушка», как назвал его В. Брюсов. Значение образа в стихотворении определяется его соответствием как общему замыслу, так и общему стилю. Прекрасный для одного стихотворения, он может превратиться в свой антипод в другом. Например, есенинский образ *Имба-старуха челюстью порога / Жует ... мякиш тишины* – ярчайшее изображение наступающего вечера с его затишьем. Изменив этот образ, мы разрушим всю картину, отнимем у нее национальный дух и местный колорит, уничтожим стиль стихотворения.

По мнению Г. О. Винокура, поэтическому слову свойственна «неизбежная **образность** каждого слова», поэтому поэтическая речь проявляет не реализованные возможности языковой системы.

На примере стихотворения С. Кирсанова «Сумчатость» рассмотрим, во-первых, как совершенно прозаические слова типа *сумка, авоська*, становятся образными и, во-вторых, как поэтапно осознается образ читателем, как добавляются к возникающей у него в сознании картине дополнительные штрихи, задающие определенное направление ассоциациям, увеличивающие тем самым семантический объем всего стихотворения:

*Природа учит нас,
как жить по Дарвину,
И эта сумчатость
не зря подарена,
в авоську просится*

*судак и леиц,
кто поавосистей -
тому и вещь (С. Кирсанов).*

Передавая собственное впечатление в экономной языковой форме, поэт обращает элементарное значение лексемы *сумчатость* в образное, стремясь указать на максимально большое количество признаков этого предмета, его функций. Например, на свойство «вместительность», которое ассоциативно связано с такими характеристиками человека, как вещизм и стяжательство. Импульсом к подобному обобщению становится общественная позиция поэта. Для усиления впечатления от данного образа в текст вводятся слова из одной семантической группы – *авоська, поавосистей*, создающих контекст для актуализации признаков и ассоциаций языкового образа. Рядоположенность лексем *сумчатость*, прозрачная внутренняя форма которой определяет значение как необходимый атрибут жизни в природе – буквально - делать запасы, и *авоська* - атрибут утилитарной жизни человека: по А. Вежицкой, «сетчатая сумка, которая могла бы, окажись под рукой, пригодиться» (А. Вежицкая 1996, с. 76) – образует своеобразный фильтр, способствующий созданию темы-образа (термин Г. В. Степанова). При этом создается зрительный образ, в который нужно всматриваться, чтобы он расцвел в душе читателя множеством цветков.

В слове *поавосистей* происходит совмещение сфокусированных признаков и ассоциаций, наполняющее внутреннюю форму слова *сумчатость* новым содержанием. Внутренняя форма слова *поавосистей* под воздействием аффиксов компаратива- и -ей модифицирует первоначальное значение лексемы *авось* (по А. Вежицкой, как невозможность рационально организовать свою жизнь), меняя при этом не только денотат образа «бездействие» (*Кто авосьничает, тот и постичивает* – В. Даль) на «активное действие», сопровождаемой резко отрицательной оценкой образа.

Существующие в языке несимметричные, прерывистые лексико-семантические парадигмы становятся в поэтической речи симметричными и заполненными. Так семантический ряд типа *горы – холмы – возвышенности* и т.д. в поэзии М. Цветаевой заполняются так: «...у меня за горою – еще гора, и еще гора, и еще гора... – *целые Гималаи любви* ».

Г. В. Степанов утверждал: «художественное творчество есть прежде всего образотворчество, и первоэлементом его является слово-образ» (Степанов, 1988, с. 135). Универсальной для всех типов текстов является формула «Действительность – Смысл – Текст»; для художественных текстов она преобразуется в следующую: «Действительность – Образ – Текст» (Степанов, 1988, с. 149).

Передачу информации в образной форме следует рассматривать как особый вид коммуникации, требующий соответствующего творческого импульса и от адресата. Критерием истинности, достоверности информации

при этом выступает не объективность содержания, а его выразительность, способность задеть «струны души», вызвать у него адекватное авторскому образное представление о том или ином явлении действительности:

*А облаков стада
С цветами на рогах,
С кометами в хвостах
Пойдут пастись в лугах.
С улыбкой на устах!*

(Л. Мартынов)

Слово в поэзии не передает мысль, а изображает идеи, создает ее образ, содержит эмоциональную и оценочную информацию. Не только мысли, но и чувства, настроения передаются через образ.

*Пламя плавно танцует а камине,
Что-то пламенное говорит* (Б. Беззубов).

Образ танцующего пламени усиливается наречием *плавно*, создающим особую гармонию и покой, нарушаемый лишь *пламенными* речами о любви или еще каком-нибудь ярком позитивном чувстве. Повторы *пльвызывают* ассоциации с пляской, пляшущем огнем.

В поэзии важнейшим строительным материалом для образа является звук. Например, у М. Цветаевой зрительное впечатление часто имеет звуковую основу. Образ, возникающий из звука, являет собой результат эмоционального переживания: *Вяз – яростный Авессалом!* Почему именно вяз, а не дуб? Такова магия звука: вяз (в котором увяз, повис полный ярости Авессалом, ибо не смог спастись бегством!) – *А – вес – салом*.

В способах репрезентации образного смысла обнаруживается авторская индивидуальность. Так, в большинстве стихотворений ранней М. Цветаевой, раннего В. Хлебникова образный смысл манифестируется морфосемантическим уровнем, у самой ранней – лексико-семантическим уровнем, у поздней – фоносемантическим уровнем.

Итак, главным содержанием поэтического образа является **смысл**, т.е. отношение изображаемого к эстетическим, нравственным и интеллектуальным ценностям, поскольку главной задачей читателя при восприятии поэтического образа становится не только и не столько его понимание, сколько **интерпретация** художественного образа с целью обнаружения его смысла.

Интерпретация художественного образа реципиентом – это активное сотворчество, актуализация пластов прошлого опыта, активная работа воображения, выдвижение серии гипотез («перебор смыслов») на образном и отчасти на понятийном уровнях, соотношение личностных смыслов с социально-типичными. Это и эмоциональное «освоение» образа, и интуитивное озарение, и рациональное осмысление.

Фундаментальное отличие восприятия художественного образа заключается в том, что если при восприятии первичных образов в нехудожественных текстах субъективное преломление образа определяются в основном свойствами личности реципиента и значимостью для него содержания образов, то при восприятии художественного образа все зависит не только от этих факторов, но и от формы и семантики знаков, посредством которых задается образ.

Колоссальное ассоциативное богатство художественного образа, свободная игра переносными смыслами, акцентирование социально-типичных авторских смыслов, с которыми неизбежно сопоставляются личностные смыслы реципиента, создают почву, благоприятные психологические условия для формирования в сознании реципиента субъективного, индивидуально-неповторимого образа.

Большую роль здесь играет тот факт, что художественный образ не задает жесткой однолинейной связи между означаемым и означающим в структуре образа. И этим поэзия подобна сну. К. Г. Юнг писал: «Великое произведение искусства подобно сновидению, которое при всей своей наглядности никогда не истолковывает себя само и никогда не имеет однозначного толкования» (Самосознание..., 1991, с.118). Поэзия сближается со сновидениями, обнаруживают сходный способ структурирования, ведущий к такому отключению от причинной логики, которое облекает наши действия во сне.

Поэзия – это как сон: одна картинка сменяет другую, казалось бы, без всякой логики, связи и видимой причины. Это придает поэтическим текстам дополнительную прелесть и мистику, расширяет рамки реальности.

С понятием образа связана категория образности как свойства поэтической речи, как проявление эстетической функции языка, как способ эстетического освоения мира. Традиционно под образностью понимается способность языковых единиц создавать наглядно-чувственные представления о предметах и явлениях действительности. Основу всей поэзии составляет образность. В. А. Звегинцев очень точно отметил: «Образность есть язык художественного произведения» (Звегинцев 1996, с. 294). Аналогичную мысль высказывал и Г. В. Степанов: «Художественное творчество есть прежде всего образотворчество» (Степанов 1988, с. 150). Если иконописный образ соединяет человека с Богом, то художественный - помогает проникнуть во внутренний мир человека, он как бы приоткрывает дверь в тайны человеческой души.

Образность стихотворения не зависит напрямую от количества образных средств – метафор, эпитетов, сравнений, т.к. художественный образ может быть нарисован и с помощью слов в прямых значениях. Этим отличается, например, поэзия А. Ахматовой: *Я научилась просто мудро жить: смотреть на небо и молиться Богу...* (Ахматова). В этой стихотворной строке нет ни одного тропа, но она создает образ старой мудрой женщины, знающей, как нужно жить правильно.

Итак, образность – это способность языковых единиц создавать наглядно-чувственные представления о мире, его предметах и явлениях, вызывать определенные эмоции и оценку. Мы считаем, во-первых, что образ как идеальное субъективное образование не содержится в самом тексте непосредственно. В тексте есть лишь знаки, замещающие объекты. Образ же возникает под влиянием знака на основе той информации, которую сообщает знак. А во-вторых, всякое слово образно, так как оно способно вызвать у читателя образ, хранящийся в памяти. Поэтический образ формируется восприятием, памятью, воображением, накопленными впечатлениями, интуицией, поэтому он сродни видениям и сновидениям.

Состояния человека в художественных текстах все время переливается как грани драгоценных камней, высвечивая самые неожиданные нюансы чувств – от любви до ненависти, которые амбивалентны, перетекают одно в другое. Для примера приведу стихотворение шведского поэта начала XX века Густава Фрëдинга, который, создав образ любви, как истинный поэт чувствовал ее свойства тоньше ученых:

*Мучила, терзала,
 Душу раздирала,
 Как тигрица злая.
 С гневом неустанным
 Наносила раны,
 Не подзревая,
 Что лобой укус
 И лобой удар
 На влюбленный вкус –
 Драгоценный дар.*

Таким образом, всякий поэтический текст - это образное понимание мира. В реальном поэтическом тексте образность тесно связана с оценочностью, эмотивностью и интенсивностью (Маслова 1997). Образность текста – это прежде всего качество образов и в меньшей степени - насыщенность ими текста. Стихотворение растет не столько из мысли, сколько из предчувствия, эмоции, переживания, оценки.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Арутюнова, Н. Д. Язык и мир человека. – М. : Языки русской культуры, 1998.
- 2 Вежбицкая, А. Язык. Культура. Познание. – М., 1996.
- 3 Виноградов, В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М., 1969.
- 4 Виноградов, В. В. О теории художественной речи. – М., 1971.

- 5 Звегинцев, В. А. Мысли о лингвистике. – М. : МГУ, 1996. – с. 294).
- 6 Кожин, Н. Стилистика. – М., 1964.
- 7 Литературный энциклопедический словарь. – М. : Сов. Энцикл., 1987.
- 8 Лосев, А. Ф. Проблемы художественного стиля. – Киев, 1994.
- 9 Мамардашвили, М. Как я понимаю философию. – М., 1990.
- 10 Маслова, В. А. Лингвистический анализ экспрессивности художественного текста. – Мн., 1997.
- 11 Паустовский, К. Золотая роза. – М., 1991.
- 12 Потебня, А. А. Теоретическая поэтика. – М., 1990.
- 13 Самосознание европейской культуры XX века. – М., 1991.
- 14 Степанов, Г. В. Язык. Литература. Поэтика. – М. : Наука, 1988.
- 15 Шкловский, В. Б. Воскрешение слова. – Пг., 1919 (2-е изд.- 1987).
- 16 Якобсон, Р. О. Поэзия грамматики и грамматика поэзии // Семиотика. – М., 1983, – С. 462-482.
- 17 Демьянков, В. З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века // Язык и наука конца 20 в. – М., 1995, 254 с.
- 18 Демьянков, В. З. Лингвистическая интерпретация текста: универсальные и национальные (идиоэтнические) стратегии // Языку и культура. Факты и ценности. К 70-летию Юрия Сергеевича Степанова. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – С. 309-323).

Витебский государственный университет, Белоруссия.
 Материал поступил в редакцию 24.12.12.

В. А. Маслова

Поэзияның әлемді бейнелеп ұсынуы

Витебск мемлекеттік университеті, Белоруссия.
 Материал 24.12.12 редакцияға түсті.

V. A. Maslova

Poetry as imaginative representation of the world

Vitebsk State University, Vitebsk, Belarus.
 Material received on 24.12.12.

Бұл мақала поэзиядағы қатынастық мәселелердің бірі бейнелеуге арналады. Аталмыш жұмыстың авторы поэтикалық мәтіндегі әлем ұғымын образдық бейнелеу күйінде көрініс тапқан. Шынайы поэтикалық мәтіндегі бейнелеу автор пікірінше, бағалауға, эмотивтілікке және интенсивтілікке тікелей байланысты.

The article covers the most complicated problem of correlation between poetry and imagery. The author considers that poetic text reflects imaginative understanding of the world. Imagery in real poetic text is closely connected with the estimativeness, the emotional breadth and the intensity.

УДК 81'1

М. В. Пименова

ДРЕВНИЕ И СОВРЕМЕННЫЕ СТЕРЕОТИПЫ В ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Статья посвящена результатам исследований русской языковой картины мира. Концептуальный и этногерменевтический подходы позволяют дать новую интерпретацию глубинного смысла привычных слов, скрывающих забытые стереотипы.

Исследования языка показывают, какой богатейший материал для анализа скрывается в лексической системе. Как пишет проф. Е. А. Отин: «В языке художественной литературы и публицистики, в народно-разговорной речи, территориальных диалектах и жаргонах встречается своеобразный прием вторичной («иносказательной») номинации посредством собственных имен (онимов) с метафорическими, или символическими, значениями» [8, с. 11]. Так, например, в русском языке на онимом *Сибирь*, кроме прямого значения «Название части азиатской территории России», была закреплена отрицательная коннотация: Сибирь воспринималась как «страна изгнания», место ссылки и каторги, а также место, вызывающее скуку и уныние» [8, с. 394]. Как показывает языковой материал, сейчас Сибирь ассоциируется с природными богатствами, интеллектуальными ресурсами и сохранившейся тайгой.

В языке отображены как минимум два пласта концептуальной системы. К первому пласту относятся общенародные знания о мире – взгляды на природу и человека, система ценностей – то, что составляет базовую часть человеческого сознания. Эти знания выражаются исконной лексикой в языке. Второй пласт меньше по объему в сравнении с первым – это пласт надстроечный. Это то, что пришло из других языков и культур – философские системы, другие религиозные системы, чужая мифология и знания о новых открытиях и технологиях. Всё это объективируется заимствованной лексикой.

Современная лингвистика успешно развивает теорию *ментальности*. Термин *ментальность* (*менталитет/ ментализм*) появился в 20-е гг.

XX в. на волне интереса к ноосфере. До сих пор нет общего определения терминов *менталитет* и *ментальность*. Многочисленные формулировки основываются на различных концепциях, подходах, проанализировав которые, В. В. Колесов приходит к заключению, что «менталитет и ментальность отличаются друг от друга различным составом своих содержательных форм» [4, с. 11]. Менталитет «в своих признаках есть наивно целостная картина мира в ее ценностных ориентирах, существующая длительное время, независимо от конкретных экономических и политических условий, основанная на этнических предрасположениях и исторических традициях; проявляется в чувстве, разуме и воле каждого отдельного члена общества на основе общности языка и воспитания и представляет собой часть народной духовной культуры, которая создает этноментальное пространство народа на данной территории его существования» [4, с. 15]. Говорить о языковой ментальности можно, только проникнув в суть духовного пространства языка (см.: [5]). Существуют разные определения термина *ментальность*. А. Я. Гуревич [1, с. 9] под *ментальностью* понимает не сформулированные явно, не высказанные эксплицитно, не вполне осознанные культурные установки, общие ориентации и привычки сознания, «духовную оснастку» – уровень интеллектуальной жизни общества. Иначе определяет этот термин В. В. Колесов [2, с. 15]: «Ментальность – это мирозерцание в категориях и формах родного языка, соединяющее интеллектуальные, духовные и волевые качества национального характера в типичных его проявлениях. Язык воплощает и национальный характер, и национальную идею, и национальные идеалы, которые в законченном их виде могут быть представлены в традиционных символах данной культуры. <...> Ментальные архетипы складывались исторически, по определённым, генетически важным принципам, которые и следует описать».

Лингвальный мир отражен в языковой картине мира. Этот мир создан самим человеком: познавая природу и себя, люди описывали окружающую среду. Фрагмент физического или виртуального мира, получивший то или иное обозначение в языке, представляет собой некое языковое осмысление в виде понятийной или грамматической категории или концептуальной структуры, что, собственно, и являет языковую ментальность. Под *языковой ментальностью* понимаются различные способы выражения всех сторон интеллектуальной жизни человека (см. подробнее: [6, с. 80]). Языковое осмысление фрагментов мира основано на концептуальной системе, служащей каркасом языковой системе.

Ментальность народа отображена в системе языка. Не только грамматика, но и словообразование и семантика могут приоткрыть некоторые тайны создания слов, их внутренних форм и первичных значений. Слова, которыми мы пользуемся до сих пор, скрывают в себе знания об иных нормах жизни, поведения и других стереотипах.

Начнем с известного всем стереотипа: «женщины – слабый пол». В русском языке есть слова и выражения, используемые ныне или малоупотребимые, привычные нам, в которых спрятано несколько иное знание. Это слова: *заматереть*, *заматерелый*, *матёрый*, *матёрая вдова* и *матёрый волк*. Рассмотрим их значения.

Заматереть – прост.достичь зрелого возраста, возмужать (стать физически сильным, крепким).

Заматерелый – прост.достигший зрелого возраста; переживший цветущий возраст (физически сильный, крепкий, взрослый).

Матёрый волк – сильный, опытный, мудрый (как правило, вожак стаи).

Матёрая вдова – женщина, потерявшая мужа, ставшая во главе семьи – сильная, крепкая и мудрая. «*Матера вдова* = вдова в летах, почтенная» [7, I, с. 300].

Матёрый – сильный, крепкий; опытный, сведущий в чем-л.; почтенный. «Матерый = зрелый; пожилой» [7, I, с. 300].

Что общего у перечисленных слов? – корень, связанный с матерью^{1*}. А общими значениями выступают «сила, крепость», «мудрость, опытность», а «почтение» в переносном значении равнозначно «силе». Эталоном силы и мудрости была женщина-мать, которую за это и почитали. А мы говорим – «слабый пол»...

Здесь можно было бы возразить вот в чём. В русском языке есть слово *мудрец* – м.р. Его эквивалента в форме в ж.р. нет: мудрость для женщины как качество ума выражается описательно: *мудрая мать/ женщина* и т. д. И этот языковой факт связан с периодами позднего словообразования. А если мы обратимся к сказкам, которые были созданы до принятия христианства, то в них главными женскими персонажами являются Елена Премудрая или Василиса Премудрая. Премудрость – понятие, переосмысленное православным христианством через образ Софии – Премудрости Божьей. Премудрость – высшая степень мудрости; качество женского ума.

Тогда какие же стереотипы были связаны с сильным полом – для наших современников – с мужчинами? И здесь возьмем по аналогии слова, у которых общий корень – *муж*.

Мужать – становиться сильным, взрослым, крепким.

Мужаться – проявлять мужество, стойкость; крепиться; терпеть невзгоды.

Мужественный – стойкий, смелый, отважный, храбрый.

Мужество – присутствие духа, смелость, отвага, душевная стойкость.

Будьте мужественны! – призыв, выражающий значение «будьте стойкими, крепитесь, терпите».

1 * Ср.: «Мати и матерь = мать. В санскрите это слово означает силу: у нас то же в словах: матица, матерый – большой» [7, I, с.300].

И если мы соберем воедино общие семы, то за мужчинами в русской лингвокультуре закреплены такие стереотипы, как сила, стойкость, храбрость, смелость и терпение.

Сила – общее свойство мужчин и для женщин. А вот терпение – главное качество современного женского характера, а не мужского. И выражение: *женщины, будьте мужественны!* мы слышим часто и поныне. Для женщин характерны как присутствие духа, так и стойкость – качества, когда-то стереотипно приписываемые мужчинам.

Безусловно, логичнее было бы также сопоставить языковые единицы, входящие в одно словообразовательное гнездо, объединенные общим корнем, у которых значение соотносится с *отцом*. Сюда входят такие слова, как *отец, отче, отчески, отеческий, отечественник, отечественный, отечестве, отчество, отчестволюбец, отчестволюбие, отчество, отчий, отчим, отчина, отчизна*. Если учесть, что *отче, отечественник, отечестве, отчестволюбие, отчестволюбие, (в)отчина* – редко употребляемые слова, то анализу подвергаются только такие слова, как:

отеческий – родной; свойственный отцу (забота, ласка, опека);

отчество – страна, где родился; родина;

отчество – имя по отцу (имя, указывающее на род);

отчий – отцовский, родной;

отчизна – родина;

отчим – неродной отец.

Как видим, общей семой у всех указанных слов выступает «родной (связанный с родом)». И здесь есть один нюанс, на который тоже следует обратить внимание: в русском языке родина соотносится с женским грамматически родом (ср.: рус. *Родина-мать*; нем. *Faterland*, англ. *Motherland*), а слова с корнем *отеч-/отч-*, имеющие это значение, будут либо женского рода, либо среднего, но никогда мужского (*Отчизна, Отечество*).

Еще один стереотип, изменившийся в русской лингвокультуре, связан с категориями рода. Если вы спросите современников, почему слова *чадо* и *дитя* среднего рода, вряд ли сразу кто-то сможет на него ответить однозначно. Почему дети, имеющие явные признаки пола, категоризируются через характеристику бесполого?

Чадо и *дитя* толкуются одинаково: «ребенок». *Дѣтя (дитя)* – «рожденное и воспитываемое (букв.вскормленное) существо» – младенец. Слово восходит к архаичной системе склонения (с основой на согласный: *дѣтяте*). Слово «указывает на то, что в только что родившемся члене прежде не различали пола и не обращали внимания на подробности возраста» [3, с. 90]. В немецком языке есть этому явлению аналогия – *dasKind* «ребенок» и *dasMaedchen* «девушка». Артикли слов показывают на средний их род.

Объяснение этим языковым фактам есть, и оно относится к средневековому социуму. Пол человека был значим тогда, когда он становился равноправным членом общества, т.е. получал право наследования. И если в русской лингвокультуре девушка (*дьва*) уже определяется грамматическим женским родом (как будет показано ниже, именно за ней в сказках давали «полцарства впридачу»), то в немецкой лингвокультуре девушка (*dasMaedchen*) «получала» грамматический женский род только после замужества (*dieFrau*), а наследством-имуществом она могла распоряжаться только вступления в брак (этакий гендерный шовинизм). «Детство кончалось, как только человек оказывался способным вступить в брак, вступить во владение, вступить в круг себе равных» [3, с. 94].

Слово *жена* первоначально обозначало «та, что рождает» (ср. влат. *geppab* «рождаю»), к браку это слово стало иметь отношения только с XVI в. В русском языке еще есть два слова, которые изменили свое значение. Мы не замечаем, что состав этих слов показывает несколько иную картину мира, не ту, к которой мы сейчас привыкли. Эти слова – *жениться* и *женех*. *Жениться* – брать жену. *Женех* – будущий муж. А теперь взгляните на корни этих слов. Корень на самом деле один – *жен-*. И кто же главный был в этом процессе создания семьи? Жена. Вот такая смена стереотипов произошла в русской лингвокультуре. Стереотипы изменились, на них повлияли заимствования из чужих культур и традиций других народов. А русский язык сохранил реликты древних стереотипов. Только их нужно научиться «читать».

Рассматривать ментальность народа в отрыве от изучения языка и культурного контекста невозможно, это – взаимосвязанные, взаимозависимые и взаимообусловленные явления. Категории культуры накладывают свой отпечаток на сознании носителя языка, что обязательно находит свое отображение в языке. Изменения в обществе, особенно это касается изменений в религии, морали и повседневной жизни, влияли на то, что некоторые категории культуры переосмыслились, причем кардинально. Особенно это заметно при сопоставлении культур одного народа в разные эпохи или при сопоставлении культур разных народов.

Ментальность – фундамент картины мира народа, представляющей собой систему категорий и субкатегорий, т.е. концептуальную сетку, с помощью которой носители языка воспринимают действительность и строят образ мира, существующий в их языковом сознании. Категории, образующие картину мира, составляют основной когнитивный инвентарь культуры: они запечатлены в языке, образуя его основу. Человек мыслит о мире так, как «подсказывает» ему язык. Мыслить каждому приходится в тех категориях, которые есть в языке. То, что существует и адаптируется в языке, соответствует ментальности народа. В языке ассимилируются только те знания, которые совпадают с существующей в нём концептуальной системой.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Гуревич, А. Я.** Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
- 2 **Колесов, В. В.** Ментальные характеристики русского слова в языке и в философской интуиции / В. В. Колесов // Язык и этнический менталитет. – Петрозаводск: ПГУ, 1995. – С. 13-24.
- 3 **Колесов, В. В.** Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека / В. В. Колесов. – СПб. : Филол. фак-т СПбГУ, 2000. – 326 с. (Серия «Филология и культура»).
- 4 **Колесов, В. В.** Язык и ментальность / В. В. Колесов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2004. – 240 с. (SlavicaPetropolitana).
- 5 **Колесов, В. В., Пименова М. В.** Языковые основы русской ментальности: учебное пособие / В. В. Колесов, М. В. Пименова. – Изд. 3-е, доп. – Санкт-Петербург : СПбГУ, 2011. – 136 с. (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 14).
- 6 **Пименова, М. В.** Семантика языковой ментальности и импликации / М. В. Пименова // Филологические науки. – 1999. – № 4. – С. 80-82.
- 7 **Полный церковно-славянский словарь**; сост. Г. Дьяченко. – М. : Терра – Книжный клуб, 1998. – 1120 с.
- 8 **Отин, Е. С.** Словарь коннотативных собственных имен. – Донецк : Юго-Восток, 2010. – 517 с.

Кемеровский государственный университет, Россия.
Материал поступил в редакцию 24.12.12.

М.В. Пименова

Лингвомәдениеттегі көне және заманауи стереотиптер

Кемеров мемлекеттік университеті, Ресей.
Материал 24.12.12 редакцияға түсті.

M.V. Pimenova

Ancient and modern stereotypes in linguoculture

Kemerovo State University, Russia.
Material received on 24.12.12.

Мақала орыс тілдік әлем көрінісі бойынша жасалған зерттеу жұмыстарына арналып отыр. Концептуалды және этногерменевтік ықпал ету ұмытылған жасырын стереотиптерге, алғашқытерең мағыналы сөздердің жаңа интерпретация беруіне себеп болады.

The article covers findings of investigation of Russian linguistic picture of the world. Conceptual and ethnic-hermeneutic approaches make it possible to provide new interpretation of deep meaning of customary Russian words based on forgotten stereotypes.

УДК 811.161.1(09)

О. А. Попович

К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРНЫХ ВЛИЯНИЯХ В ИСТОРИИ РУССКОЙ СЛОВЕСНОСТИ

В данной статье рассматриваются вопросы взаимодействия культур. Анализируются основные этапы в истории русской словесности.

В научных исследованиях последних десятилетий в области философии, социологии, культурологии широкое распространение получило понятие диалога культур. Диалог культур понимается как взаимодействие, взаимовлияние разных исторических или современных культур, как формы их сосуществования.

Диалогический принцип, по мнению философов XX века, лежит в основе концепции самого человека. Так, философ Мартин Бубер считает, что человек обретает свою человеческую сущность, соотнося себя не только с другими людьми, но и с природой, с Богом.

М. М. Бахтин отмечает, что жизнь по природе своей диалогична. «Жить – значит участвовать в диалоге: вопрошать, внимать, отвечать, соглашаться и т.п. Он вкладывает всего себя в слово, и это слово входит в диалогическую ткань человеческой жизни, в мировой симпозиум» [1].

Российский философ, культуролог В. С. Библер пришёл к созданию оригинальной концепции философской логики диалога культур, в основе которой идея о диалогической природе человеческого разума.

В своей работе мы попытаемся взглянуть на историю русской словесности с позиции культурных влияний, взаимодействия культур. Мы попытаемся дать некоторые характеристики трех основных этапов в истории русской культуры – периода, связанного с принятием христианства, периода европеизации и современного периода, связанного с явлениями глобализации.

Принятие христианства привело к изменениям в культуре древнерусского общества. На Руси распространяются достигшие высокого развития в

Византии живопись и архитектура, а также письменность и письменная литература. В данный период влияние Византии – это не единственное влияние. По мнению Д. С. Лихачева, могут быть отмечены пять основных направлений культурных влияний на восточных славян. Одно из влияний шло с Юга, от Византии. Это влияние было результатом развития тысячелетних связей с северочерноморской греческой культурой на Восточно-Европейской равнине. С конца X в. это влияние удвоилось влиянием болгарским. Другое влияние, менее длительное, – со скандинавского Севера. Также отмечается воздействие степных народов, западных славян и германских народов. Однако только «византийское влияние поднималось до сравнительно совершенных форм общения высокоразвитых духовных культур. На Русь влияла византийская литература, изобразительное искусство, архитектура, прикладное искусство, политическая мысль, естественнонаучные воззрения и, конечно, богословие. На Русь была перенесена церковная организация; русское государство подражало наиболее высоким формам государственной организации Византии; Русь частично воспринимала придворный этикет и отдельные формы управления». Данный период – это период появления и развития письменности, древнерусской литературы, с ее новой системой литературных жанров.

Данный период является начальным историческим этапом в формировании русского литературного языка, в рамках которого происходит синтез двух языковых стихий – церковнославянской и народно-разговорной.

На уровне языковой системы происходят значительные изменения. Эти изменения затрагивают практически все языковые уровни.

А. С. Пушкин отмечал, что русский книжный язык испытал полное обновление в XI веке, будучи «усыновлен» церковногреческим языком и таким образом «избавлен от медленных усовершенствований времени». В своей работе «О предисловии г-на Лемонте» А. С. Пушкин пишет: «В XI веке древний греческий язык вдруг открыл ему свой лексикон, сокровищницу гармонии, даровал ему законы обдуманной своей грамматики, свои прекрасные обороты, величественное течение речи... Сам по себе уже звучный и выразительный, отселе заемлет он гибкость и правильность».

Второй этап, на котором мы остановимся в данной работе, связан с европеизацией русского общества. Исследователь А. Л. Зорин говорит о **своеобразном** импорте чувств, об эмоциональной европеизации русского дворянства в конце XVIII – начале XIX века. Ученый отмечает, что одной из задач Карамзина было сделать культурный мир Европы достоянием российского читателя. Классические произведения того времени служили своего рода камертонами, по которым читатели учились настраивать свои мысли и чувства. Чтение гарантировало распространений единых моделей чувств поверх национальных барьеров и государственных границ.

Исследователь приводит цитату русского поэта XVIII века Александра Сумарокова: «Петр дал нам бытие, Екатерина – душу». А. Л. Зорин следующим образом интерпретирует данное высказывание: «Если Петр Первый дал русскому дворянину европейские одежды, облик и манеры, которые позволили ему существовать телесно, то есть, дал бытие; когда русский дворянин стал похож на своего европейского собрата, он начал существовать. Екатерина завершила эту миссию преображения, потому что в ее царствование россияне научились чувствовать по европейским стандартам».

В связи с вышеперечисленными фактами естественным образом встает вопрос о подражании в литературе, в искусстве. Откликаясь в 1836 г. на выход из печати «Фракийских элегий» В. Г. Теплякова, Пушкин писал: «Талант неволен, и его подражание не есть постыдное похищение – признак умственной скудости, но благородная надежда на свои собственные силы, надежда отыскать новые миры, стремясь по следам гения».

Ф. М. Достоевский в Речи о Пушкине пишет следующее: «Третий пункт, который я хотел отметить в значении Пушкина, есть та особая характернейшая и не встречаемая кроме него нигде и ни у кого черта художественного гения – способность всемирной отзывчивости и полнейшего перевоплощения в гении чужих наций, и перевоплощения почти совершенного. Способность эта есть всецело способность русская, национальная, и Пушкин только делит ее со всем народом нашим, и, как совершеннейший художник, он есть и совершеннейший выразитель этой способности, по крайней мере в своей деятельности, в деятельности художника. Народ же наш именно заключает в душе своей эту склонность к всемирной отзывчивости и к всепримирению и уже проявил ее во все двухсотлетие с петровской реформы не раз. Обозначая эту способность народа нашего, я не мог не выставить в то же время, в факте этом, и великого утешения для нас в нашем будущем, великой и, может быть, величайшей надежды нашей, светящей нам впереди. Главное, я обозначил то, что стремление наше в Европу, даже со всеми увлечениями и крайностями его, было не только законно и разумно, но и народно, совпадало вполне с стремлениями самого духа народного, а в конце концов бесспорно имеет и высшую цель. Я именно напираю в моей речи, что и не пытаюсь равнять русский народ с народами западными в сферах их экономической славы или научной. Я просто только говорю, что русская душа, что гений народа русского, может быть, наиболее способны, из всех народов, вместить в себе идею всечеловеческого единения, братской любви, трезвого взгляда, прощающего враждебное, различающего и извиняющего несходное, снимающего противоречия» [2].

В период XVIII - XIX века происходят значительные изменения в развитии русской культуры, искусства, литературы. Появляются новые литературные жанры. В плане истории русского языка – это период

«универсализации лексического и фразеологического состава языка» [3] создания новой терминологии, упорядочения литературного языка, приведения его в стройную систему. В этот период происходит синтез этих трех основных языковых категорий – церковнославянской, европейской и национально-русской.

Особенности развития современной словесной культуры во многом обусловлены социальными факторами. В качестве важнейших факторов отметим вовлечение в процесс словесного творчества большого количества людей, социальную дифференциацию и культурных явлений, влияние информационных технологий на культурные процессы.

В современном обществе, кроме традиционного понятия культуры, появились такие понятия как транскультура, субкультура, контркультура.

Транскультура – новая сфера культурного развития за границами сложившихся национальных, гендерных, профессиональных культур. Транскультура преодолевает замкнутость традиций, автоматизмов, языковых и ценностных детерминаций и раздвигает поле «надкультурного» творчества.

Субкультура является культурой определенной части общества. В подобной культуре существуют ценности, которые связывают только членов данной группы. Эти ценности находятся в противоречии с общепризнанными ценностями. Субкультура определяется критикой существующей культуры или же ее отрицанием. Субкультура, как правило, возникает в социуме с ярко выраженными идеологически-авторитарными чертами. На определенном этапе или при определенных условиях субкультура может трансформироваться в контркультуру.

Одной из ярких особенностей текстов современной русской литературы является использование разнообразных культурных топосов, относящихся к разным религиям и культурным эпохам.

В текстах современной литературы наблюдается расширение географии культурных топосов – это топосы, относящихся к странам Европы, странам Востока, Китаю, Японии, Египету, Африки и т.д. Достаточно частотными для текстов современных произведений являются культурные компоненты, относящиеся к христианству, буддизму и исламу. Для целого ряда современных авторов (не только русской литературы) характерно повышенное внимание к восточной философии и восточной религии, в частности буддизму и дзэн-буддизму. Британский философ Алан Уилсон Уотс отмечает следующее: «Сложность и загадочность, которые представляет дзэн для западных исследователей, есть главным образом результат незнания принципов мышления китайцев, принципов, которые поразительно отличаются от наших и которые именно поэтому обладают для нас особой ценностью, ибо позволяют критически взглянуть на наши собственные идеи».

Вышеперечисленные культурные процессы находят свое отражение и на языковом уровне, однако они затрагивают только лексический уровень языковой системы.

Другой, во многом противоположной, чертой современной культуры является ее вовлеченность в процесс глобализации. Глобализация – это процесс всемирной экономической, политической и культурной интеграции и унификации. Исследователи отмечают целый ряд тенденций в процессе развития культуры: увеличение скорости и масштабов социокультурных изменений в целом; доминирование интегративных тенденций в культуре; повышение интенсивности культурных взаимодействий в информационном обществе; наступление западной культуры, зачастую в весьма агрессивных формах, культурная экспансия, вестернизация; расширение влияния английского языка в современных средствах коммуникации и общения.

Так, наиболее частотными заимствованиями в русском языке последних десятилетий являются заимствования из английского языка. Влияние английского языка затрагивает не только лексический уровень русского языка, в некоторых моментах это влияние проявляется и на уровне словообразования. Исследователи отмечают проникновение в словообразовательную систему русского языка новых словообразовательных формантов радикального и аффиксного типа.

В условиях глобализации обостряется проблема сохранения культурной идентичности, сохранения родного языка.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 **Бахтин, М. М.** Эстетика словесного творчества. – М. : «Прогресс», 1986. – 329 с.
- 2 **Достоевский, Ф. М.** Полное собрание сочинений. Том 26. – Ленинград : «Наука», 1984, – 129 с.
- 3 **Ефимов, А. И.** История русского литературного языка. – М. : «Наука», 1967. – С. 93 .

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 04.01.13.

О. А. Попович

Мәдениетте орыс тілдесімі тарихының ықпалы туралы сұрақтар
С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 04.01.13 редакцияға түсті.

О. А. Попович

To the question of cultural influences in the history of the russian writing system

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 04.01.13.

Берілген мақалада мәдениеттің ара-қатынастарына ықпал сұрақтары қарастырылады, орыс тілдесіміне маңызды кезеңдері талданады.

This article is devoted to issues of cultures' interaction. There are analyzed the main stages of the history of Russian writing system.

УДК 811.161.1'342

О. А. Попович

**ПАЛАТАЛИЗАЦИЯ ЗАДНЕЯЗЫЧНЫХ СОГЛАСНЫХ:
ПРИНЦИПЫ РАЗГРАНИЧЕНИЯ**

Данная статья посвящена проблемам исторической грамматике русского языка. Рассматриваются вопросы палатализации (смягчения) звуков.

В научных работах по исторической фонетике палатализацией называют изменения согласных под воздействием гласных переднего ряда либо *j. Данные изменения носят качественный характер, т.е. затрагивают основную артикуляцию звука. Процесс палатализации согласных является результатом действия тенденции, получившей название закона слогового сингармонизма. Суть данного закона заключается в том, что звуки в пределах одного слога должны были быть близки друг другу в артикуляционном отношении. Слог стремился строиться по моделям: «непалатальный согласный + гласный непереднего ряда»; «палатальный согласный + гласный переднего ряда».

В истории праславянского языка, как правило, разграничивают йотовую и нейотовую палатализацию согласных.

Йотовая палатализация – это изменение согласных перед *j. В истории праславянского языка йотовой палатализации подверглись все согласные звуки.

Таблица 1 – Общеславянский процесс изменения согласных под воздействием *j

Заднеязычные согласные	Губные согласные	Переднеязычные согласные	
*g̃j > *z'	*bj > *bl'	*sj > *s'	*rj > *r'
*kj > *c'	*pj > *pl'	*zj > *z'	*lj > *l'
*hj > *s'	*mj > *ml'		*nj > *n'
	*vj > *vl'		

Таблица 2 – Изменения согласных под воздействием *j эпохи распада праславянского единства

Праславянский язык	Восточнославянские языки	Южнославянские языки	Западнославянские языки
*dj	*z' [ж']	*z'd' [ж'д']	*d'z' [д'з']
*tj	*c' [ч']	*s't' [ш'т']	*c' [ц']
*zdj	*z'dz' [ж'д'ж']	*z'd' [ж'д'ж']	*z'dz' [ж'д'ж']
*zgj	*z'dz' [ж'д'ж']	*z'd' [ж'д'ж']	*z'dz' [ж'д'ж']
*stj	*s'c' [ш'ч']	*s't' [ш'т']	*s'c' [ш'ч']
*skj	*s'c' [ш'ч']	*s't' [ш'т']	*s'c' [ш'ч']
*drj	*dr' [др']	*z'd'r' [ж'д'р']	*dr' [др']
*trj	*tr' [тр']	*s't'r' [ш'т'р']	*tr' [тр']
*strj	*str' [стр']	*s't'r' [ш'т'р']	*str' [стр']
*slj	*sl' [сл']	*s'l' [ш'л']	*sl' [сл']
*tvj	*tvl' [твл']	*s't'vl' [ш'т'вл']	*tvl' [твл']
*gt/i	*c' [ч']	*s't' [ш'т']	*c' [ц']
*kt/i	Sc' [ч']	Ss't' [ш'т']	Sc' [ц']

Нейотовая палатализация – это изменение заднеязычных согласных под воздействием гласными переднего ряда. Выделяют три разновидности нейотовой палатализации. Первая палатализация – переход *g, *k, *h в мягкие шипящие *ž', *č', *š' перед гласными переднего ряда. Вторая и третья палатализация – переход *g, *k, *h в мягкие свистящие *z', *c', *s' под воздействием гласных переднего ряда. Некоторые слависты считают вторую и третью палатализации разновидностями одного процесса.

Таблица 3 – Происхождение иконно мягких фонем в результате нейотовой палатализации

Процесс	Условия	Примеры
I палатализация	Перед гласными переднего ряда *e, *i, *ь, *e, *e	*gena - жена *kestь - часть *helмь - шоломь
II палатализация	Перед гласными дифтонгического происхождения *e, *i > *oi	*ghoilo - збло *koikь - цбль *haimja - сьмья *gvoizda - звьзда *kvoitь - цвьтъ *vьlsvoi - вьлсьви

III палатализация	*g > *z' *k > *c' *h > *s'	После гласных переднего ряда *i, *ь, *e, а также *ьг Палатализация не происходила, если после согласного следовал [ы] или [ь]	Spolьga - польза *otьkь - отьць *vьhь - вьсь
-------------------	----------------------------------	--	--

В результате процесса палатализации в древнерусском языке возник целый ряд чередований согласных звуков.

Таблица 4 – Чередования согласных звуков, обусловленные действием нейотовой палатализации

Процесс	Чередование	Примеры
I палатализация	[г]/[ж'] [к]/[ч'] [х]/[ш']	друг - дружити разлука - разлучити, ходити - шедьшии,
II палатализация	[г]/[з'] [к]/[ц'] [х]/[с'] [гв]/[зв'] [кв]/[цв'] [хв]/[св']	друг - друзи, берегь - берези каяться - цьна, вьлкь - вьлци духь - дуси, страхь - страси гвоздь - звьзда вьлхвь - вьлсьви
III палатализация	[г]/[з'] [к]/[ц'] [х]/[с']	княгыни - князь, льгькь - польза нарекь - нарицати, ликь - лице
йотовая палатализация	[г]/[ж'] [к]/[ч'] [х]/[ш'] [з]/[ж'] [с]/[ш']	лгати - льжа плакати - плачь духь - душа вязати - вяжу писати - пишу

В результате в древнерусском языке появляются мягкие шипящие согласные, исторически восходящие к разным праславянским звукам. Так, например, согласный [ж'] может восходить к праславянскому *g, изменившемуся в результате первой палатализации, к праславянскому *g, изменившемуся в результате йотовой палатализации, к праславянскому *s, изменившемуся в результате йотовой палатализации.

В методическом плане возникают определенные сложности при историческом комментировании вышеперечисленных процессов.

Для разграничения первой и йотовой палатализаций необходимо учитывать следующие условия.

Для первой палатализации:

1) [ж'], [ч'], [ш'] находятся перед гласными переднего ряда и чередуются с заднеязычными [г], [к], [х]: нога - ножька; рука - ручька (исключения см. для йотовой палатализации);

2) [ж'], [ч'], [ш'] находятся перед непредним гласным а < Ъ и чередуются с заднеязычными [г], [к], [х]: в глаголах на - ати (дышати - духъ); в существительных и глаголах типа жарь, жарити, печаль; в прилагательных сравнительной (в современном языке - превосходной) степени с суффиксом -аиш- (крѣпчаишии - крѣпчѣкъ);

3) [ж'], [ч'], [ш'] находятся перед непредним гласным а < е носового и чередуются с заднеязычными [г], [к], [х]; гласный а чередуется с соответствующим дифтонгическим сочетанием: начати - начинати - конецъ; жати - съжимати - гьнути;

4) согласный [ш'] в глаголах 2 лица ед. ч.: ведеши, пишеши; *ved-e-si > *ved-e-hi > ведеши; [ш'] < *h < *s.

Для йотовой палатализации

1) [ж'], [ш'] чередуются с переднеязычными согласными: вожакъ - водити, пишу - писати;

2) [ж'], [ч'], [ш'] чередуются с заднеязычными [г], [к], [х]:
- в существительных I и II древних типов склонения с основой на *ja, *jo (душа - духъ, ложе - логъ, сторожь - стерегу);
- в причастиях на -ень и существительных, образованных от глаголов на -ити (лѣчение, положень - суффиксальный i в основах инфинитива V класса в позиции перед тематическим гласным изменяется в j);

- в прилагательных сравнительной степени с суффиксом -е- (в совр., в др.-русс. -е- - флексия), образованных от бессуффиксальной основы: лише - лихой (ср. лишь); (в прилагательных типа выше, ниже, моложе и т.д. [ж'], [ш'] чередуются с переднеязычными [с], [з], [д], которые подвергаются только йотовой палатализации).

3) при отсутствии чередований, выявляющих происхождение исконно мягкого согласного (комментарий к некоторым формам):

- в современных причастиях на -ущ-, -ющ-, -ащ-, -ящ- и прилагательных на -уч-, -юч-, -ач-, -яч-; по происхождению - причастия, образованные при помощи суффикса *nt, основа которых во всех формах, кроме формы м. и ср.р ед.ч., осложнялась *j; *tj > [ш'т'] в южнославянских языках, *tj > [ч'] в восточнославянских языках (ср.: горящий и горячий);

- в причастиях на -ш-, -вш-, образованных при помощи суффикса *(v)us -j;
- в прилагательных сравнительной (в совр. - превосходной) степени с суффиксом -аиш-, восходящему к *eъsj, где *sj > s'

- в отчествах и фамилиях на -ич, образованных при помощи суффикса *itji (Иванович, Федорович и т.д.)

Таким образом, при разграничении первой и йотовой палатализаций необходимо учитывать не только фонетические процессы, но и грамматические характеристики анализируемых языковых единиц.

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 04.01.13.

О. А. Попович

Дауысыз дыбыстардың жұмсартылғаны: межеле ұстанымдары

С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 04.01.13 редакцияға түсті

O. A. Popovich

Palatalization of back constants: principles of differentiation

Pavlodar State university named after S. Toraiyrov, Pavlodar.
Material received on 04.01.13.

Берілген мақалада мәдениеттің ара-қатынастар ықпал сұрақтары қарастырылады, орыс тілдесімі маңызды кезеңдері талданады. Осы мақалада орыс тілінің тарихи грамматикасының мәселелері дыбыстардың жұмсартылған сұрақтары қарастырылады.

The given article is devoted to the problems of historical grammar of the Russian language. The questions of palatalization (softening) of consonants have been considered.

ӘОЖ 445-610

Ж. Т. Сарбалаев, Е. Ж. Сарбалаев

ПОЭЗИЯДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ӘУЕН КӨРІНІСІ

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының поэзиясындағы азаматтық әуен туралы мәселесі қарастырылған.

Поэзиядағы азаматтық әуен туралы қазір сауатты адамдардың аузынан, зиялы қауымның ортасында жиі айтылатын сөз. Бірақ аталмыш ой-ұғым – халықтың мақалы емес, әйтпесе әдебиетімізден ойып орын алған үлкен тұлғаның мәйекті лебізі де емес. Кейінгі кездері зиялы қауым арасында

мойындалған қанатты сөз. Бәлкім, оның алғаш айтқан авторы да болған шығар. Бірақ гәп – онда да емес, осы бір сөздің орайлы ақиқат екендігінде. Батыста әдебиет – әдебиет үшін, өнер – өнер үшін деген бағыттар бұрыннан кездеседі. Біздің қазақ әдебиетінде мұндай тамыры таяз, сынаржақ бағыт, тек байлар мен бағландардың көңілінен шығып, соларға қызмет қылғаны белгілі. Бұқараға жат ақындық иелері орысқа бодандыққа дейін де, кешегі кеңес кезеңінде де кездеспегені мәлім. Еліміз егемендігін алған бүгінгі таңда мүлдем мұндайдың ұшқыны жоқ, бәлкім алдағы уақытта да ұшыраспайтын болар. Себебі бағзы замандардан-ақ, тіпті қазақ жаратылған шақтан-ақ халқымыз өленді ермек, өнерді тек көңіл көтеру құралы деп қарамаған. Ақиқаты: қазақ үшін қашанда өлең – өмір. Өмір – өлең. Қазақ поэзиясы өзінің даму арнасында заман озған сайын жаңашылдыққа бет түзей бастады.

Ұлы Абайдың:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,

Өлеңмен жер қойнына кірер денең [1,56-6],

– деп айтуы, міне, сондықтан десек қателеспейміз. Әрине, бұл жерде өлең деген ұғымның өзі синкреттік бітімде екенін, сөздің әннен, әуеннен бөлек тұрмай, бірлікте танылатынын айта кеткеніміз абзал. Нақ осы себептен де поэзияның қазақ халқы өмірінде кеше де, бүгін де аса маңызды рөл атқарғанын, оның қашанда қоғамдық-әлеуметтік сипатта болғанын, ал азаматтық әуен, рух – жалпы қазақ поэзиясының әрқашан күретамыры, негізгі өзегі, алтын арқауы болғаны шындық екені ешқандай дәлел тілемесе керек.

Туған әдебиетімізде өзіндік орны бар белгілі шайырларымыздың бірі – XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші ширегінде өмір сүріп, қазақ жазба поэзиясының дамуына үлкен үлес қосқан Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Сонымен бірге оның ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы, фольклортанушы, тарихшы, этнограф, педагог болғаны баршаға мәлім. Құдай берген қабілеті жан-жақты, ескіше де, жаңаша да хат таныған ағартушы ақынның өз басы өнегесіне қоса қалың халыққа өнер-білім шашып, мұның үстіне өзі өмір сүрген кездегі ел өміріндегі өзгерістерге, елеулі оқиғалар мен жаңалықтарға, жақсылықтар мен жамандықтарға дер кезінде үн қатып, өлең тілімен паш етіп отырғаны көзі тірісінде-ақ оның атын әйгілі етті. Сондықтан болар ол көп ақынның бірі, жай ақын Жүсіп болып қалмай, Мәшһүр Жүсіп атанды. Міне, осының өзі-ақ оның жас бала шағынан ақындық өнерді киелі деп біліп, қадірлеп, бұл реттегі әрбір қадамға жауапкершілікпен қарағанын аңғартады. Оның ақын ретінде әрбір айтқаны, жасаған әрбір іс-әрекеті ғана емес, ақын ретінде жазған әрбір шығармасы көпшілік көңілінен шығып отырғаны белгілі. Мұның өзі оның ұсақ, жеке бас қамын күйттеген, тақырыбы тар, отбасы қамынан артылмаған дарынсыз, кішкентай өлеңші емес, ә дегеннен-ақ әлеуметтік көкейкесті мәселелерді көтере білген, көркемдікпен жеткізе алған азамат ақын болғанын байқатады.

Міне, осындай азаматтық бітім, дәлірек айтқанда, осындай көзқарас, позиция, концепция ғана ақынды қазақ даласының шартарабына әйгілі етіп, одан ел билеушілері ығатын, патша шенеуніктері қорқатын ақынға айналдырса керек. Мәшһүр Жүсіпті кеңес өкіметі де құшақ жайып қарсы ала қойған жоқ. Мұның өзі оның кейінірек халық жақсы танып, дақпыртын естіп емес, қандай кісі екенін дәл біліп, әдебиеттегі төл орнын иемденуіне кедергі жасағаны анық. Оның шын мәнінде кітап деп айтуға тұратын алғашқы кітаптары – таңдамалысының 1-інші, 2-інші томдары тек 1990, 1992 жылдары жарық көруінде, 20 томдық шығармалар жинағының енді ғана 2003 жылдан бастап жариялануының осындай себептері бар. Ақын мұраларының көптомдық болып жарыққа шығуына пікір білдіре отырып, ғалым Р. Тұрысбек: «Көптомдықта әдебиеттің барлық жанрлары қамтылған әрі жүйелілік пен ізденіс, бірізділік байқалады. Әрбір туындының тақырып табиғаты, жанрлық-құрылымдық һәм көркемдік ерекшеліктері де сақталып, жазылуы мен жариялануы, нұсқалық белгілеріне де зор маңыз беріледі. Біздіңше, басты байқалар ерекшеліктердің бірі М. Ж. Көпейұлының төл туындылары мен халық мұрасы, шежірелік сипатындағы шығармалар дәстүр мен сабақтастықты, жанр мен жауапкершілікті, көркемдік мұраттарды негізгі назарда ұстаған» деген байсалды түйін жасайды [2,64-6].

Қазақтың танымал ақындарының бәрі дерлік қоғамы ұсынған жүкті талмай көтерген азамат ақын болғаны баршаға мәлім. Арыға барсақ, Асан қайғы, Шалкиіз, Доспамбет, Бұқар жырау, Махамбет, Абай, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Сәкен Сейфуллин, Илияс Жансүгіров, Мағжан Жұмабаев, Сұлтанмахмұт Торайғыровтар, беріден тартсақ, Қасым Аманжолов, Жұбан Молдағалиев, Сырбай Мәуленов, Қадыр Мырзалиев, т. б.

Әдетте үстіне кім-кімнің де жасаған жақсы ісіне, әйтпесе қарымды қызметіне риза болып жатсақ, «Мынау азамат екен» деп жатамыз. Сонда осы азаматтық дегеннің өзі не? Ақын-жазушылар шығармашылығындағы азаматтық бітімді, әлеуметтік әуенді қалай бағалап, қалай ажыратамыз? Бір қарағанда бұл баршамызға белгілі, оп-оңай танып, тауып алатын түсінікті ұғым көрінгенімен, іс жүзінде жеңіл, бадырайып көзге көрініп, айқайлап тұрған нәрсе емес. Ендеше ең әуелі ақын Мәшһүр Жүсіп поэзиясындағы азаматтық әуенді айқын танып, ажарлы ашу үшін мұның өзі не нәрсе екенін өзіміз біліп алмай болмайды.

Азаматтық жоқ жерде ақындық тұл. Бұл жерде сөзіміздің басындағы осындай ордалы ойға қайта оралуға, табан тіреуге тура келеді. Сонымен бірге осы мәселеге арнайы ат басын бұрып, елеулі екі мақала жазған көрнекті сыншы-әдебиетші Сағат Әшімбаевтың: «Былай қарасақ, азаматтық атты сөздің мән-мағынасынан айқын және одан туындайтын міндет пен жауапкершіліктен анық ештеңе жоқ сияқты. Сондай-ақ азаматтыққа жататын, болмаса жатпайтын жайларды ажырату да пәлендей қиын емес секілді. Ал, осы сөздің төңірегінде

теренірек ойланып көрсек, оны басқа өнер-білімімен, озық тарихымен тамсандырған елдердің басындағы терен тамырлы азаматтық дәстүрлердің даму кезеңдерімен салыстырып көрсек, біздің арамызда бұл ұғымды түсінуде тарихи тұрғыдан эталондық үлгі ретінде ұсынатындай берік қалыптасқан нақтылық жете бермейтіндігі байқалады?» [3, 45-6], – деген пікірлерін алға тартудың еш әбестігі жоқ. Гәп – бұл жерде алаштың, қазақтың басындағы азаматтық рухтың кемдігінде немесе әлсіздігінде емес. Өйткені қазақтың азаматтығы – батырлығы мен байсалдылығы – жер бетіндегі қайсы бір халықтан артық болмаса, кем емес. Тек осы бір маңызды концепциялық ұғымның мағынасы нақтыланып, алға ұсталуында, төбемізге ту сияқты көтерілуінде жатыр. Өйткені XVI ғасырда өмір сүрген француз ойшылы М. Монтень: «Халық өзінің азаматтық манифесін ғасырлар бойы қанымен де, жанымен де жазады. Азаматтық манифесі айқын емес халықтың болашағы да айқын емес» [4, 278-6], – деп жазғандай, қазақ ұлты өзінің азаматтық құранын ғасырлар бойы ерлігімен де, еңбегімен де жазып келді. Бұл тұрғыдан ол көштен қалып көрген жоқ. Ендеше оның келешегі келісті екені күмәнсіз. Мәселе – алаштың азаматтық концепциясын, ақындык азаматтық кредосын айқындауда, ақиқат алға тартуда. Осы тұрғыдан келгенде алаштың азаматтық концепциясы, ақындардың азаматтық көзқарас-көсегесі қандай? Біздіңше, арғы-бергі даналардың айтқандарын еске алып, Асан Қайғы, Абайдың айтқандарын саралай келгенде, мұның өзі адам – ақынның елін – жерін, Абайша айтқанда, «қалың елі, қазағы, қайран жұртын» жақсы көріп, кадрін біліп, шын сүюінде.

Екіншіден, осылайша азамат ретінде бағалап, сүйгендіктен халқының жақсылықтарын асырып қана қоймай, жамандықтарын, келеңсіз құлық, олқы мінез-қылықтарын жасырмай әшкере етіп, ащы сынауында. Үшіншіден, осындай елді өшірер, ерді өсірмес қоғам кемшіліктерін, халық жетімсіздіктерін жою үшін ымырасыз күресе білуінде жатыр.

Бұл айтқандардан азаматтық таным, көзқарас-бағдар, позиция айқындалып, азамат ақын алдындағы әлеуметтік-қоғамдық міндеттер, адамдық-адамгершілік парыз бен қарыз анықталып, сол үшін жауапкершілік мойынға жүктелсе керек. Ал, мұндай асқаралы міндеттерді орындау тіпті де оңай емес. Ақынның азаматтығы көпті оятып, қауымды жарқын болашақ үшін қимыл-әрекетке жұмылдырар жемісті еңбексіз, белсенді күрессіз, қара қылды қақ жарған әділдіксіз, шындықты қаймықпай бетке тура айтар, тура айтып қана қоймай, іске жедел асырар батылдық, батырлықсыз жүзеге аспайды.

Жоғарыда айтылғандар абзал адамдықтың, азамат ақындықтың, халық перзенті, елдің Ері болудың шын да шынайы өлшемдері болса, шайыр Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының өзі, сөзі – алуан шығармалары осынау үлкен талап-міндеттерге қалай және қаншалықты жауап береді деген сауалға жауап іздейміз. Бұл үшін, әрине, алдымен ақынның не жазғанын, қандай тақырыптарды қозғағанын, оларды қаншалықты көркемдікпен игеріп, қазақ

әдебиетіне қандай үлес қосып, қаншалық азаматтық танытқанын – өз кезіндегі елі мен жері жаңарып, халқы оянып, өсіп-өзгеруі үшін, яғни заманына лайықтылық танытып, келешегін кемелдендіруі үшін қаншалықты сөзімен көмектесе алғанын саралап, зерттеп, талдап-таразылауды жөн санадық.

Ақындыкпен ұйқыдағы алашын серпілту, қоғалысқа түсіру, ел болу үшін күреске жұмылдыру, сөзімен замандастарының көзін ашып, көңілін ояту, басқа озық елдердің қатарына қосылуға бастау, өзінен көп бұрын көш бастап, халқын қамшылап, қазақтың бас ақынына, сөз көсеміне айналған Абайдың жолын жалғастыру, Абай бастаған іске үлес қосу – Мәшһүр Жүсіптің алдында тұрған ұлы да ұлағатты міндеттер болатын. Рас, бастапқы кезде – жасөспірім шағында-ақ өлең жолына түсіп, өнерін көпке таныта бастаған Мәшһүр Жүсіп бірден анық Ақын, үлкен Ақын бола алған жоқ. Ол әуелгі кезде жай төреші болу, көргенін көргеніндей етіп қағазға түсіру, сырт бақылаушыдай бағамдап-баяндау, тек ақ-қараны ажырату деңгейінен көтеріле алмап еді. Әрине, оның бұл өлеңдерінде де ғибрат, насихат, өмір көріністерін көрсету кездесетін. Кейде келелі кеңес, озық ой, көркем кестелер де молынан ұшырасатыны бар. Алайда біздің іздеп отырғанымыз – қоғамды сілкі, алаштық, азаматтық мақсат-мүддеге ойысу, өзі күн кешкен қоғам, табиғат кескіндерін бедерлеу деңгейінде қалып қоймай, келешекке бет бұру болғандықтан ғана бұларды осылай қабылдайтынымыз өзінен өзі түсінікті болса керек.

Ақынның төл поэзиясы топталған кітаптары – 20 томдық шығармалар жинағының, негізінен, 1-томы мен 4-томы. Осындағы ақынның жазылуы жөнінен бізге мәлім тұңғыш өлеңі – «Исабек ишан». Ол 1871 жылы қағазға түсіріліпті. Бәлкім, осы томдықтарда Мәшһүр Жүсіптің бұдан да бұрын жазылған туындылары бар шығар. Алайда соңында дүниеге келген жылы көрсетілмегендіктен олардың қайсысы бұрынырақ жазылғанын білу қиын. Аталмыш алғашқы жыр былай басталады:

Бісмiлла, сөз бастайын асыл тектен,
Түскендей асыл еді-ау аспан көктен!
Керуендей бұл дүниеге аз күн қонып,
Пәниден жақсы, жаман – бәрі де өткен.
Бір жұрнақ заттан шыққан асыл еді,
Қара түгіл қожадан асып еді.
Әркімнің өз заманына дегендейін,
Тақсырдың шарапаты басым еді.
Өзі – ишан жұрт бастаған, заты –қожа,
Сейітзада нәсілі сондай таза.
Әр түрлі қасиеті еске түсіп,
Қайғымен қапаланып болдым наза [5, 229-6].

Егер Жүсіп ақынның тырнақалды туындысы осы болса, оның басталуының өзі – біз келтіріп отырған үш шумақтың өзі разы етпей ме?

Құйылып тұрған қазақтың дәстүрлі қара өлеңі. Есептеп қарасақ, бұл кезде – Жүсіп бар-жоғы 13 жаста. Бүгінгі күн көзқарасымен алғанда, әлі мектептің орталау буынын бітірмеген, көжесін жылап ішіп жүрген бала. Бірақ XIX ғасырдың қалыбы бөлек жосығы басқа. Сондықтан ол осындай өлең жазған. Дәлірегі – жаза алған. Ұзақ өлең. Әрі жақсы туынды. Ал мұның өзі жасөспірім Жүсіптің тым таланттылығын, шайырлықтағы қадамын шынайы бастағандығын байқатып қана қоймайды. Сол кездегі қазақ өмірінің өз мүшелеріне – ер балалар мен қыз балаларға да қатаң талап қойып, тез ержеткізіп, бойжеткізетінін де байқататындай. «Он үште – отау иесі» деген сөз-пайым – тек мақал ғана емес, сол уақыттағы өмір шындығы, тіршілік талабы. Бұл кезде адам баласы бірінші мүшелге толып, ғұмырдың тұңғыш бел-белесіне көтеріледі. Демек, қазақтың мүшелдік жыл санауы жай ғана даналық қасиет-тұжырым емес, табиғаттың заңдылығына – адамның биологиялық-физиологиялық тұрғыдан да пісіп жетілуіне де дөп келетін шығар. Міне, осы тұңғыш мүшелінде Жүсіп ақындық тұрғыдан да адамдық-азаматтықтың алғашқы сатысына шығып үлгерген түрі бар. Осындай екі жақсы себеп-салдардың жемісі де шығар, жас автор-шайыр тұңғыш өлеңінде-ақ XIX ғасырдың үшінші ширегіндегі Арқа өмірінен, қазақ халқының ахуалынан, рухани күй-кеспірінен де жақсы хабардар етеді.

Бұл жырдың шекесіне «жоқтау» деп қойылған. Бұдан кейін осы өлеңде кейіпкер ишанның бейнесі еске түсірілетіні, жақсы пенде, зор дін басшысы болғандықтан лайықты мақталатыны даусыз.

Жасынан-ақ халыққа пірлік қылған,
Хақлық болса, бас тартпай ерлік қылған.
Нәсілінен сайып келіп әулиелік,
Келгенде отыз беске пірлік қылған.

Пір болып кереметлі жұрт бастаған,
Заманында өзінен жан аспаған.
«Мен, мен» деген ишандар «тақсыр-ай» деп,
Ешбірі хылап тауып таласпаған.

Шариғаттың жолынан адаспаған,
Дін тұтпаған наданға жанаспаған.
Қырмызы қызыл жібек сықылданып,
Қай мінезі бар еді жараспаған ?!

«Өнер алды – қызыл тіл» шешенім-ай,
Жылжыған жорғадайын көшелім-ай.
«Абылай аспас сары бел» – Сүйіндікке
Пір болып үлгі шашқан көсемім-ай [5, 229-230-б].

Ақын осылай шалқыта жырлап, үлкен сөздерді бекер айтып отырмаған шығар. Исабек ишан да мұндай мадаққа лайық жан екені ақиқат. Өзі де жас кезінен хақ дін жолына түскен, имандылықты ұран еткен ақын сол кезде

өмір сүрген, аса үлгілі, адамгершілігі асқақ жанды қауымға үлгі етіп отыр. Жас ұрпаққа – өнеге, егде кісілерге – ғибрат етеді.

Х. Досмұхамедұлы ақындық поэзия өкілдері туралы олардың ұлттық сөз өнерін сақтаудағы, дамытудағы қызметіне жоғара баға бере келе: «Қалың бұқара арасынан шыққан олар – халық әдебиетінің мән-мазмұны мен тіл тазалығын сырттан келетін жат әсерлерден қорғаушылар, әрі ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп, қазақ халық әдебиетін сақтаушылар» [3, 32-б], – деген екен. Шынында да Мәшһүр Жүсіптің осы көлемді туындысын ары қарай оқығанда оның кейіпкерінің балдырған ұрпаққа үздік үлгі, ал үлкендерге тағылым-тәрбиесі мол игі-таза тіршілік иесі, дін көсемі екенін көреміз:

Айбатың бар-ды әділ Омардайын,
Түзедің шариғаттың әрбір жайын.
Күндіз – күлкі, түн болса – ұйқы көрмей,
Дін ісін берік тұттың солардайын.
Шыншылдық Әбубәкір Сыдықтай бар,
Көрдің бе бір жалғанын, ей, жарандар?!
«Қолда барда алтынның қадірі жоқ»,
Артынан жұрт таба алмай, болдың ғой зар!

Жомартлығың сахаба Сәдуақастай,
Би баһа ол кібіртіт ақ мәр тастай.
Сүннатын пайғамбардың мағхам тұтқан,
Көнекей, кім бар еді сонан басқа-ай!

Сөйлеген әрбір сөзің – ғылым, хикмет,
Өзіне тәңірім берген бән михнет.
Тариқат, мағрипаттан үлгі шашқан,
Құдайға бек лайықты қылып қызмет [5, 230-б].

Мақсат өзіміз жалаң түсіндіруші болып сөйлеп кетпей, ақын өлеңін нақты тану, өзіндік айтарын, өзгеше ерекшелігін ашу болса, мына шумақтардан дінге қатысты мол білім ала бастаймыз ба?! Біз ислам дінінің бастауында тұрған Омар, Әбубәкір Сыдықтардан, Сәдуақас сахабалардан хабардар болып қана қоймай, ақын нысанасы Исабек ишанның да анық озық, керемет «көсем» кісі екендігіне көз жеткізе бастаймыз ба?

Жоқтау, дауыс салу-өлген адамға арналған өлеңдер. Қазақта жерлеу, салт өлеңдерінің шығу мезгілі қай кез екенін анықтау қиын. Сөйтсе де зерттеушілер М. Әуезов пен Ә. Марғұлан жоқтау өлеңдерінің мазмұны ежелгі Орхон-Енисей жазбаларымен ұштасып жатқанын айтады. Мәшһүр Жүсіп ақындыққа араласқан тұста жоқтау – кең етек алып, қазақ өмірін дүбірлетіп тұрған өлең түрі, өмір көрінісі. Сондықтан да жас ақынның алғашқы туындысы жоқтау болып, кейін де көп жоқтаулар жазуы – осының айғағы. Осы тұрғыдан келгенде тұңғыш туындының төрт аяғын тең басқан туынды екендігі, көркемдігі өз алдына, өмірлік дерегі, сол кездегі естіген

халыққа, оқыған жұртқа деректік тұрғыдан қатты керегі – өнегелі тағдыр-тарих, кенеулі тағылым-ғибрат болуы да тәнті етеді.

Біз сол себептен де осы бірінші томның соңындағы түсініктерде берілген мынадай мағлұматтарға жүгіне кетуді де орынды санаймыз:

«Екібастұз тұрғыны, 1928 жылы туған еңбек ардагері Манабаев Сағат ақсақалдың айтуынша, Исабектің түп-тегі – қожа, кезінде әулиелігімен жұрт назарын аударған адам. Ел аузынан естіп, бізге жеткізген Сағат ақсақал әңгімесін де оқырман назарына ұсынғанды жөн көрдік: «Жазғытұрым Шідерті өзені тасып жатқан кез. Өзен жағасында ол кезде тал болған. Соның түбіне келіп, өзеннен өткенде су болмас үшін, ішінде Исабек ишан бар, біраз адамдар сырт киімдерін шеше бастайды. Сол кезде тал арасынан ұрылар шыға келген:

– Андағы киімдеріңді, көліктеріңді қалдырыңдар да, өздерің жүре беріңдер! – деген. Исабектің жолдасы тұрып айтады:

– Біздікін алсаң да, мына жігітке тиіспе! Бұл – жаңа шығып келе жатқан керемет иесі!

Сонда ұрылардың біреуі айтты:

– Әулие болса, ана ұшып келе жатқан алты аққуды алдыма әкеліп қондырсын!

Сонда Исабек отыра қап дұға оқиды да, алты аққу төмендеп, қаңқылдап әлгі ұрының алдына келіп қонады. Сонда ұры:

– Біз жаңылдық, шырағым. Сен атынды бермей-ақ қой. Сен бізден ал! Талдың ар жағында олжамыз бар. Ал!

– Жок, рақмет, бізді өзеннен өткізіп жіберсең болды.

Олар көмектесіп, бұлар өзеннен өтеді. Біраз жер ұзағасын жанындағы жолдастарына Исабек айтады:

– Мен бір қателік жібердім-ау! – дейді.

– Сіз ешқандай қателік жіберген жоқсыз. «Алты аққуды түсір», – деді, түсірдіңіз. «Олжадан ал!» – деді, алмадыңыз. Сонда Исабек:

– Сендер білмедіңдер! Күндердің күнінде менің ұрпағымның бірі тұтқында болады-ау! Мен алты аққуды тұтқын еттім ғой. Байлап кеттім-ау! – дейді. Содан айтқандайын, 1937 жылы Исабектің бір ұрпағы түрмеге түскенде сол сөз еске алынды.

Исабек қайтар жолда өзенге таяу бір жерге таяғын шаншады:

– Күндердің күнінде осы жерге менің үрім-бұтағым қоныс тебеді! – дейді.

Исакеңнің ұрпақтары қазір сол жерде тұрады. Ол «Талды ұжымы» деп аталады. Екібастұз ауданына қарайды. Екібастұз қаласынан 60 шақырым.

Мен бұл әңгімені сол жердің тұрғын адамы Ахметов Мәкен деген кісіден естідім. Ол кісі қазір дүние салған. Жасы ұлғайған кісі. Руы – Қанжығалы. Оның ішінде – Сары. Сөз білетін адам, бір кезде колхоз бастығы болған» [6, 410-411-б].

Көріп отырсыз, келтірілген мына деректердің өзі керемет. Тірлікте нақ осылай болды ма, болмады ма, әрине, оған бүгін куәлік жасау қиын. Десек те ақын бұлай тегін жырлап отырған жоқ. Аңыз да ақиқатқа тамыр тартса, сол кездегі халық иманды, діни көсемін соншалықты әулие тұтқанын айтпағанда, жырда келтірілген дерек-мәліметтер бекер емес.

Баласы жоқ қатынға бала біткен,

Панасында күн көріп қашқан-жіткен.

Әр мұңлының қажеті рауа болып.

Құдайым дәрежесін артық еткен.

Шариғат, мағрипатын тамам еткен.

Тариқат, хақиқатты жары еткен,

Қол-аяқсыз домалап қалған дертлі

Сау-саламат жазылып тұрып кеткен.

Жан еді ғарызы жеткен Құдайына.

Жарлы болса байыған маңайына.

Бақ, дәулет, ырыс, несіп болып еді,

Көріп пенен ғасердің талайына.

Ғылым хал, ғылым қалын білген тамам,

Айырған хақ пен батыл, халал, харам.

Ғылымларды қойылған көңіліне,

Жігіттер, бар ма енді ондай адам [5, 232-б].

Таза адам. Шарапатты кісі. Ғұлама ишан. Аталмыш өлеңде Исабек ишанның осындай қалып, жақсылық-шарапаты қалай жарқырап көрінсе, ол ғұмыр кешіп, «сайран» салған, салтанат құрған ел-жер, ауыл-аймақтар жайы тағы да солай көзіне көрінеді. Бұл тұрғыдан байыптағанда сол кездегі сахара суреті, ел-жұрт хабар-ошары осы өлеңнен бүгінгі қызығушы оқырманға анық-қанық болады десек те асыра айтпаймыз.

Жоктайды Қарабұжыр қалпыменен,

Әжеке, Дәнен, Тентек халқыменен.

Дүниеден есіл ерім кете бардың,

Бұрынғы ғазизлардың салтыменен.

Біраз күн Арқаға болдың қонақ,

Дүние бар болғаның болды-ау сол-ақ!

Әжібайдың алты ұғлы ықылас берген,

Олар да жоктайды екен айтып шумақ.

Жолаба – Қыпшақ деген бір рулы ел,

Және Керей, Күрлеуіт – о да түгел.

Теп-тегіс мүрид болған кемеңгерлер,

Қалдық қой тегіс шулап Жайылма, Ақкөл.

Актілес, Сырым, Күшік – Бәсентіін,

Олардан болды ма екен Найман кейін?!

Дүниеден өтті, кетті қайран ерім,
Түзеткен өз әлінше діннің үйін.

Ішінара бас берген: Апай, Бөрі,
Жұқарақ Қанжығалы одан гөрі.

Айдабол мен Қаржастан ықылас берген,
Қасқа, жайсаң – не түрлі кеменгері [5, 234-6].

Өлең жасампаздығында ақынның рухани әлемі бірінші орында тұрады да, ол ақынның рухани әлеміндегі қайшылық қақтығыстар мен әлеуметтік және мәдени танымның, сол сияқты қазандай қайнап жатқан қоғамдық өмірдің ықпалынан барып қалыптасады. Әлі он үштегі балаң ақынға талай жайт-оқиғаларға, кісі-місілерге сын көзбен қарау міндет те, қажет те емес шығар. Ол бәріне таза пейілмен, алғашқы әсермен – үлкендердің көзімен қарайды. Солай десек те осы өлеңде қанша ел, жер қамтылған. Тіпті Исабек ишанның Қой жылы, жетпіс тоғыз жасында ораза айының бас кезінде жұма күні кешке зәмзәм суымен ауыз ашып, намазшамды оқып болған соң өмірден өткені... Арғын, Керей, Қыпшақ, Найман елдері, солардан тараған алуан рулар... Бұларды былай қойып, Жайылма, Ақкөлдей жер-сулар. Тіпті шумақ айтып жоқтаған Әжібайдың алты ұлы... Осыларды білудің өзі – қызық қана емес, тарих емес пе? Арада 140 жыл өткенде не болды сол жерлерде? Қандай халық отыр? Әлгі қасқа-жайсандар үрім-бұтақтары нендей күйде?! Міне, осындай керегі бар, тереңі бар өлең бұл.

Мұхтар Әуезов: «Әдебиет тарихының арғы-бергі жолының толық қамтыла қарастырылуындағы ескерілуі тиіс ең басты мәселе ақынның өмірбаянын тексеру, сол арқылы жазған шығармаларымен байланысын айыру, ақынды елінің өмірімен қоса қарастыру, ақынды және оның айналасын ұлттық болмыспен қарастыру, ұлттың қоршаған табиғатпен байланысын, көрші халықтардың берген үлесін, өзара өнераралық ықпалдастықты біріктіре қарастыру» [6,16-17-б], – дейді. Шын мәнінде ақынның 1870-80 жылдары жазылған басқа да өлең-жырлары, өмір өрнектері, жоқтаулары, табиғат кестелері, көрнекті кісілерге арналған толғаулары да көбіне-көп осындай сипаттарға ие деуге болады. Айталық, «Аңқау адам туралы», «Мұса Шорманұлының асы», «Жарты нан», «Кедейліктің арқаны», «Жаздың сөзі», тікелей діни тақырыпты қаузаған көлемді көптеген туындылары – осы сөзімізге дәлел. Мәселен, «Аңқау адам туралы» өлең:

Иесі сырын білер мінген аттың,
Көз жетпес қулығына адамзаттың.
Іш пысып еріккенде күлмек үшін

Айтайын әңгімесін аңқау сарттың [5, 85-б],

– деп басталады. Әдетте сарт қазақтан аңғал болмайтын еді, Мәшһүр Жүсіп сол көп халықтың ішінен момын біреуін тауып алса керек. Шартты мысал болғандықтан мұнысына сенеміз де.

Ертемен бір сарт үйінен есегін жетелеп, «Өзімнен кетіп дәрмен қалғанынша, Есегім, мінбен саған» деп серт беріп шыққан көрінеді. Тау мен тастың арасында жалғыз келе жатқанда қуларға жолығады. Не керек, әлгі қулар ақылдасып, бірі есегін ұрлап алады, ұрлағанда да сартты қатты ақымақ қылады.

Ұрының сонда жетіп бірі барды,
Есектің басындағы ноктаны алды.
Киді де өз басына кете барды,
Сол жерде есекті алып бірі қалды [5, 86-б].

Содан әлгі сарт есек-ұрысын жетелеп жүре береді. Бір кезде есегі тартынбай ма? Сонда сарт артына жалт қараса:

Қараса сарт артына – есегі жоқ,
Есегін мінбесе де көңілі тоқ:
Қолында нокталаулы бір адам тұр,
Орнында есегінің есектей боп [5, 86-87-б].

Қатты қорқып, сасып қалған сарт амалсыз жөн сұрайды. Сонда әлгі ұры: «Мен шешем қарғап, есекке айналып кеткен адам едім. Енді шешем жаны ашып, қарғысын қайтарып алған соң, қайтадан адам қалпына келдім», – дейді. Есегі адамға айналған сарт, әрине, «есек-адам» түгіл жанынан безер. Ұры осылай құтылып кетеді.

Енді үйіндегі екінші есегіне мініп, базарға ешкісін сатуға шыққан байғұс сартқа жолда және жолыққан үш қу бұл жолы уағдаласып, алдап-арбап, оның ешкісін де, есегін де ұрлап, ақыр соңында алдап суға түсіріп, киімін де сыпырып, айдалада жалаңаш қалдырады.

Салбырап бір мезгілде судан шықты,
Киім мен кісі түгіл шайтан жоқ-ты.
Ақымаққа адам, сірә, күлер емес,
Өмірінде қарға жемес мұндай бокты [5, 93].

Жалпы, жыр тұтас алғанда тәуір. Оқиғалы, ой салатын жыр. Шамамен 1878-1880 жылдары жазған көлемді жырын осылай аяқтаған автордың айтары не? Фибрат. Өмірге бейімдел, алданып, ақымақ болма деу. Ақыл айту елдің асқақ тұлғаларына жарасатын парасатты қасиет. Ақын бұл жерде жағымсыз мінез қасиеттен аулақ болып, өзінің адамдық болмысыңды сақтап қалуды насихат етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Құнанбаев, А.** Шығармалары. 1 том. – Алматы : Жазушы, 1985. Тұрысбек Р. Ұлт мұраты және руханият. 2008. – 632 б.

2 **Сағат Әшімбаев.** Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы : Жазушы, 2000.

3 **Монтень, М.** Опыты. // Введение в литературоведение (Под ред. Л. В. Чернец) – М., 2006. – 520 с.

4 **Мәшһүр Жүсіп.** Шығарамалары. 1 том, Павлодар, 2003.

5 **Көпеев, М. Ж.** Таңдамалы. II-том, – А., Ғылым, 1992.

6 **Әуезов, М.** Әдебиет тарихы. – Алматы : Ана тілі. 1991. – 240 с. -Б 29.

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 10.01.13 редакцияға түсті.

Ж. Т. Сарбалаев, Е. Ж. Сарбалаев

Гражданский пафос в поэзии Машхур-Жусипа

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 10.01.13.

ZH. T. Sarbalayev, E. ZH. Sarbalayev

The Reflection of Civil Inspiration in the Poetry of Mashkhur Zhusip

Кореев

Pavlodar State university named after S. Toraigrov,
Pavlodar. Material received on 10.01.13.

В статье рассматривается вопрос гражданского пафоса в поэзии Машхур-Жусипа.

The civil inspiration in Mashkhur Zhusip Kopeyev's poetry is revealed in the article.

ӘОЖ: 894.342-2

Ә. Шапауов

ҚАЗАҚ ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада қазақ драматургиясының зерттелу мәселелері қарастырылады.

XX ғасырдың бас кезеңінде қазақ топырағындағы ұлттық драма жанры табиғатына, бай ауыз әдебиеті жанрында драмалық элементтердің

молынан кездесетініне, далалық театр қойылымдарына байланысты ұлт қайраткерлері Ахмет Байтұрсынов, Смағұл Сәдуақасов, Мұхтар Әуезов, Жүсіпбек Аймауытов, Дінше Әділов және т.б. айтқан пікірлері мен жазған мақалаларының орны жоғары.

Көшпелі-отырықшы өмірмен күн кешкен халықтың мәдени дамуы – ауыз әдебиеті үлгілерінің мол, озық жетілгендігі. Драма жанрының кейбір элементтерін осы фольклорлық дүниелерден тауып, дәлелдей алатынымыз да сондықтан. Әсіресе, айтыс, жар-жар т.б. түрлерінде «қиын жанрдың» талаптарына жауап бере алатын мысалдар көп.

Еліміздің әр аймағында жазылған қолжазба пьесалар XX ғасырдың басында, 1905-1915 жылдар аралығында өмірге келді. Қоғам дамуымен бірге ілгері басып, ұлттық өнерімізбен қанаттаса отырып, белгілі бір дәрежеге көтерілді. Бұл пьесалар қолжазба түрінде дүниеге келіп, алғашқыда сауыққой өнерпаз жастардың күшімен ойын-сауық үйірме-кештерде бірнеше рет сахналанғаны бүгіндері анық. Қолжазба түрінде ол пьесалар заман тынысын, дәуір жағдайын, көкейкесті мәселелерін, кезеңнің толғақты сырларын дер кезінде өткір қозғады. Қазақтың алғашқы пьесалары авторлары қатарына – Ишанғали Мендіханов, Бекмұхамед Серкебаев, Көлбай Төгісов, А. Лихановтарды жатқызамыз.

Қазақ халқы үшін XX ғасыр – ұлтымыздың оқуға, өркениетке бет бұру заманы болды. Мұсылманша оқу орындары – мектептер мен медреселерде діни сабақтармен бірге есеп, жағрапия, тарих, ана тілі, шетел тілдері де қоса оқытылды. Қазан, Орынбор, Петербор, Уфа, Троицк қалаларындағы баспаханалардан қазақ тілінде біршама кітаптар шықты. Қазақ халқының алғашқы қолжазба пьесалары халық арасында қойылса, ал қазақ мемлекеттік ұлт театрының алғашқы шымылдығы сол кездегі астанамыз Қызылорда қаласында, 1926 жылдың 13 қаңтар күні Қошқе Кеменгеровтың «Алтын сақина» атты пьесасымен ашылғаны тарих парақтарынан белгілі, ол жөнінде зерттеушілердің ғылыми еңбектері жарияланды.

М. Әуезов: «Өзге жұрттың мысалына қарағанда, театр өнерінің ұрығы елдің әдет-салтынан, ойын-сауығынан, ән-күй, өлең-жырынан басталған. Театр өнерін туғызатын жайлы топырақ, қолайлы шарт елдің өз денесінен шыққан. Өнердің іргесін қалайтын елдің өзі. Содан кейін мықты дүкен, сұлу күмбезді жасайтын – сол ел тірегіне иығын сүйеген өнершілер.

Шынында, ерте күнде ас пен тойда, ұлы жиында ізденіп келіп өлеңмен, әнмен айтысатын көп ақындар өз заманында театр жасамай не жасады? Онан соң ұзатылған қыздың тойында еркек пен әйел қақ жарылып алып, айтысатын жар-жар, салт ойыны туғызатын театрдың өзі емес пе? Жар-жар мен беташар бүгінгі заманның сахнасына қою үшін ешбір қосымша керек қылмайды. Солар сияқты толып жатқан айтыс өлеңдерінің қай-қайсысы болса да қалай болса, солай қоюға болады. Бұл ескіліктердің тағы бір қасиеті – барлығы да

арнаулы әнмен ойналатын. Сондықтан жалғыз ғана драмалық театр емес, әнмен ойналатын операларға да емін-еркін жарайды» [1], – десе, Рүстембеков Р. «...элементы драмы еще в бытовом жанре фольклора /жар-жар, беташар, бөдік, айтыс/...» [2], – деп, ал, Ә. Тәжібаев «...ауыз әдебиетіндегі ақындар мен шешендік сөздердің бай түрлеріне қарап отырсақ, ең тамаша классикалық драмалардағы диалогтармен таласатын сөз жарыстарының алуан түрлерін көреміз» [3], – дейді. Соңғы жылдары қазақтың драмалық фольклорын арнайы зерттеуші Қ.Бижанов [4] шағын айтыстарды драмалық жанрға жақындататын өзіндік бірнеше белгілерін атап көрсетеді.

Ал, арнайы ғылыми айналымға, нысанаға алынып зерттеу ісі – ХХ ғасырдың 50-жылдарынан басталады. Осы уақыттан бастап диссертациялар қорғалып, монографиялық еңбектер жарыққа шыға бастады. 1951 жылы А. Маловичко «Қазақ совет драматургиясындағы тарихи өмірбаяндық пьеса», 1956 жылы С. Ордалиев «Соғыстан кейінгі қазақ совет драматургиясы», 1963 жылы Н. Ғабдуллин «Ғабит Мүсіреповтің драматургиясы», 1965 жылы Р. Рүстембекова «Бейімбет Майлиннің драматургиясы», 1967 жылы Р. Нұрғалиев «Мұхтар Әуезовтің трагедиялары», 1969 жылы Х. Нұрмақанов «М. О. Әуезов драмалық шығармаларының эмоциональді-экспрессивті лексикасы», 1975 жылы Е. Жакыпов «Қазақ драматургиясындағы батырлық эпостың дәстүрлері», 1978 жылы С. Исабекова «М. Ауэзов – переводчик русской советской драматургической классики», 1986 жылы Т. Есембеков «Ә. Әбішевтің драматургиясы», 1990 жылы С. Дәуітова «Проблема изображения исторической личности в драматургии М. Ауэзова», 1992 жылы А. Зекенова «М. О. Әуезовтің драмалық шығармалары тілі лексикасының квантитативтік-стильдік сипаты», 1992 жылы Ысқақов М. «Казахская драматургия в литературной критике», 1993 жылы С. Құлбарақов «Тахауи Ахтанов драматургиясы», 1994 жылы Таубайұлы Ж. «Қазіргі карақалпақ-қазақ драматургиясындағы фольклорлық негіздер», 1994 жылы Қ. Бижанов «Қазақ драмалық фольклоры», 1995 жылы Ж. Әбілов «Қалтай Мұқаметжанов драматургиясы»; 2001 жылы Ә. Шапауов «Сәкен Жүнісов драматургиясы», 2002 жылы Нәсиева Н. «Сәбит Мұқанов драмалық шығармаларындағы мінез бен тартыс», 2003 жылы Ахетов М. «Мұхтар Әуезов драмалық шығармаларындағы шешендік дәстүр», 2003 жылы Ахтанова А. «Қазіргі қазақ балалар драматургиясы», 2003 жылы М. Әбілхакұлы «Ілияс Жансүгіровтің драмалық шығармаларындағы тартыс пен мінез», 2005 жылы Б. Сұлтанова «ХХ ғасырдың 20-жылдарындағы ұлттық драматургия», 2006 жылы Л. Аупбаева «Алғашқы қазақ пьесалары», 2009 жылы Айтбала Айтмұраеваның «С. Жүнісов драмалық шығармаларының тілі мен стилі» атты кандидаттық диссертациялары және 1970 жылы Ә. Тәжібаев «Қазақ драматургиясының тууы мен қалыптасуы»; 1973 және 1983 жылы Нұрғалиев Р. «Қазақ совет драматургиясының жанр жүйесі»,

2001 жылы Ж. Әбілов «Қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық негіздері», С. Даутова «Художественная концепция исторической личности в казахской драматургии» атты докторлық диссертациялары қорғалып, әдебиеттану ғылымына үлкен үлес қосылды. Сонымен қатар монографиялық еңбектер бір шама [5].

Драмалық шығармалар негізінен: трагедиялық, драмалық, комедиялық болып іштей жіктелгенімен, олардың әр қайсысының бойынан бірінің табиғаты танылып жатады. Комедияға қоятын талапты драма, трагедияға қоюға болмайды, оның жанрлық табиғатына сәйкес өзіндік ерекшелік, белгілері бар. Ал, драмада трагедия, комедияның элементтері жүретін болса, керісінше шығармаға өң беріп, ажарлап тұрады.

Комедия – драма жанрының негізгі бір түрі. Комедиялық шығарма - қоғамдағы келеңсіз, адам өміріндегі кереғар, жағымсыз әрекеттерді көрсету, сынау үшін және келешек ұрпақты осы қылықтардан сабақ ала отырып сақтау үшін күлкілі, әрі адамзатқа салмақ салар жағы бар көркем шығарма. Комедияның бірнеше тәсілмен дамитыны белгілі. Комедиялық шығарманың әр элементі күлкі тудыратындай болуы шарт. Нағыз комедия кейіпкерлерінің тіліне күлесіз, киген киіміне, қимылына, сөйлеген сөзіне, жауабына күлесіз. Комедияның табиғатына, зерттелуіне байланысты көптеген еңбектер бар [6]. Ал, қазақ ұлттық драматургиясында комедия алғашқы кезеңде М. Әуезовтің, Б. Майлиннің, Ж. Шаниннің күлкі жанрына арналған шығармаларында көрініс болды.

А. Байтұрсынұлы: «Тартыстың өзі басты-басты үш тарау болып бөлінеді: 1) мерт, яки әлектекті тартыс [трагедия], 2) сергелден, яки азапты тартыс [драма], 3) арамтер, яки әурешілік [комедия]. Тартыс күйге ән-күй қосылса, тартыс зауықты деп аталады. Тартыс сөз қу тілді болса, қулықты деп аталады; қисыны қызық болса, күлдіргі тартыс болады; сиқыр мазмұнды тартыс сиқырлы деп аталады...» [7], – деп сараласа, Ә. Тәжібаев докторлық диссертациясында [8,127] қазақ комедиясының алғашқы нұсқаларын, ауыз әдебиетімен байланысын атап өтсе, Р. Нұрғалиев докторлық диссертациясында [9,228] комедия жанрына арнайы тоқталып, сараптап: сатиралық комедия және лирикалық комедия деп ұлттық ерекшелік ынғайына лайықтап, қорытындыға келеді, ал, Ж. Әбілов кандидаттық [10,79], әрі докторлық диссертацияларында комедиядағы ұлттық ой-сана проблемасы мен мәңгірттік проблемасының диалектикасын, халықтық түрін кеңінен қарастырады.

Қазақ ұлттық драматургиясы бүгінгі күні жанрлық жағынан, тақырыптық-стильдік нысанда, жекелеген көрнекті драмашылардың шығармашылық шеберлігі тұрғысынан біршама зерттелгенмен, ал әлемдік ой-сана және батыс-шығыс драмашыларының шығармашылық және әдеби байланысы аясында әлі де көп еңбек студі қажет ететін, кезек күттірмейтін міндеттер.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Әуезов, М.** Шығармаларының 20 томдық толық жинағы. – А. : Жазушы, – 1985
- 2 **Рүстембеков, Р.** Драматургия Б. Майлина. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук. АН КазССР. 1965.
- 3 **Тәжібаев, Ә.** Қазақ драматургиясының қалыптасуы мен дамуы. – А. : Жазушы, 1971.
- 4 **Бижанов, Қ.** Қазақтың драмалық фольклоры. АҚД. – А. : 1995.
- 5 **Ордалиев, С.** Қазақ драматургиясының очеркі. Алматы: «ҚазССР Ғылым Академиясының» баспасы, 1964; Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 1971; Ғабдулин Н. Ғабит Мүсірепов–драматург. Алматы: «Өнер», 1982; Рүстембекова Р. Бейімбет Майлиннің драматургиясы. Алматы : «Жазушы» баспасы, 1969; Рүстембекова Р. Қазақ совет комедиясы. Алматы: Қаз ССР «Ғылым» баспасы, 1978; Р. Нұрғалиев Трагедия табиғаты. Алматы: «Жазушы» баспасы, 1968; Нұрғали Р. Драма өнері. – Астана.2001; Ж.Абиллов. Казахская комедия. А.: 2001; Шапауов Ә. Драмадағы дәстүр. С. Жүнісов – драматург. Монография. Қазақстан-Павлодар. 2004; С. Даутова. Художественная концепция исторической личности в казахской драматургии. Монография. – Алматы. – 2006; Ахтанова А. Қазіргі қазақ балалар драматургиясы. Оқу құралы. – Семей. 2008.
- 6 Аристотель. Об искусстве поэзии. – М. : Гослитиздат, 1957; Буало. Поэтическое искусство. – М. : Гослитиздат, 1957; Дидро Д. О драматической поэзии. Изб.произв. – М.-Л., 1951; Аникст А. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. – М. : Наука,1967; Лессинг Г. Гамбургская драматургия. М-Л.1936; Шоу Б. О драме и театре. – М. : 1967; Фильдинг Г. Комедия. М., 1954. В. Андре. Бесчеловечная комедия (О Бальзаке). М. :1967. Фролов. О советской комедии.М. :,1954. Судбы жанров драматургии.М :,1957. В.Сахновский-Панкеев. О комедии. М.:',1964. В.Волькенштейн. Драматургия..М. :,1969. Ю. Манн. Комедия Гоголя «Ревизор». М.:',1966. Н. Н. Киселев. Проблема русской советской комедий.Т.:',1974., И. Л.Вишневская. Гоголь и его комедии. М : 1976., Вишневская .Комедия на орбите. М : , 1979, А. Журавлева. А. Н. Островский - комедиограф. М : , 1981; Хаусман В. Драматургия Райниса. АДД. – Рига,1972; Горбунова Е. Идеи. Конфликты. Характеры. Москва, 1960; Громова М. Русская драматургия (конца XX-начало XXI века). –М. : «Флинта», 2006; Х.Миңнегулов. Дөңьяда сүземез бар/ Х. Миңнегулов. –Казан. «Мәғариф».-2007; Х. Миннегулов. Татарская литература и Восточная классика (Вопросы взаимосвязей и поэтики). – Издательство Казанского университета, 1993; Ахмадиев Р. Б. Современная башкирская драматургия. АДД, - Уфа-2003; Имамов Б. Хаят ва драматик конфликт. Ташкент. 1968;

Камалидденов С. Характер в современной узбекской драматургии. Ташкент. 1969; Абдусаматов Х, Саматов Х. К. Яшен – драматург. Ташкент, 1951; Кулиев Н. Пути развития азербайджанской советской комедий. АДД. Баку. 1963; Микулашек М. Пути развития советской комедий. М. 1960; Терзибаян В. История армянской драматургии. АДД. Ереван. 1961; Билокина А. Современная якутская драматургия.-Якутск,1998; Найдаков А. История бурятской советской драматургии. Улан-Удэ-1985; Ханнанов Р. Татарская сценическая литература в контексте тюркской драматургии (конец XIX-начало XX веков). АҚД. – Казань-2009; Н. Майнагашева. Хакасская драматургия (1920-1990-х годов). Монография. Абакан-2008.

7 **Байтұрсынов, А.** Ақ жол. /Құраст. Р.Нұрғалиев/. – А : 1991.

8 **Тәжібаев, Ә.** Қазақ драматургиясының қалыптасуы мен дамуы: Филол. ғыл. докторы ғыл.дәреж.алу үшін жазылған диссертация. – Алматы, 1970.

9 **Нұрғалиев, Р.** Қазақ драматургиясының жанрлық проблемалары: Филол.ғыл. докторы ғылыми дәреж. Алу үшін жазылған диссертация. – Алматы. 1982.

10 **Әбілов, Ж. Қ.** Мұхамеджанов драматургиясы: Филол ғыл канд... дисс. – А., 1995. Әбілов Ж. Қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық негіздері. ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация. – Алматы. 2001.

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті,
Көкшетау қ. Материал 11.12.12 редакцияға түсті.

А. Шапауов

Проблемы исследования казахской национальной драматургии

Кокшетауский государственный университет
имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау.
Материал поступил в редакцию 11.12.12.

А. Shapauov

Problems in the study of the Kazakh national drama

Kokshetau State University after Sh. Walikhanov, Kokshetau.
Material received on 11.12.12.

В статье рассматриваются проблемы исследования казахской национальной драматургии.

Author of article discusses the problems in the study of the Kazakh national drama.

*Ә. Шапауов, **Н. Жүсіпов

КОМЕДИЯДАҒЫ ТАРТЫС ТАБИҒАТЫ

Мақалада комедия негізіндегі туындыда қазақтың ұлттық драматургиясының қазіргі кездегі батымдылық жанжал мәселелері қарастырылған.

Комедия – драма жанрының негізгі бір түрі. Комедиялық шығарма қоғамдағы келеңсіз, адам өміріндегі кереғар, жағымсыз әрекеттерді көрсету, сынау үшін және келешек ұрпақты осы қылықтардан сабақ ала отырып сақтау үшін адамзатқа салмақ салар жағы бар көркем шығарма. Комедияның бірнеше тәсілмен дамитыны белгілі. Комедиялық шығарманың әр элементі күлкі тудыратындай болуы шарт. Нағыз комедия кейіпкерлерінің тіліне күлесіз, киген киіміне, қимылына, сөйлеген сөзіне, жауабына күлесіз. Комедияның табиғатына, зерттелуіне байланысты көптеген еңбектер бар [1].

Драмалық шығармалар негізінен трагедиялық, драмалық, комедиялық болып іштей жіктелгенімен, олардың әр қайсысының бойынан бірінің табиғаты танылып жатады. Комедияға қоятын талапты драма, трагедияға қоюға болмайды, оның жанрлық табиғатына сәйкес өзіндік ерекшелік, белгілері бар. Ал, драмада трагедия, комедияның элементтері жүретін болса, керісінше шығармаға оң беріп, ажарлап тұрады.

Ал, қазақ ұлттық драматургиясында комедия алғашқы кезеңде И. Мендіхановтың, К. Тоғысовтың, Б. Серкебаевтың, М. Әуезовтің, Б. Майлиннің, Ж. Шаниннің күлкі жанрына арналған шығармаларында көрініс болды.

Ерте замандардан келе жатқан ел арасына тараған өзілге, қулық, күлкіге бөленген әңгімелердің желісін алып, өңдеп, жандандырып, тамаша сахналық туындылар тудыра білді. Ауыл арасында жүріп, кейіпкерлері де елмен қоян-қолтық араласа отырып, өз шығармаларын қойғанда, бұндай өнерді дала, қыр қазағы көре қоймағандықтан, әрі өздері таңның атысы, күннің батысы сауықшыл қазақ ауылдары жаппай тамашалап, демеп отырған. Ел өнерпаздары сол замандарда кәсіби театр жасады деп айтуға толық құқымыз бар.

Әдебиеттанушы С. Наровчатов комедия жанрын шартты түрде: «сатирические, лирические, иронические, сентиментальные, романтические» [2,248], – деп бөледі. Ал зерттеуші В. Сахновский-Панкеев: «Комедия – счастливый жанр. Комедию любят все. Ведь ее непременный спутник – смех!» [3,224], десе, Н. Н. Киселев: «Комедия – это не просто пьеса, содержащая элементы смешного, это драматическое произведение, в котором комическое выступает доминирующим эстетическим качеством, когда и содержание

конфликта, и способ его воплощения, и образы главных героев комичны» [4,9], – деген нақты ой-пікірлер айтады.

Қазақтың белгілі жазушы-драматургы Бейімбет Майлин – күлкінің шебері. Б. Майлин комедиялары бір әктілі және көп әктілі болып екіге бөлінеді. Комедия – Б. Майлин шығармашылығының басым бөлігі. Себебі, автор ғасыр басындағы тұрмысы төмен, қараңғылығы басым қазақ ауылдарындағы, елдің жаппай сауаттану кезіндегі күлкілі элементтердің негізінде болашақ шығармасына өмірлік басты желі ете алған. Әсіресе, қулығы басым молдасымақтардың айласы немесе «сауаттылықты жою» кезіндегі мұғалім алдына әйелдерін бергісі келмейтін ауылдың аңқау еркектерінің қылықтары, бозбала мен бойжеткендер арасындағы күлкілі эпизодтар т.б. іс-әрекеттерден тамаша сахналық туынды шығара білген.

Дәстүр жалғастығының көрінісі ретінде 1960-90 жылдар аралығындағы ұлттық драматургиямыздың белді комедияшылары қатарына Қ. Мұхамеджанов, С. Адамбеков, С. Жүнісов, М. Хасенов, О. Бөкей т.б. жатқызуға болады.

Сәкен Жүнісовтің «Қысылғаннан қыз болдық» атты музыкалық комедиясының басталу жүйесі Б. Майлиннің «Ыбыраймыз, Ыбыраймын» (1928 ж.) атты диалогке құрылған шағын өлеңімен жүйелес, тіпті салыстыра қарасақ басқы жолдарына шейін сол үлгіге салған. Бұдан пьеса авторы С. Жүнісовтің қазақтың бір туар ұлы, ақын, драматургы, әңгіменің алдына жан салмас шебері Б. Майлиннің шығармашылық өнерін жалғастырғанын көреміз. Б. Майлин өлеңін «кеше», «бүгін» – деп екі кезең, екі заман ағымына құрса, С. Жүнісов комедиясының авансценасындағы шағын прологын осы шақ формасына, «бүгін» атты заман ағымына келтірген.

«Қысылғаннан қыз болдық» екі әктілі пьесада драматург ұстанымы бойынша ондағы көтерілетін мәселе екеу болуы шарт. 1) Бірыңғай күлкіге арналуы қажет болса, 2) Күлкі астарында әлеуметтік, адами мәселе, адамзат трагедиясын мысқылға, сатиралық образдарға теліп, сынауы шарт. Комедияның көтеретін мәселесі – совхоздағы мәдениет, көркем өнерпаздар үйірмесінің хал-жағдайы. Авансценадағы директор мен белгісіз адам арасындағы диалогында директордың: «Тұрмысымыз ежелден дұрыс-ау, әттең, мәдениетіміз нашар аталып бюрода бұйраланып тұрмыз-ау!», – дегенінен бар сырды аңғаруға болады. Комедиядағы оқиғаға қатынасушылар құрамы, яғни көркем өнерпаздар үйірмесінің штаттық құрамы да күлкі тудырады. Бірде-бір кейіпкерлерінің өнерге деген кәсіби бейімі, ыңғайы жоқ. Тіпті көркемдік жетекшісі Жұматтың негізгі мамандығы – мал дәрігері.

Бірінші көріністегі оқиға бастамасы да күлкі тудыруға бейім тұр. Мысалы:” перде сырғып ашыла бере совхоз өнерпаздарының шағын ән-күй ансамблінің құрамындағылар ән салып жатыр. Өнерлілер құрамы: Алтынбек – милиционер; Айгүл – оқытушы; Майра – басбух, декреттегі әйел; Сәния –

аспазшы, декреттегі әйел. Ансамбльдің қос жағында екі коляскада - сәбилер ұйықтап жатыр. Өнге қосылып сәбилердің шыр -шыр еткен жыласы, оған ашуланған «совхоз директоры. Осындай жерге балаларынды шулатып әкелуді қашан қоясындар! Ертең астанада сендерді тыңдай ма, балаларынды тыңдай ма? – дегеніне декреттегі әйелдер. Енді қайда тастаймыз бұларды? Декретімізді де дұрыс пайдаланған жоқпыз» дегендерінен, комедиялық негізгі тартыс – директор мен совхоз жұмысшыларының арасында. Совхоз милиционері Алтынбек пен мал дәрігері Жұматтың арасындағы диалогтері де күлкілі жағдай жасай алады. Мысалы: Жұмат. Балаларды жаман үйрететін аналары. Қыңқ етсе болды, қолақпандай шыныны көмекейлете бастайды, – десе, Алтынбек. Ер жеткенсоң бөтелкелерге бұлар үйір болмағанда, кім үйір болсын! Драматург кейіпкер тіліне де зор мән берген. Сәнияны татаршалатып: «Ғадетләнбәсін дисәгіз, балалар бахшасын нигә ашмисыздар. Бахша ашылми деп, пәрзәнт кутәрмәйміз ба ? Иари онда...», – дегенін ұлттық өрнек жасайды.

Директор. «Бала көтеру үшін менен рұқсат сұрайтын шығарсындар, жаман қатты. Бұлардың бала тапқышына не берерсің...», – деп, қалтасынан соска кигізген екі кішкентай шөлмек шығарып, – мә, аудандағы аптекадан зорға сұрап алдым, – деуі де еріксіз езу тартқызады

Драматург С.Жүнісов бұл комедия да тек қана осы тақырып аясында ғана, күлкілі ситуацияларды ғана сөз етіп қана қоймай, қоғам, заман шындығын да қоса қабат беріп отырады. Мысалы: Директор. Қай жасың бар? Қазір жоғарғы оқу орнына түссе-ақ жастардың бірі орала ма елге? Елде де шаруа, жұмыс, былайша айтқанда, ел тағдыры күтіп тұр-ау, ауыл азаматы емеспіз бе дейтін қайсың бар? Бес жылғы оқу аздай, аспирантура, одан соң докторантура. Одан соң елге несіне келеді?...Жалпақов деген агрономның баласын бес жыл совхоз күшімен оқыттық. Оқуын бітірген соң «климат жарамайды» деген справка алып, астанада қалыпты». С. Жүнісов комедияның эпилогын Бейімбет Майлин өлеңінің үлгісімен, дамыта отырып аяқтайды.

Сәкен Жүнісовтің «Кроссворд немесе әзіл маскарад» атты екі бөлімді сатиралық комедиясы алғаш рет бойынша 1983 жылы Семей қаласындағы Абай атындағы музыкалы драма театрында режиссер Е.Обаевтың шеберлігімен жүзеге асты. Қарағанды драма театрында 1989 жылы, Павлодар қаласында Ж. Аймауытов атындағы музыкалы драма театрында 1994 жылдың қаңтар айында белгілі өнер қайраткері Е. Тәпеновтың режиссерлығымен сәтті жалғасын тапты. Ал М. О. Әуезов атындағы академиялық драма театрында қойылып, ертеңінде «Орталық Комитеттің» тарапынан нұсқау беріліп, театр репертуарынан алынып тасталды. Ол жөнінде белгілі театр, драматургия сыншы Ә. Сығаев: «Әуезов театры сахнасында небәрі бірақ рет көрсетілген «Кроссворд...» Орталық Комитеттің нұсқауымен суырмаға

қалай сып бергенін білмей де қалды. Хайуандардан да бетер, мақұлықтан ары тұрған адам-азғындардың сұрқия сүлдесін Маймыл, Түлкі, Қасқырдың кейпінде маска арқылы күлкілі көрсететін драмашының асқан шеберлігі әлдекімдердің шамына тиді. Қайсыбіреулер сахнадан өздерін танып жатты. Кейбіреулер бір-біріне күдікпен қарай бастады» [10,78], – деп әділ бағасын берген. «Кроссворд...» пьесасы турасында баспасөз беттерінде ғалым, сыншылар қауымынан әртүрлі пікірлер болды [11].

Пьесаның бірінші көрінісіндегі оқиға бір қалалық мекеме бөлімнің бастығы Орынбасар Амировичтің есігіне кіру үшін телміріп отырған қарапайым адамдар өкілідері. Бастықтың қоңырауы шылдыр еткенде секретарь әйел Зоя ішке еніп, жылдам қайта шығып сырттағыларға: «Махаббаттың алғашқы белгісі не?», – деп кіруге зарығып отырғандарға сауал тастайды. Іле-шала Зоя: «Ал, кім тез табады (күліп), соны Орынбасар Амирович қабылдайды», - дегенінен-ақ іштегі бастықтың жұмыс уақытында ерігіп, кроссвордты ермек қылып, қарапайым халықты елемей отырғанынан қандай адам екенін сездіртеді. Бастықтың бұл қылығына шыдай алмаған жасы егде тарта бастаған Бақай. Бұны бізден неге сұрайды? Сонда моральдық жағымызды тексеру ме?», – дегеніне музыкант-педагог Мұрат: Жоқ аға. Бұл – кроссворд, сөз жұмбақ, кейбір адамдардың осындай хоббиі болады. Қайтесіз, білгендерімізді айта берейік», – деп кейістік білдіріп отыра береді. Екінші көріністегі оқиға -Орынбасар Амировичке масхана бастығы Хайдаров мұнын шағып отырумен басталады. Өзі 34 жыл адал еңбек етіп келе жатса да шені әлі күнге дейін «капитан», ал өз тұтастарының алды «генерал», «полковник» болып жатқанын арасында тілге тиек етіп қояды. Осы көріністен іле-шала пьесадағы қақтығыс, тартыс өрбіп кете барады. Бұл – шығармадағы алғашқы тартыс, қақтығыстардың басы. Бастық бірге өскен тел құрбысы Хайдаровты біріншіден, мәдениетсізсің, есікті қағып кірмедің, екіншіден, өзінің биік қызметін бетіне басып, айқайламай сөйле, жұмысың болса тез айттың астына ала береді.

Мысалы: О р ы н б а с а р. Званиянды көтеретіндей соңғы 15 жылда ерекше еңбегің жоқ.

Х а й д а р о в. Оу, вытрезвительдің начальнигінде не еңбек болуы керек көзге түсерлік? Немене мен гектарына 15 центнердің орнына 20 центнер астық оратын диқанмын ба немесе бір сиырдан пәлен литр сүт сауып жоспарды асыра орындайтын сауыншымын ба?, - деп екеуара тартыс диалогы әр жағдай басын қозғап айтысып отырады.

Келесі көріністегі оқиғада - айықтырғыштағы тіршілік әрекеті. Масхана медбибісі мен шомбал қара милиция қызметкері күнделікті, жаттанды рәсімдерін жасап, қабылдап жатыр. Хайдаров үйінен «тойып» шыққан жаңа жылды ерте қарсы алушылар «түнгі көбелектей» айықтырғышқа топырлап кезек-кезегімен түсе бастайды. Алғашқы болып Бақай-почтальон түседі.

С. Жүнісов ойының әдеттегіден тың шешімі – айықтырғышқа түсушілерге өмірдегі табиғатына сәйкес бір-бір «аңдық маска» кигізуі. Драматург мақсаты – өмірдің бұралан жолын, ішіп-жеу, халық үстінен күн көру, жағыну, өтірік қылымсу, арандату, басыну т.б. қаракеттердің бетін ашу, алдын алу. Пьесаның өміршеңдік негізгі мәні де осы. Айықтырғышқа келіп түскен «клиенттерге» табиғатына сәйкес бір-бір маска кигізеді: Бақай-«қоян», Симулянский – «түлкі», Ашот – «борсық», Бөрібай – «қасқыр», Фарид – «есек», Олег Николаевич – «мысық», Мұрат – «маймыл».

Жаңа жыл алдында "қызу жұмысты" бір тексеріп шықпақшы болған бастық Орынбасар Амировичтің де масханаға тап болуы – тосын, ерекше жағдай. Үстінде қызмет киімі болғанымен қалтасында еш құжаты жоқ, шомбал қара милиционерге өзін мойындата алмай (себебі, ешқашанда қызмет бабымен жұмыс орнын араламайтын, кабинетіне ешкімді қабылдамайтын тоң мойын) алдыңғылардың соңын алып, «арыстан» маскасына ие болып қатарға қосылады.

Драматург С. Жүнісов комедиялық шығармасының оқиғасын күлкілі, ащы мысқыл тартысқа құрып, жаңа жыл қарсаңында "маскарад" ұйымдастырып, көрерменінің, қалың қауымның жүрегіне жылы жол тауып, оқиға тартысын, персонаждар әрекеттерін қоюлатып, бүкпесіз шындықты, өмірдегі шын келбеттерін, сыбықтарынан хабар бергізу үшін, "бет перделерін" жауып бір-біріне өз аттарынан сырларын айтқызатын тың амал ойлап тапқан. С. Жүнісов кеңес заманында халық атынан ішіп-жеушілердің, әлеуметтік теңсіздік, қызметін жеке басына пайдаланушылардың шын портретін сескенбей сахналаған. Пьесаның бірінші бөлімі – кейіпкерлердің кезек-кезегімен маска киюлерімен аяқталады. Шығарманың экспозициясы да толық ашылады.

Екінші бөлімдегі оқиға айықтырғыш ішінде жалғасады. Оқиға тартысы да қыза түседі. Ақ төсектің үстінде жатқан «мастар». Аңдар арасындағы басты әңгіме – «қоғамда кім жегіш», – деп даурығысып, бәрі Орынбасар Амирович деп бас салысады. Аңдардың біреулері қорғаса, біреулері керісінше жегіштігін дәлелдегенсіп, өздерінше айыптайды. Аңдар айтысы басталады да кетеді. Пьеса шындығы көзімен қарағанда, аңдар өмірдегі өздерін танымай, тіршіліктегі келеңсіздік атаулыны ортаға салады. Араларында тек қана ку түлкі Арыстан (Орынбасар) кіріп келгенде де жазбай танып, асты-үстіне түсіп «үлкен адам», байқап сөйлендер деп!,- жылмандай отырысады. «Аңдар» өмірінен мысалдар келтірейік:

«М а й м ы л. Пой-пой! Пой-пой! Бүгін бүкіл зоопарк көшіп келген бе? Ой, сабаз-ай, айуандардың жатысын-ай!» А р ы с т а н. Айуаның не, ей ?

М а й м ы л. Айуан деген мына сен – Арыстан, сен – Қасқыр, сен – Түлкі, сен – Борсық. Ал, өттерің жарылып кетсе де! ...

А р ы с т а н. Ішкен екенсің, жұртқа ұрынбай жайына түр, көргенсің!, – деп қай жерде де Арыстанның кеуде көтермек пиғылы қалмайды.

Драматург С. Жүнісов әр айуанның ішкі жан дүниесінен де сыр оқытады. Мысалы, «Қоян» (Бақай) – қалалы жерде көп уақыттан бері адал еңбегімен почтальон, 14 баласымен 4 бөлмелі үйде тұратын ішкіш.

Түнгі қонақ – Мысық (Олег Николаевич) қаладағы қонақ үйлерде орын болмай (шынында олардың тілін таба алмай), түнеп шығар жер іздеп жүріп, ақыры амалы таусылып «масханаға» келеді. Түнгі қонақ көп ойланбай ішіп келіп «занды қонақ» болып «рәсіммен» қабылданады. Маймыл (Мұрат) – музыкант-педагог, үйленбеген, үйсіз-күйсіз, тұрмыстың ауыртпашылығы әбден езіп жіберген бейбақ жан. Айықтырғыш өзінің айтуынша тұрақты мекені, демалыс орны. Алғаш кіріп келгенде м а й м ы л (Мұрат). «Пой-пой! Бүгін бүкіл зоопарк көшіп келген бе? Ой, сабаз-ай, айуандардың жатысын-ай!», – деп барлығына бір-бір тиісіп өтуінде үлкен сыр бар. Тіпті мына эпизод езу жиғызбайды. «Айуандар» - деген сөзге намыстанып қалған Арыстанды (Орынбасар), Түлкіні (Симулянский) былай деп жақсы қатырады. М а й м ы л (Мұрат). «Быыл жазда курортқа келген бір профессор осында түсіп қалды. Сол айтады:» Адамдарды өлім ғана теңейді», - деуші еді бұрынғылар, ал бұл кезде «Адамдарды вытрезвитель теңейді», – дейді. Так што, айғайлама, жолдас арыстан! Сен түгілі профессордың өзі де мына бізбен тең сөйлескен, әттен ондай кісілігі бар адамдар енді түсер деймісің!» – дегенінде ұлт, ұрпақ арына бататын сөз бар.

Маймыл (Мұрат) айықтырғышта күнде жататын үйі болғандықтан да оның үйреншікті орны, төсегі, аяғына киетін тәпішкесіне дейін бар, сол үшін қасындағылармен сөзге келуінде де ащы мысқыл, ауыр ой, салмақ бар. С. Жүнісов Мұрат бейнесі арқылы өмірдегі музыкант, педагогтардың көпшілігінің үйсіз-күйсіз, айлығы тамағына әрең жететін халдерін комедиялық шығармасына арқау етіп, кеңес үкіметі заманында құпия, бәрі жақсы делініп келген тұсында да ашық айтып, шындығын әшкерелеп береді.

Арыстан (Орынбасар) – айықтырғышқа ойламаған жерден келіп түседі. Орынбасар Амирович өмір тұрмысынан кабинетінде төрт қабырғаға қарап артта қалғанын бір түннің ішінде сезінеді, күйінеді, еріксіз қатты ойға шомады. Пьесаның әлеуметтік мәні де осында. Бастықтың тоң мойыны әбден сіресіп қалғаны сонша, жар бере қоймайды. «Ә» дегенде аңдар айтыс-тартыс диалогтарындағы негізгі әңгіме арқауы «қоғамда, өмірде, осы кім жегіш, ішкіш, пайдакүнем» дегенде, барлық аңдар бір ауыздан шу етіп «Орынбасар Амирович» деп даурығысады. Оған арыстан кейпіндегі Орынбасар өзінің табиғи қалпына түсіп кеткенін білмей шыр-пыр болады да қалады.

Пьеса шарықтау шегіне жетіп, «маскалы аңдар» сырласуынан шындықтың беті ашылып, осы болып жатқан, кеткен ақауларға «кім кінәлі» деген заңды сауалға түспалмен, жобамен жауап алғандай болған сәтте айықтырғыш бастығы, капитан Хайдаров үйінде ұйықтап жатып, небір ауыр түс көріп, сандырақтап оянады. Күйеуінің жанайқайына ас үйден жүгіре басып келген әйелін көргенде одан бетер ыршып кетеді. Сөйтсе ұйқылы-ояу

күйінде әйелі қолындағы нан жаятын оқтау – дубинка ұстаған милиционер болып көзіне елестейді. Жөніне енді келген капитан өз қонақтарының түгелдей айықтырғышқа түскені – төтті түсіндегі қиялы екеніне қатты қуанып кетеді.

«Кроссворд немесе әзіл маскарад» атты екі бөлімді сатиралық комедияның көтерген мәселесі – бүгінгі өмірдегі шындық. Қазіргі заманда да айықтырғыштағы оқиға барысы осы сатиралық туындының айналасында. Драматург С. Жүнісов еліміздегі індет – маскүнемдіктің, халық басындағы трагедиялық халдің бетпердесін ашып, көрсетеді. Пьеса авторы көптеген жағдайлардан шетпұшпақтап, ишара тастап, «ойлан, ұрпақ» ұранын да қатар көтеріп отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Фильдинг, Г.** Комедия. – М., 1954. В. Андре. Бесчеловечная комедия (О Бальзаке). М., 1967. Фролов. О советской комедии. – М., 1954. Судьбы жанров драматургии. – М., 1957. В. Сахновский-Панкеев. О комедии. – М., 1964. В. Волькенштейн. Драматургия. – М., 1969. Ю. Манн. Комедия Гоголя «Ревизор». – М., 1966. Н. Н. Киселев. Проблема русской советской комедий. Т., 1974., И. Л. Вишневская. Гоголь и его комедии. – М., 1976., Вишневская. Комедия на орбите. М., 1979. А. Журавлева. А. Н. Островский - комедиограф. – М., 1981.

2 **Байтұрсынов, А.** Ақ жол /Құраст. Р. Нұрғалиев / А., 1991.

3 **Тәжібаев, Ә.** Қазақ драматургиясының қалыптасуы мен дамуы: Филол. ғыл. докторы ғылдәреж. алу үшін жазылған диссертация. – Алматы, 1970.

4 **Нұрғалиев, Р.** Қазақ драматургиясының жанрлық проблемалары: Филол. ғыл. докторы ғылыми дәреж. Алу үшін жазылған диссертация. – Алматы, 1982.

5 **Әбілов, Ж. Қ.** Мұқамтежанов драматургиясы: Филол. ғыл. канд. дисс. – А., 1995.

6 **Әбілов, Ж.** Қазақ комедиясының генезисі мен жанрлық негіздері. ф.ғ.д., ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған дис-я. – Алматы, 2001.

7 **Наровчатова, С.** Необычное литературоведение. – М.: Дет. лит., 1981.

8 **Сахновский-Панкеев, В.** О комедии. – Л-М.: Искусство, 1964.

9 **Киселев, Н. Н.** Проблемы русской советской комедий 20-30-х годов. Автореферат на соис.уч. степ. док. филол. наук. – Москва, 1973.

10 **Сығаев, Ә.** Өмірдің өз шындығы //”Қазақ әдебиеті” 4.02.1994.

11 **Сапаев, Ф.** Масханадағы маскарад //”Семей таңы” газеті, 6.03, 1998, С. Алпысов. Айықтырғыштағы ағайындар //”Орталық Қазақстан” газеті, 19.01.1989. М. Құрманғалиұлы. Мыйтрезвитель //”Сарыарқа самалы” газеті, 12.198, 1994.

*Ш. Уәлиханов атындағы

Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.;

**С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

Материал 11.12.12 редакцияға түсті.

A. Shapauov, N.K. Zhusipov

Природа конфликта в комедии

*Кокшетауский государственный университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау;

**Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 11.12.12.

A. Shapauov, N.K. Zhusipov

The arigins of a conflict in comedy

*Kokshetau State University after Sh. Walikhanov, Kokshetau;

**Pavlodar State university named after S. Toraigyrov, Pavlodar. Material received on 11.12.12.

В статье на основе комедийных произведений казахской национальной драматургии рассматривается проблема конфликта современной действительности.

In the article the problem of contemporary reality conflict is speculated based on Kazakh national comedy pieces.

ӘОЖ 81’373.612.2

Н. А. Шахметова, А. Т. Омарова

ПОЭТИКАЛЫҚ ТІЛДІҢ ҰЛТТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Осы мақалада Фариза Оңғарсынқызының поэтикалық тілдің ерекшелігі анықталады. Әлем туралы ақпараттың қайнар көзі және таратушысы поэтикалық сынақтама болып табылады, осы және басқа да халықтардың ұлттық мәдениетін жарып оту призмасын көрсетеді.

Поэтикалық мәтін – өте күрделі психо-интеллектуалды құбылыс. Поэтикалық мәтінде дүние бейне арқылы жасалады. Өмір құбылыстарын ойдағы, қиялдағы көркем бейнелер көмегімен таныту поэтикалық мәтіннің өзіндік ерекшелігі деп танымыз.

Қазақ тіл білімінде поэтикалық тілді тұтас бір эстетикалық дүние деп танып, басқа жанрлардан ерекшелігін айқындап көрсеткен – академик Р. С. Сыздықова. Ғалым: «Көркем шығарманы тұтас бір эстетикалық дүние деп қарастыратын болсақ, оның айтпағын (мазмұнын) білдіретін құрал – поэтикалық тіл деп білу қажет. Поэтикалық тілдің жақсы көрінетін жері – поэзия, өлең-жыр. Поэтикалық тіл дегеніміз, бір жағынан, сөзбен түскен әсем кестелер болса, екінші жағынан, сол кестелерді төгетін амалдардың көрінісі. «Поэтикалық» деген анықтауыш тіл көркемдігінің, дәлірек айтсақ, көркемдік үшін қолданыстың биігін білдіреді», – деп тұжырымдайды [1, 15].

Поэтикалық мәтін – дүние туралы ақынның авторлық бейнесін танытатын тілдік фактор. Демек, дүниенің поэтикалық моделі автордың дара танымы мен санасында туған бейнелер жиынтығы арқылы құралады. Ақынның айтпағы тілінің әсем өрнегімен ұштасып жатса, поэтикалық көркемдік деген нағыз ақындық қуат деп білеміз.

Мақаламыздың зерттеу мақсаты – ақын Фариза Оңғарсынова поэзиясының ұлттық ерекшеліктерін айқындау.

Бүгінгі көркемдік әлемі кемелденген қазақ поэзиясының жарық жыр жұлдыздарының бірегейі – Фариза Оңғарсынова.

Фариза ақынның өлеңдерінде «ақ» сөзі көп қолданылады, бірақ лексема өзінің түсті білдіретін тура мағынасында кездеспейді. «*Ақ арман*», «*ақ сезімдердің ақ айдыны*», «*ақ түтек ойлар*», «*ақ дауыл (болып келемін)*», «*аппақ ойлар*», «*ақ толқындар*» сөз тіркестерінде «ақ» сөзі пәктікті, тазалықты, кіршіксіздікті, ой кеңдігін білдіреді. Мысалы: «Жаным пәк, *аппақ* едім балауыз балапандай, / Көңілім жас баланың кіршіксіз жанарындай» («Жаным пәк, аппақ едім...», 26 б.), «Ниетің *аппақ* екен, / Осы бір тазалықты сақта, көкем!» («Ниетің аппақ екен...», 29 б.), «Атындар, *ақ* тандарым, арайларым, / Арайдан үміт тұнған тарайды ағын. / Шашындар шуақтарды, кеуде-ұядан / Қияға канат қақсын сан ойларым!» («Атындар, ақ тандарым, арайларым...», 243 б.).

Біздің пайымдауымызша, түр-түсті білдіретін сөздер, олардың ауыспалы мағынада қолданылуы «ұлттық психология», «салт-сана», «әдет-ғұрып» секілді тіркестерді тілтанымның ұлттық өзгешелігін айғақтауға бағыштайды.

Академик Ә. Қайдар мен З. Ахтамбердиева «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» атты ғылыми зерттеулерінде: «Түр-түс әлемі жайындағы түсініктер халықтың салт-санасымен, қабылдау болмысымен байланысты. Осының негізінде символдық және бейнелеуіш мағыналар қалыптасады, сол себепті «идеал» мәселесі де түр-түске қойылатын талаптардың бірі», – деп

қарастырады [2, 132]. «Ұлттық дәстүрді танымдық әрекеттің ажырамас бөлшегі ретінде бағалаған зерттеушілер «сұлу бейнені» сомдайтын түстерді де «контрасты» үш түрге жіктеп айқындады, мәселен, ақ маңдай, ақша бет, ақ тамақ, ақ саусақ, ақ дидар, ...қара көз, қара шаш, ...қызыл ерін, қызыл рең т.б.» [2, 133].

Фариза Оңғарсынова поэзиясында бірқатар сөздер символ ретінде қолданылады.

Символ дегеніміз – белгілі бір дерексіз ұғымды, идеяны өз атауымен атамай, нақты бір заттың атауымен беру. Символ – затқа балап білдірілген поэтикалық бейне, өлең тілінің семантикалық дүниесі. Ю. С. Степанов: «Символ ғылыми ұғым емес, поэтика ұғымы, ол әрқашан белгілі бір поэтикалық жүйе шеңберінде анықталады және тек сонда ғана ақиқатқа ие болады», – деп танытады [3, 27].

Қ. Т. Қайырбаева символды лингвомәдениеттанымдық тұрғысынан зерттей отыра, мынадай тұжырым жасайды: «Символ белгілі бір мазмұн идеясымен тығыз байланысты, ол өз кезегінде басқа бір, неғұрлым құнды мәдени мазмұнды білдіру қызметін атқарады. Символ – кез-келген мәдениетке тән құбылыс. Символ әртүрлі мәдениет контекстінде кодтала отырып, түрлі мәнге ие болады. Бұл орайда қай ұлттың болмасын өзінің ұзақ даму тарихында эстетикалық ұғым-түсініктеріне, шаруашылық кәсібіне, мінез-құлыққа, ырым-нанымы, салт-дәстүр ерекшеліктеріне байланысты сүйкімді образдары, сөз-символдары болады» [4, 133].

Ақынның шығармашылығында жиі қолданыстағы ‘дауыл’ сөзіне тоқталайық.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «дауыл» лексемасы екі мағынада беріледі: 1) шаңдатып, борандатып, алай-түлей қып, қатты соғатын жел; 2) ауысп. ауыртпалық, қиыншылық [5, 526]. Фариза ақын өлеңдерінде дауыл – ақындықтың символы: *Меңіреу тыныштығыңды талқан етуге ақ дауыл болып келем мен* («Дауылды аңсау», 149 б.).

Арна – өмірдің, тірліктің үлкен қозғалыс иесінің символы. Арна өлеңінде *өзендер* кедергілері *келеке еткендей*, дүниеден *сескенбейді*, *түп-тұнық көл* сырт көзге *мөлдіреп көрінеді*, *тұншығып жатады*, ол өр ағыстары *қызығып*, *қымсығып қарайды*. Бұл жердегі өзендер де, көл де адам қылықтарымен сипатталады. Алапат толқын, сарқылмас, солмас тасқын эпитеттері өрлікті, күрескерді сипаттайды. Сондай-ақ, *бұрқанып*, өр екпінмен жолсыз жақтарға *бұлтартып*, *құздарға соғып бас ұрып бұлқынып*, *ашынып* деп келген етістіктердің семантикалық реңкі динамиканы, қарқынды көрсететін сөздер. Демек, бұлар өлеңнің эмоциялық-экспрессивтік тұтастығын құрайды. Сонымен қатар, эпитеттер мағына тереңділігімен ерекшеленеді және ақын шығармашылығына ұлттық сипат береді: «Жанары – айдын, сезімі – от, пүліш – дене, / Өзі тірлік – сынады күміс шеге, / Қайдан өнер кісілік, пейіл – бұлақ,

/ Бара жатса тарылып адамдарда»; «Жарма мінез ақ болсаң, ақымақсың, / Дөңгеленіп жұмыр бас, жұмыр құрлық, расында шырқырап құлын-шындық» («Арна», 97 б.). Бейнелі сөздер ақындық, эстетикалық сезімнің, дүниені бейнелі түрде танып-білетін және танытатын көркем ойдың негізі.

Жалпы, Фариза Оңғарсынова поэзиясында сөз-символдар айтарлықтай мол. Мұндай сөздердің символдық сипатын сол өлеңнің жалпы тақырыбы, семантикалық мазмұны айқын көрсетіп тұрады.

Ақынның поэзиясында теңеу мәнде қосарланған құрылымдар көп кездеседі. Олар сөз-бейнелер: *ақыл-шың, құмар-бұлақ, көңіл-құнан, ой-толғақ, арман-айдын, арман-нұр, тұман-қайғы* т.с.с. Бір ғана «жыр» сөзі *жыр-теңіз, жыр-бұлақ, жыр-ару, жыр-әлем, жыр-маржан, жыр-күй ...* болып тізіле береді. Мұнда қосарланған тіркестің соңғы сыңары алғашқысының баламасы, яғни теңей, ұқсастыра, балай айтылған жасырын сөз теңеу болып келеді. Мысалы: «Жай тастап тіршілікке теңбілді ала, / Жойқындай *жыр-әлемге* ендің дара» («Мақатаев туралы жыр», 339 б.) Мұндағы «жыр-әлем» тіркесі дүниенің ән-жырға толы әсемдігін сипаттайды, яғни прагматикалық бояу енгізеді. Демек, жасырын теңеу ақындық қолтаңбаның белгісі.

Поэзия тілінің ерекшеліктеріне толы шығармаларының бірі – «Мүшәйра» поэмасы.

«Мүшәйра» помасының негізгі идеясы – өткен күн шындығын бүгінгі өмірмен сабақтастыра суреттеу болса, Фариза апай осыған орай түрлі көркемдік ізденістерге барады.

Поэманың жазылу әдісі, ондағы көркемдік құралдарына назар аударғанда, ақынның ауыз әдебиеті, жыраулар поэзиясынан көп үйренгендігі байқалады. Әсіресе, поэмада молынан кездесетін ақынның тосын теңеулері мен жаңа сөз оралымдары. Мысалы: «Не қасиет күтерсің бүгінгі елден: / Жасқаншақтап күйеудей ұрын келген / Айтар сөзін көмейге көміп қойып, / Күн кешеді қорқумен, дірілдеумен» (179 б.); «Сықырлап сылаң қағып, өмір-женге, / Заман да құбылтады өңін демде. / Адам да жүгені жоқ жүйрік аттай, / Күз асып күштаратын жонын жерге» (182 б.).

Ақын өз шығармасында көркемдеуіш құралдардың бірі – метафораны да сәтті қолдана білген. Поэмадағы: «Сықырлап сылаң қағып өмір-женге, / Заман да құбылтады өңін демде» (182 б.); «Пайымдауға мұрша жоқ – заман-күйін, / Шырқ үйіріп шырмайды адам миын» (183 б.); «Су тартыла бастаған қара жердей, / Ой-теңізден жырақтап барады адам» (186 б.) т.б. метафоралық тіркестер қазақтың өзіне ғана тән ұлттық ойлауынан туғанын айта кеткен жөн. Сондай-ақ, ақын өлеңдерінің ішкі дыбыс үйлесімі, ырғағы күшті де әсем.

Фариза Оңғарсынова ауыз әдебиетіне тән көркемдік құралдарының бірі – гиперболаны ұтымды пайдалана білген. Бұл сөзге келесі мысалдар дәлел болады: «Күлімдесе – көн дала көл болады, / Қабақ шытса – демінен шыны

балқып» (178 б.); «Айдай ару көріктім, / Оймақ ауыз шоқ шашып, / Сен де бүгін желіктің / Жасыл жайлау даламда, қойларым да құнандай» (179 б.).

Қазақ тілінің барлық құндылығы мен сөз өнерінің бар байлығын шебер қолданған дара да дарынды ақын – Фариза Оңғарсынова. Фариза апай поэзиясының ерекшеліктерін анықтай отырып, оның дара, өзіне тән қолтаңбасын айқындауға тырыстық.

Жоғарыда айтылғанды қорытындылай келе, мынадай тұжырымдар жасауға болады: тіл мен ойлаудың байланысы арқылы ұлттық танымға, халықтық қабылдауға мән беріледі; «ұлттық рух», «ұлттық әлем», «ұлттық таным» ұғымдарын өзектеу мүмкіндігі тілдік амалдар арқылы ғана жүзеге асады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Сыздықова, Р. С.** Сөздер сөйлейді. – Алматы : Санат, 1994. – 272 б.
- 2 **Қайдар, Ә., Ахтамбердиева, З.** Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 160 б.
- 3 **Степанов, Ю.** Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 992 с.
- 4 **Қайырбаева, Қ. Т.** Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациялық жұмыс. – Алматы : ҚазҰУ, 2004. – 138 б.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. бас. А. Ы. Ысқақов. – А.-А. : Ғылым. – Т. 4. – 1979. – 671 б.
- 6 **Оңғарсынова, Ф.** Екі томдық: Таңдамалы шығармалар. – А.-А. : Жазушы, 1987.

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 04.12.12 редакцияға түсті.

Н. А. Шахметова, А. Т. Омарова

Национальные особенности поэтического языка

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 04.12.12.

N. A. Shakhmetova, A. T. Omarova

National features of poetic language

Pavlodar State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 04.12.12.

В настоящей статье определяются особенности поэтического языка Фаризы Онгарсуновой. Поэтический текст выступает носителем и источником информации о мире, представленной сквозь призму национальной культуры того или иного народа.

The features of poetic language of Fariza Ongarsunova are determined in the article. Poetic text comes forward as a carrier and source of information about the world, presented through a prism of national culture of one or another nation.

ЭОЖ 81'25

Н. А. Шахметова, М. О. Кумысбаева

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІ АУДАРУДЫҢ ЛИНГВО-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Мақалада мақал-мәтелдерді аударудың лингво-мәдени ерекшеліктері анықталады. Мақал-мәтел осы және басқа халықтың психологиясын, мәдениетінің ерекшелігін көрсетеді, сонымен бірге әлемнің ұлттық суретін құрады.

«Мақал-мәтел – сөз мәйегі», «Мақал – сөздің мұнарасы», – деп қазақ халқы ауыз әдебиетінің асыл жанрына аса құнды баға берген.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мақал мен мәтелге мынадай түсіндірме берілген: мақал – үлгі өнеге ретінде айтылатын жалпы халықтық нақыл сөз. Мақал деп қысқа бейнелі, ұйқасты, тұжырымды нақыл сөзді айтамыз. Мәтел – тұжырымды, бейнелі әрі ықшам сөз. Мақал-мәтелдер – сөздік құрамының халық өміріндегі әрқилы кезендерді, қарым-қатынас пен қоғамдық құбылыстарды бейнелей сипаттайтын, көңілдегі ойды шебер де ұғымды жеткізетін, қысқа да нұсқа тұжырым жасайтын, мән-мазмұнға бай бөлігі [1, 102].

Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым – Ш. Уәлиханов. Ш. Уәлиханов пен Н. Н. Березин архивтерінде XIX ғасырдың елуінші жылдарында ел ауызынан жазып алынған екі жүзден аса мақал-мәтелдер сақталған. Сондай-ақ, қазақ ауыз әдебиетінің басқа үлгілерімен бірге қазақ мақалдары мен мәтелдерін де жинақтап, жеке жинақтар шығарып, қазақ тілі мен әдебиеті, тіл тағылымы мен мәдениеттің дамуына зор үлес

қосқан Ы. Алтынсарин, Ә. Диваев, В. Радлов, М. Терентьев т.б. сынды ағартушы-ғалымдардың еңбегі ерекше.

Мақал-мәтелдердің қазақ және орыс тілдерінде зерттелуіне тоқталмас бұрын отандық және орыс ғалымдары арасында пікірталас туғызған, олардың қай салаға қатыстылығы жөнінде айтылған тұжырымдарды атап кеткен жөн. Мысалы, фразеология саласының қалыптасуына өзіндік үлес қосқан В. В. Виноградов, Н. М. Шанский, В. Н. Телия, М. М. Копыленко, І. Кенесбаев, Ә. Т. Қайдар т.б. сынды ғалымдар мақал-мәтелдерді фразеология саласының еншісіне тиесілі деген ғылыми негіздемелер ұсынады [2, 128].

Мақал-мәтелдерді аудару барысында белгілі бір тілдегі мазмұнды дәл жеткізу, орыс тілдегі мақал немесе мәтелді түсініп, оны өз туған тілінде түсіндіруге және, керісінше, жасау іскерлігіне ие болу міндеті қойылады. Екі тілдің мақал-мәтелдеріндегі мағыналық реңктің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ұғыну қазақ тілі мен орыс тілдерін жетік меңгеруге елеулі көмек көрсетеді.

Ал, енді қазақ және орыс мақал-мәтелдерінің құрылымдық, мағыналық ерекшеліктері мен ұқсастықтарын көрсететін мысалдарға тоқтала кетсек:

1) «*Жақсы әйел жаман еркекті хан қылады*» – «*Хорошая женщина плохого мужчину сделает ханом*».

Бұл мәтелде сөздік баламасы және де мағынасы дәл келіп тұр, яғни тікелей аударылған. Бірақ «хан» сөзі аударылмай сол қалпында жазылған.

Зерттеушілердің пікірі бойынша, «хан» сөзінің семантикалық-тілдік реңкі өзгерген көне түркілердің «қаған» терминінен қалыптасқан. Негізінен, «хан» сөзіне бірнеше анықтама беруге болады: а) түрік-моңғол халықтарының феодалдық билеушінің мәртебесі; б) кейбір шығыс елдерінде «ұлы дворяндық» мәртебеге ие болған адамды осылай атаған. Сонымен қатар, «хан» реалия сөзі. Сондықтан да, оның аударылмай қалған бірден-бір себебі осында.

Реалия дегеніміз – ұлттық топты, әлеуметтік ортаның ерекшелігін құрайтын заттар, құбылыстар, салт-дәстүрлер және оларды білдіретін сөздер мен сөз тіркестері.

2) «*Бұқа қартайса да, мұрны қартаймайды*» – «*Старый конь борозды не портит*».

Бұл жағдайда орыс тілінде сөздік баламасының әр түрлі болуы, бірақ мағыналары жағынан жақын аударма. Орыс тіліне аудару барысында қазақ тіліндегі «бұқа» сөзінің орнына балама ретінде «конь» сөзі алынған, себебі «конь» сөзі мәтелдің мағынасына жақын және орыс халқының түсінігінде «конь» мифтік жануарлардың бірі болып табылады. Славян дәстүрінде аттың адам тағдырын болжай алу қасиеті бар деп сенген. Сонымен қатар, «конь» соғыс құдайларының жаршысы немесе бөлігі ретінде қаралған. «Конь» – славян салт-дәстүрі бойынша о дүниемен қарым-қатынас құралы ретінде,

мифтік кейіпкерлердің бір бөлігі. Ол жердің құнарлығы, өлім және жерлеу рәсімімен байланысты. Осыдан оның күнтізбелік пен отбасылық рәсімдерде және бал ашу кезіндегі маңызы байқалады. Тіпті, шынайы аттың жалпы славяндық фольклорлық уәжі өзінің қожайынына өлім болжай алу қасиеті тән [3, 245].

Ал қазақ халқы үшін «бұқа» ол төрт түлік малының Зеңгі баба пірі болып табылады. Пір – қасиетті сөз. Пірілік кереметтей ілім иесі, қарамағындағы халайыққа тәлім-тәрбие беретіндей жол көрсететіндей, ауру сырқауы, жолдан адасқаны, басына әлде қалай ауырлық түскені, жаны күйзелгенде қолтығынан су бүркейтіндей дәрежелі адам болған. Қазақтың төрт түлігінің пір иесі, киесі болған адамдар сол саланың маманы болған адамдар деп түсінуіміз керек. Сиыр атасы – Зеңгі баба. Сиырдың пірі – Зеңгі баба бұл да нақты өмірде болған адам. Қожалар шежіресінің бір білермені 3. Жандарбектің айтуынша, Арыстанбаб Қарахандық әулиеттен болуы керек. Халық ауыз әдебиетінде Зеңгі баба өмірін сиыр бағумен өткізген, сопылық ілімнің жетекші ғалымдарының бірі, түркілер арасында пір болған Сайд Ата, Садыр Ата, Бадыр ата, Ұзын Хасан Ата атты ұлықтардың пірі болған адам [4, 272].

3) *«Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі ғылым біл» – «Стремись семью языками владеть и знание семи наук иметь».*

Бұл мақал орыс тіліндегі мағынасы жақын балама табу арқылы аударылған. Бірақ жеті санына назар аударсақ: екі тілде де жеті саны қолданылып тұр, оның себебі екі халық үшін де «жеті» саны киелі сан болып табылады, яғни осы наным орыс және қазақ халықтары үшін ұқсас келеді. Мысалы, орыс халқында жеті саны көптеген накыл сөздерде, мақалдарда қолданылады: «Семь раз отмерь, один раз отрежь», «Семеро одного не ждут» т.б. Жердің жүзін мекендеген халықтардың көбісі ерте кезден-ақ жеті санында сиқырлық күш бар деп санаған. Біздің ата-бабаларымыз да жеті санын қастерлеп, бірқатар таным-түсінігі мен табиғат құбылыстарын, аспан денелері мен заң жүйелерін жеті санымен атайды. Мысалы, «жеті жарғы», «жеті қарақшы», «жеті ата», «жеті күн», «жеті керемет», «жеті жүт» сияқты мысалдарды келтіруге болады.

4) *«Родная земля – золотая колыбель» – «Өз үйім – өлең төсегім».*

Қай халық болмасын, адамзат үшін үйдің алатын орны ерекше. Зерттеу барысында осы тақырып аясына жататын мақал-мәтелдердің екі тілде көптеп кездесетіндігі байқалады. Яғни орыс халқы үшін де, қазақ халқы үшін де туған жерге деген сүйіспеншілік бірдей. Ал, «өз үйім – өлең төсегім» тұрақты тіркесіндегі «өлең» сөзі ауыспалы мағынада қолданылып тұр. Э. В. Севортянның сөздігінде берілген анықтама бойынша, бұл тілдік бірлік түркі тілдеріне монғол тілінен енген кірме сөз, «сулы, сазды жерде өсетін нәрлі, жұмсақ шөп» деген мағынаны білдіреді [5, 395].

5) *«Анаңды Меккеге үш арқалап барсаң да, қарызыңнан құтыла алмайсың» – «Даже если трижды мать на себе в Мекку перевезешь – с долгом перед ней не рассчитаешься».*

Бұл жағдайда мақал сөзбе-сөз аударылған. Бірақ «Мекке» сөзі орыс тілінің фонетикасына бағынып, осылай қалдырылған. Себебі «Мекке» қаласы барша мұсылмандар үшін қасиетті қала болып табылады. Исламдық сенім бойынша мұнда Адам ата мен Хауа ана, Шис, Ибраһим, Исмаил пайғамбарлар (ғ.с) тұрған. Меккеге барып тәу ету мұсылмандықтың бес парызының бірі болып жарияланған [6, 322].

6) *«Сын берет пример с отца, а дочь – с матери» – «Әкені көріп ұл өсер, шешені көріп қыз өсер».*

Мұндағы аудармада сөздік баламасының әр түрлі болуы, бірақ екі тілдегі мақал бір мағынаны білдіреді. Әрине, екі халық үшін әйел затының алатын орны ерекше. Мысалы, қазақ халқы қыз баланы кішкентайынан төрге шығарып отырған, оның болашақтағы *ел анасы* боларына кәміл сенген. Қазақ қыздары даланың ерке елігіндей бұлаңдап өскен. Нәзік жанды қыздарға қарап, ер – жігіттердің бойына күш-қуат бітеді.

7) *«Құтты қонақ келсе, қой егіз табады» – «Если хороший гость придет, то овца двойню принесет».*

Бұл аударма дәлме-дәл жасалғанымен, екі халықтың мәдениетінде «қонақ», «қонақ күту» сияқты ұғымдарды кездестіруге болады. «Қонақжайлық» – қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрінің бірі. Ең алдымен келген қонақты үй иесі, қарсы алып, есікті өзі ашып, үйге кіргізіп, соңынан өзі кіріп есікті жабады. Бұл қонақпен келген құт бірге кірсін дегені, ал қонақты шығарып саларда, есікті қонақтарға ашып, соңынан өзі шығарып салатын. Сонымен қатар, адамдар арасындағы сыйластықты, бір-біріне деген құрметті, қамқорлықты білдіретін, кісінің адамгершілігін, имандылығын айқындайтын қасиет. Адамдарды тіліне, дініне ұлтына бөліп-жармай, достық ықылас көрсетіп, ас-дәм беру – қонақжайлықтың негізгі белгісі. Қазақ халқының қонақжайлық қасиеті мен дәстүрі шетелдік саяхатшыларды мен ғалымдарды әр уақытта таң қалдырған.

8) *«Отансыз адам ормансыз бұлбұл» – «Человек без родины, что соловей без леса».*

Бұл жағдайда мақал орыс тіліндегі дайын баламасы арқылы аударылған. Мұнда да екі елдің қатар Отанына деген құрметі, сүйіспеншілігі анық бейнеленген. Отансыз адам – қай жерде жүрсе де бейшара адам.

9) *«В родной долине лучше прахом быть, чем на чужбине падишахом быть» – «Басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде шаң болғанын артық».*

Мұнда – мақалдың мағынасының аударылу жағдайы. Бірақ «падишах» қазақ тілінде «сұлтан» сөзімен алмастырылған, себебі бір-біріне жақын ұғымдар болып табылады. Мысалы, «падишах» сөзі парсы тілінен «билеуші,

хан немесе сұлтан” деп аударылады. Негізінен «падишах» сөзі Иран және кейбір Азия мемлекеттерінде монархиялық мәртебе ретінде қолданылады. Көбінесе, мұсылман – сүнниттерде «падишах» сөзі «патшалардың патшасы» деген ұғымды білдірген. Ал «сұлтан» – «билік, құдіреттілік» деген мағынаны береді, яғни тәуелсіз ақсүйек билеушінің атағы.

Қазақ және орыс тілдеріндегі мақал-мәтелдерінің өзара ұқсастықтары мен көптеген айырым белгілері бар. Олардың барлығы әрбір халықтың салт-дәстүрлері мен рухани мәдениеттердің ерекшеліктеріне байланысты. Бұл белгілер сол халықтардың тілінде, дінінде айқын көрініс табады. Туыс емес тілдердегі бірқатар мақал-мәтелдердің өзара мағыналас болып келуі, қазақ және орыс халықтарының өмір тәжірибесінің, көзі жетіп, көкейіне түйген ой-тұжырымдарының ұқсастығымен, астастығымен байланысты. Тіл-тілдегі мақал-мәтелдер әрбір халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы мен әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі жөнінде ақпарат көзі, яғни дүниенің тілдік бейнесі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Адамбаев, Б.** Халық даналығы. Қазақ мақал-мәтелдері мен шешендік сөздер. – Алма-Ата : Мектеп, 1976. – 260 б.
- 2 **Гребнев, Н.** Қазақ және орыс мақал-мәтелдер жинағы. – Алма-Ата : Жазушы, 1987. – Б. 75.
- 3 Славянская мифология: энциклопедический словарь. – Москва : Международные Отношения, 2002. – 512 с.
- 4 Қазақстан: ұлттық энциклопедия. – Алматы : Арыс, 2005. – 272 б.
- 5 **Севортян, Э. В.** Этимологический словарь тюркских языков. – Москва : Наука, 1980. – 395 с.
- 6 Ислам энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы : Аруана, 2010. – 322 б.

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ. Материал 04.12.12 редакцияға түсті.

Н. А. Шахметова, М. О. Кумысбаева

**Лингво-культурные особенности перевода пословиц и поговорок
(на основе казахского и русского языков)**

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 04.12.12.

N. A. Shakhmetova, M. O. Kumysbayeva

Linguo-cultural features of proverbs and sayings in translation (kazakh and russian languages)

Павлодар State university named after S. Toraigyrov,
Pavlodar. Material received on 04.12.12.

В настоящей работе выявляются лингво-культурные особенности перевода пословиц и поговорок. Пословицы и поговорки отражают особенности психологии, культуры того или иного народа, следовательно, формируют национальную картину мира.

This work (paper) describes lingvo-cultural features of translation of proverbs and sayings. Proverbs and sayings reflect the features of psychology, culture of different people and therefore form national vision of world.

НАШИ АВТОРЫ

Айтказина Толкын Дуйсенбеккызы – магистр филологии, старший преподаватель, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Амренова Гульнара Ленесовна – учитель английского языка, Общеобразовательная средняя школа № 25.

Брицын Виктор Михайлович – д.ф.н., профессор, Институт языковедения имени А.А. Потебни, Национальная академия наук, г. Украина.

Дементьев Вадим Викторович – д.ф.н., профессор, Саратовский государственный университет, Россия.

Демесинова Галина Хатиповна – к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Теории и практики перевода», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Дьячок Н. В. – Горловский институт иностранных языков Донбасский государственный педагогический университет, г. Горловка, Украина.

Жусуп Куандык Пазылович – д.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Жусупов Нартай Куандыкович – д.ф.н., профессор, зав.кафедрой «Казахской филологии», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Досанов О. С. – магистрант кафедры «Казахской филологий», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Иост Ольга Александровна – к.ф.н., доцент, профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Капанова Д. Е. – к.ф.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Каримова Камар Кабиденовна – к.ф.н., доцент кафедры «Теории и практики перевода», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Карипов Б. С. – докторант PhD, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана.

Кенжебалина Гульмира Негматовна – к.ф.н., доцент, зав. кафедрой «Русской филологии», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Кенжетеева Гулзира Кабаевна – к.ф.н., доцент кафедры «Теории и практики перевода», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Кулахметова Мергуль Сабитовна – к.ф.н., доцент кафедры «Иностранных языков», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Кумысбаева М. О. – студент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Маслова Валентина Авраамовна – д.ф.н., профессор, Витебский государственный университет, Белоруссия.

Омарова А. Т. – студент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Пименова Марина Владимировна – д.ф.н., профессор, зав. кафедрой «Общего языкознания и славянских языков», чл.-корр. САН ВШ, Кемеровский государственный университет, Россия.

Попович Ольга Александровна – к.ф.н., и.о. доцента кафедры «Русской филологии», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Сарсенбаева Алия Сериковна – магистр филологии, преподаватель кафедры «Иностранных языков», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Сарбалаев Жаксыбай Турсынович – к.ф.н., профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Сарбалаев Е. Ж. – к.ф.н., начальник кафедры, Павлодарский юридический колледж, г. Павлодар.

Харченко Елена Александровна – магистр филологии, старший преподаватель кафедры «Иностранных языков» Павлодарской государственной университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Шапауов Алиби Кабыкенович – к.ф.н., доцент, зав.кафедрой «Казахской филологии», Кокшетауский государственный университет имени Ш.Ш. Уалиханова, г. Кокшетау.

Шахметова Назира Ахановна – к.ф.н., доцент кафедры «Русской филологии», Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«ӨЛЖЕТАНУ- КРАЕВЕДЕНИЕ»)

1. В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с межстрочным интервалом 1,5, с полями 30 мм со всех сторон листа, название статьи: кегль - 14 пунктов и дискета со всеми материалами в текстовом редакторе «Word 7,0 (97, 2000, 2007) для WINDOWS».

2. Общий объем статьи, включая аннотацию, литературу, таблицы и рисунки, не должен превышать **8-10 страниц**.

3. Статья должна сопровождаться рецензией доктора или кандидата наук для авторов, не имеющих ученой степени. Для статей, публикуемых в Вестник химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

1. УДК по таблицам универсальной десятичной классификации;
2. Название статьи - на казахском, русском и английском языках, заглавными буквами жирным шрифтом, абзац центrovанный;
3. Инициалы и фамилия(-и) автора(-ов), полное название учреждения;
4. Резюме на казахском, русском и английском языках: кегль - 10 пунктов, курсив, отступ слева-справа - 1 см, интервал 1,0; для Вестников химико-биологической серии требуется также экспертное заключение (см. образец);
5. Текст статьи: кегль - 14 пунктов, гарнитура - Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).
6. Межстрочный интервал 1,5 (полуторный);
7. Список использованной литературы (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

На отдельной странице

В бумажном и электронном вариантах приводятся:

- **сведения об авторе: - Ф.И.О. полностью, ученая степень и ученое звание, место работы** (для публикации в разделе «Наши авторы»);
- **полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, E-mail** (для связи редакции с авторами, не публикуются);
- **название статьи и фамилия (-и) автора (-ов) на казахском, русском и английском языках** (для «Содержания»).

1. Иллюстрации. Перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

2. Математические формулы должны быть набраны как Microsoft Equation (каждая формула - один объект).

3. Автор просматривает и визирует гранки статьи и несет ответственность за содержание статьи.

4. Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. Рукописи, диски и дискеты не возвращаются. Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

5. Оплата за публикацию в Вестнике составляет 5000 (Пять тысяч) тенге.

6. Статью (бумажная, электронная версии, оригинал квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137

Тел. 8 (718-2) 67-36-69, (внутр. 147; 183)

Факс: 8 (718-2) 67-37-02.

E-mail: kereky@mail.ru

Наши реквизиты:

РГКП Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова	РНН 4 5 1 8 0 0 0 3 0 0 7 3 БИН 990 140 004 654
АО«Цеснабанк» Код сектора экономики – 6 Признак резиденства -1	ИИК 579 9 8 F T B 0 0 0 0 0 0 3 3 1 0 БИК T S E S K Z K A

УДК 316:314.3

А. Б. Есимова

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В настоящей статье автор дает анализ отличительных особенностей репродуктивного поведения женщины сквозь призму семейно-родственных связей.

Одной из актуальных проблем современности является проблема демографическая. Еще в XX веке исследователи активно занимались поиском детерминант рождаемости, выявлением факторов, определяющих реализацию репродуктивных планов семей, индивидов.....

Продолжение текста публикуемого материала.

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 – Показатели репродуктивного поведения

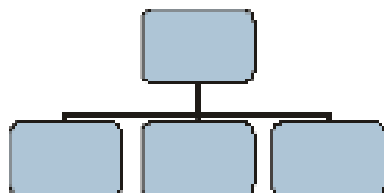
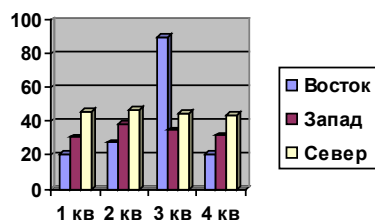

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Этнодемографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. – А., 2006. – С. 424.

2 Бурдые, П. Формы капитала // Экономическая социология. – Т.3, №5. – 2002. – С. 66.

Место работы автора (-ов):

Международный Казахско-Турецкий университет имени Х.А. Яссави, г. Туркестан.

Материал поступил в редакцию 20.09.12.

А.Б. Есимова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті, Түркістан қ.
Материал 20.09.12 редакцияға түсті.

A.B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

К. А. Yssawi International Kazakh-Turkish university, Turkestan.
Material received on 20.09.12.

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық-туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлықты айырмашылықтарын талдайды.

In given article the author analyzes distinctions of reproductive behaviour of married women of Kazakhstan through a prism the kinship networks.

Теруге 14.01.2013 ж. жіберілді. Басуға 11.02.2013 ж. қол қойылды.
Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.
Көлемі шартты 12 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген А. Елемескызы
Корректорлар: Б.Б. Әубәкірова, А. Елемескызы, Ә.Р. Омарова
Тапсырыс № 1962

Сдано в набор 14.01.2013 г. Подписано в печать 11.02.2013 г.
Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.
Объем 12 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка А. Елемескызы
Корректоры: Б.Б. Аубакирова, А. Елемескызы, А.Р. Омарова
Заказ № 1962
«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
E-mail: publish@psu.kz
kereky@mail.ru